

ΝΕΣΤΟΡΟΣ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΥ

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΧΟΛΙΑ

ΑΘΑΝ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑ

ΑΘΗΝΑ 1999

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ

**ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ**

Η μελέτη αυτή δημοσιεύθηκε στό περιοδικό του Ίδρυματος Μελετών Νοτιοανατολικής Εύρωπης της Ρουμανικής Ακαδημίας Κοινωνικῶν και Πολιτικῶν Έπιστημῶν *Revue des Etudes Sud - Est Européennes*, τ. 18 (1980), τεῦχ. 4, Όκτ. - Δεκ., σ. 688 - 719 και τ. 19 (1981), τεῦχ. 1. Ιαν. - Μάρτ., σ. 42 - 69.

ΝΕΣΤΟΡΟΣ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΥ

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΧΟΛΙΑ

ΑΘΑΝ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑ

ΑΘΗΝΑ 1999

© ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑ
ΜΙΛΤΙΑΔΟΥ 3, ΚΗΦΙΣΙΑ, 145 62, ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 8011066

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

1. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΘΑΝ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ

ΓΡΑΦΕΙΑ - ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ - ΧΟΝΔΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΗ:

ΑΒΕΡΩΦ 2, ΑΘΗΝΑ Τ.Κ. 104 33 ΤΗΛ.: 5238305 (4 γραμμές) FAX: 5238959
E-mail: info@ stamoulis.gr - <http://www.stamoulis.gr>

2. ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ»

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 3, ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ.: 3637973, 3630312

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Έπιστημονική Έταιρεία Μελέτης Φερῶν - Βελεστίνου - Ρήγα συμμετέχουσα στόν έορτασμό γιά τά διακόσια χρόνια άπό τόν θάνατο τοῦ Εθνομάρτυρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας Ρήγα Βελεστινλῆ (1798-1998), παραδίδει στό ἑλληνικό κοινό, ὡς ἐλάχιστο φόρο τιμῆς πρός τόν Ρήγα, τήν ἔργασία αὐτήν τοῦ Νέστορος Καμαριανοῦ, σέ μετάφραση καὶ σχολιασμό τοῦ συμπολίτου μας καθηγητοῦ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἀθαν. Ε. Καραθανάση. Η ὑπόψη ἔργασία ἀποτελεῖ συνέχεια τῶν ἐκδηλώσεων, τίς ὁποῖες ἡ Έταιρεία μας ὅργανώνει μέ εὐκαιρία τόν έορτασμό αὐτόν. Προηγήθηκε τό Γ' Διεθνές Συνέδριο πού πραγματοποιήθηκε στό Βελεστίνο ἀπό 2-5 Ὁκτωβρίου 1997. Ἐπιθυμοῦμε, ὡσαύτως, νά ὑπενθυμίσουμε, δτι ἡ Έταιρεία μας ἔχει προβεῖ καὶ στό παρελθόν στήν ὅργάνωση συνεδρίων, πού τελικῶς εἶχαν ὡς μεῖζον θέμα τόν Ρήγα Βελεστινλῆ. Στά Πρακτικά τῶν συνεδρίων, πού δημοσιεύθηκαν στό περιοδικό μας *Ὑπέρεια* τό 1990 καὶ τό 1994, μπορεῖ νά ἀνατρέξει ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης. Η Έταιρεία μας ἔχει, ἐπίσης, ἀνατυπώσει μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα: τό *Φυσικῆς Απάνθισμα* (1991), Τά *Ἐπαναστατικά* (1994), *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος* (1796-1797, 1998)- στοχεύοντας στήν ἀνατύπωση τοῦ συνολικοῦ ἔργου του, τύπωσε, ἀκόμη, τό βιβλίο τοῦ καθηγητοῦ Νικολάου Πανταζοπούλου, *Μελετήματα γιά τόν Ρήγα Βελεστινλῆ* (Ἀθήνα 1994), τό κλασσικό ἔργο τῶν Ε. Legrand - Σπ. Λάμπρου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλῆ* (Ἀθήνα 1891, 1996), Κων. Ἀμάντου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλῆ* (Ἀθήνα 1930, 1997) καθώς καὶ τό βιβλίο τῆς καθηγ. Μαρίας Μαντουβάλου, *Ο Ρήγας στά βήματα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου* (Ἀθήνα 1996).

Τό ἔργο τοῦ N. Καμαριανοῦ ἔχει γιά μᾶς ἴδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ δ Ἑλληνας αὐτός τῆς Διασπορᾶς προσήγγισε μέ ὄγάπη καὶ ζῆλο τό ἔργο καὶ τόν βίο τοῦ Μεγάλου συμπολίτου μας. Εἶναι, στό τέλος, τιμή γιά μᾶς πού παρουσιάζουμε στά ἑλληνικά τήν σημαντική αὐτή μελέτη, παρουσίαση, ἡ ὁποία συνιστᾶ καὶ ἐκπλήρωση ὁφειλόμενου χρέους στή μνήμη τοῦ Καμαριανοῦ, γιά τά ὅσα πολλά ἡ ποικίλα, ἔγραψε, μετά ἀπό ἔξαντλητική ἔρευνα, γιά τόν Ρήγα Βελεστινλῆ.

Δρ. ΔΗΜ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀθήνα 1999

Πρόεδρος

Έπιστημονικής Έταιρείας Μελέτης
Φερῶν - Βελεστίνου - Ρήγα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συγκλονιστική φυσιογνωμία του Ρήγα Βελεστινλῆ εῖλκυσε τό¹ ένδιαιφέρον πολλῶν ἐρευνητῶν πού ἀφιέρωσαν κόπο καὶ χρόνο γιά τήν μελέτη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του.² Εξέχουσες φυσιογνωμίες τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἀπό τόν πρῶτο βιογράφο του καὶ συναγωνιστή του Χριστόφορο Περραιβό ὡς τόν Σπ. Λάμπρο, τόν Φάνη Μίχαλόπουλο, τόν Ν. Βέη, τόν Γιάννη Κορδάτο, τόν Γ. Λάιο, τόν Ν. Πανταζόπουλο ὡς τούς κορυφαίους μελετητές τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του τόν Ἀπ. Δασκαλάκη καὶ τόν Λέανδρο Βρανούση, προώθησαν δυναμικά καὶ πολυεπίπεδα τήν γνώση μας γιά τόν δραματιστή τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἀλλά καὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν βαλκανικῶν λαῶν.³ Ο Ρήγας συνεκίνησε καὶ τούς Βαλκάνιους ιστορικούς καὶ πολλοί ἀπό αὐτούς ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἐκρηκτική αὐτή φυσιογνωμία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Περισσότερο, ὅμως, ἀπό τούς γείτονές μας ἀσχολήθηκαν οἱ Ρουμάνοι φιλόλογοι καὶ ιστορικοί, γιά τόν ἀπλό λόγο διτί στήν Βλαχία ἔζησε καὶ ἔδρασε ὁ Θεσσαλός βάρδος.⁴ Από τούς πρώτους Ρουμάνους ιστορικούς - μετά τά μέσα τοῦ 19ου αἰ. - ὅπως οἱ Al. Xenopol, Ἄλεξ. Παπαδόπουλος - Calimah, G. Ionescu - Gion, V.A. Urechia, E. Vîrtosu, N. Iorga, Δημοσθένης Ρούσσος ("Ελληνας αὐτός") ὡς τούς νεώτερους Ἀριάδνη καὶ Νέστορα Καμαριανό, Alex. Elian, Cornelia Papacostea-Danielopulu, ὁ Ρήγας ἀπετέλεσε τό ἀγαπημένο πρόσωπο πού συνέδεσε τόν ἑλληνικό καὶ ρουμανικό λαό. Θά σταθοῦμε στήν περίπτωση τοῦ Νέστορος Καμαριανοῦ, πού θεωρεῖται ἀπό τούς ἐπιφανεῖς νεοελληνιστές τῆς φίλης χώρας ὁ ἴδιος, ὅπως καὶ ἡ πολυγραφότατη ἀδελφή του Ἀριάδνη Καμαριανοῦ - Cioran, μακαρίτες πλέον καὶ οἱ δύο, ἥσαν ἀνεψιοί τοῦ καθηγητοῦ Δημοσθένους Ρούσσου ἀπό τήν Περίσταση τῆς Ἀνατ. Θράκης πού διέγραψε μία λαμπρή ἐπιστημονική καὶ ἐπαγγελματική σταδιοδρομία στό Βουκουρέστι. Αὐτός ἔφερε τά ἀνήψια του στήν πλούσια καὶ ισχυρή Ρουμανία τοῦ Μεσοπολέμου πού δέν ηύτυχησαν νά ἔχουν τήν ἴδια μέ τόν προστάτη θεῖο τους λαμπρή σταδιοδρομία ἔξαιτίας τοῦ B' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῆς πολιτειακῆς μεταβολῆς. Καὶ οἱ δύο ἔφυγαν ἀπό τόν κόσμο μέ τήν πίκρα καὶ τήν θλίψη γιά τά δσα ὑπέστησαν στήν μεταπολεμική Ρουμανία.⁵ Αφησαν, ὠστόσο, καὶ οἱ δύο λαμπρό ἐπιστημονικό ἔργο ἀναφερόμενο κυρίως στήν ἑλληνική παρουσία στίς ρουμανικές χώρες ἀπό τούς μεταβυζαντινούς χρόνους ὡς τά τέλη τοῦ 19ου αἰ.

Ἄπο τίς τελευταίες μελέτες τοῦ N. Καμαριανοῦ είναι αὐτή πού ἀσχολεῖται μέ τό ἔργο του Ρήγα, Προσθήκες καὶ Διορθώσεις, τήν ὅποια ἔγραψε στήν γαλλική καὶ πού παρουσιάζουμε μέ τήν ἔκδοση αὐτήν. Στήν μελέτη του δ N. Καμαριανός θέτει δρισμένα καίρια ζητήματα, πού συνιστοῦν καὶ ἰδιαίτερο κεφάλαιο, στά δποια ἐπιχειρεῖ νά ἀπαντήσει. Ο Καμαριανός είναι πεπεισμένος διτί πολλά ἀπό τά γνωστά βιογραφικά τοῦ Ρήγα ἀνάγονται στόν θρῦλο, πραγματικότητα πού καὶ ἄλλοι σοβαροί ἐρευνητές ἐπεσήμαναν, γι' αὐτό καὶ ἐπιχειρεῖ νά διασφηνίσει μέ βάση τίς πηγές πολλά ἀπό τά θρυλούμενα καὶ νά τά θέσει στήν ὄρθη καὶ πραγματική τους διάσταση.

Στό πρώτο κεφάλαιο ό συγγρ. ἀσχολεῖται μέ τό ἔτος γεννήσεως καί τίς σπουδές τοῦ Ρήγα: στηριζόμενος ό N. Καμαριανός σέ πληροφορία ἀνωνύμου στήν *Zeitung der Elegante Welt* (8 Μαΐου 1824) πιστεύει ὅτι γεννήθηκε τό 1758· στό ἐρώτημα γιά τίς σπουδές του στήν Αὐθεντική Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου ό συγγρ. φαίνεται νά μή λαμβάνει θέση, μολονότι συζητεῖ ὅλες τίς ἀπόψεις τῶν προηγουμένων ἐρευνητῶν. Στό δεύτερο ἐρώτημα πότε ἔφθασε ό Ρήγας στήν Βλαχία, ό N. Καμαριανός πιστεύει ὅτι ἔφθασε πρό τῆς 31 Μαρτίου 1785, ὅποτε ἀπαντᾶται γιά πρώτη φορά σέ κατάλογο συνδρομητῶν πού ἐπισκεύασαν γέφυρα τῆς βλαχικῆς πρωτεύουσας. Στό τρίτο κεφάλαιο ό συγγρ. ἀπορρίπτει τήν ἀποψή ὅτι ό Ρήγας δίδαξε στήν Αὐθεντική Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, ἀφοῦ κατά τό θεωρούμενο διάστημα τῆς καθηγεσίας του αὐτός βρισκόταν στήν Βιέννη. Γιά τό ζήτημα ἀν ό Ρήγας διετέλεσε γραμματεύς τοῦ ἐπιφανούς λογίου καί φιλέλληνος βογιάρου Γρηγορίου Brincoveanu-Βασσοράβα, ό N. Καμαριανός ἀποδεικνύει ὅτι ναί μέν διετέλεσε γραμματεύς τῆς οἰκογενείας Brincoveanu, ἀλλά συμπεραίνει ὅτι ὑπηρέτησε ἀπό τήν θέση αὐτήν τόν Νικόλαο, θείο τοῦ Γρηγορίου καί ἀργότερα τόν Γρηγόριο (1792-1795). Στό καίριο ἐρώτημα ἀν ό Ρήγας ὑπῆρξε γραμματεύς τοῦ ἡγεμόνος N. Μαυρογένους, ό N. Καμαριανός είναι ἀπολύτως ἀρνητικός: ἡ αὐτόγραφη χειρόγραφη σημείωση τοῦ Ρήγα κατά τοῦ Μαυρογένους στό Φυσικῆς Ἀπάνθισμα, οἱ διώξεις ἀργότερα ὅλων τῶν συνεργατῶν τοῦ Μαυρογένους, στούς ὅποιους δέν συμπεριλαμβάνεται ό Ρήγας, ἡ καταδίωξη τοῦ Ρήγα ἀπό τόν Μαυρογένη, ἀλλά καί τό δημοκρατικό φρόνημα τοῦ Βελεστινλῆ ἀποτελοῦν τά κύρια στοιχεῖα γιά τήν ἀπόρριψη μιᾶς τέτοιας θέσεως.

Τά ἵδια περίπου ισχύουν καί γιά τήν ἀπόρριψη τῆς θέσεως ὅτι ό Ρήγας διετέλεσε καίμακάμης Κραϊόβας. "Οσο γιά τίς σχέσεις του μέ τόν Χριστόδουλο Κιρλιάνο, ό N. Καμαριανός παρουσιάζει γιά πρώτη φορά ἐδῶ ἀνέκδοτο κατάστιχο ἔξόδων τοῦ ταξιδίου τῶν δύο ἀνδρῶν στήν Βιέννη ἀπό τόν Ιούνιο 1790-τέλη Ιανουαρίου 1791, ἀπό τό ὅποιο ό ἐρευνητής καί ὁ ἀναγώστης μπορεῖ νά πληροφορθεῖ πολλά καί ποικίλα καί νά φαντασθεῖ ἀλλα τόσα.

Στό δεύτερο μέρος καί στό πρώτο κεφάλαιο ἔξετάζονται δύο θέματα: ἀν ό Ρήγας διετέλεσε γραμματεύς τοῦ ἡγεμόνος Μιχαήλ Σούτσου καί διερμηνεύς τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου - καί τίς δύο αὐτές ὑποθέσεις τίς ἀπορρίπτει ό συγγραφεύς μας: ἡ πρώτη ὑπόθεση ὀφείλεται σέ ἀνακριβῆ πληροφορία τοῦ Ιακωβάκη Ρίζου - Νερουλοῦ· ἡ δεύτερη στήν προσπάθεια τοῦ Γάλλου προξένου στήν Τεργέστη Bréchet νά πείσει τούς προϊσταμένους του νά παρέμβουν στούς Αὐστριακούς πού ἀνέκριναν τόν Ρήγα κατά τόν καιρό τῆς συλλήψεώς του.

Ἀκολούθως ό N. Καμαριανός ἀσχολεῖται μέ τήν συζήτηση τῆς ἀπόψεως ὅτι ό Ρήγας ἴδρυσε στό Βουκουρέστι μυστική Ἐταιρεία: ό συγγραφεύς πιστεύει ὅτι πρόκειται γιά συγκεντρώσεις φίλων, ὅπου πιθανῶς πρωτοστατοῦσε ό Ρήγας, καί ὅπου συζητοῦνταν ἡ τρέχουσα

πολιτική κατάσταση. "Οσο τώρα γιά τίς έμπορικές άσχολίες τοῦ Ρήγα, ό N. Καμαριανός πιστεύει ότι ὁ Ρήγας ἦταν μέν ίδιοκτήτης κτημάτων, ἀλλά οὐδέποτε ὀσχολήθηκε μέ αὐτά, ἀπορροφημένος μέ τήν προώθηση τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ ἀπελευθερωτικῶν σχεδίων του, ἀφήνοντας τήν διαχείρισή τους στούς συγγενεῖς του πού εἶχε φέρει ἀπό τὸ Βελεστίνο.

Στό τέταρτο κεφάλαιο ὁ λόγος τοῦ συγγρ. εἶναι ἀφιερωμένος στίς πνευματικές δραστηριότητες τοῦ Ρήγα· ὁ Ρήγας, κατά τόν N. Καμαριανό, ἔξεδωσε πρῶτα τό Φυσικῆς Ἀπάνθισμα καὶ ἔπειτα τό Σχολεῖον τῶν ντελικάτων Ἐραστῶν (1791). στό ἴδιο κεφάλαιο παρουσιάζονται καὶ ἀλλα προβλήματα ἀνοιφερόμενα στόν Ἡθικό Τρίποδα καὶ στό ἑλληνικό χφ. 90 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Στό πέμπτο κεφάλαιο ὁ N. Καμαριανός ἀσχολεῖται μέ τούς Χάρτες τοῦ Ρήγα καὶ πιστεύει ότι ὁ Ρήγας ἐπισκέφθηκε τήν καθ' ἥμᾶς Ἀνατολή, προκειμένου νά συντάξει τήν Χάρτα τῆς Ἑλλάδος γιά νά ἐπεξεργασθεῖ κατόπιν τό ὑλικό του στό Βουκουρέστι. Στό ἕκτο κεφάλαιο ὁ N. Καμαριανός παρουσιάζει τά χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ὅπου περιέχονται τά πατριωτικά ἄσματα τοῦ Ρήγα, κυρίως τό ἑλληνικό n° 90 καὶ τό ρουμανικό n° 3078, πού φαίνεται ότι ἀντεγράφησαν ἀπό διασωθέντα ἀντίτυπα· τό αὐτό συμβαίνει καὶ μέ τό ρωσικό χφ. πού περιέχει τήν ρωσική μετάφραση τοῦ Μιά προσταγή μεγάλη.

Στό ἔβδομο κεφάλαιο ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μέ τήν ἐπιστολή τοῦ Ρήγα πού κάμει λόγο γιά τήν ἐγγραφή τοῦ μεγάλου ἀρμάσῃ Ἀναστασίου ὡς συνδρομητοῦ στήν Ἐφημερίδα τῶν Μαρκίδων Πούλιου· ἀποδέκτης, κατ' αὐτόν, ἦταν φίλος τοῦ Ρήγα ὑπάλληλος στό Αύστριακό Προξενεῖο τοῦ Βουκουρεστίου.

Αὐτά, μέ δίλιγα λόγια, περιέχονται στό βιβλίο αὐτό, ἐνδιαφέροντα, νομίζουμε ἀπό κάθε ἀποψη, ἀφοῦ προωθοῦν πολλαπλῶς τίς γνώσεις μας γιά τήν ζωή καὶ τό ἔργο τοῦ Ρήγα Βελεστίνη. Στήν ὥρα τῶν εὐχαριστιῶν ἐκφράζω τίς πιό θερμές εὐχαριστίες μου πρός τήν Ἐπιστημονική Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα καὶ ίδιαιτέρως πρός τόν Πρόεδρό της ιατρό κ. Δ. Καραμπερόπουλο, πού συμπεριέλαβε τό παρόν πόνημα στήν σειρά τῶν ἐκδόσεών της.

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Εἰσαγωγικά

Μετά τόν θάνατο τοῦ ἐπαναστάτου Ρήγα Βελεστίνλῆ πολλοὶ Ἐλληνες, Ρουμάνοι, Σέρβοι και ἄλλοι ιστορικοί μελέτησαν τήν ζωή και τό ἔργο του, ἀφοῦ ἡ ἐπαναστατική φυσιογνωμία του προεκάλεσε τό ἐνδιαφέρον τῶν βαλκανικῶν λαῶν¹ ἀλλά και τῶν δυτικῶν². Ωστόσο στά γραφόμενα τῶν προηγουμένων ιστορικῶν ὑπάρχουν ὑπερβολές, ἀνακρίβειες και ἀντιφάσεις. Ὡς ἐκείνη τήν ἐποχή, ἐδῶ και μερικές δεκαετίες, οἱ γνώσεις μας οἱ ἀναφερόμενες στήν ζωή και τό ἔργο τοῦ Ρήγα, περιορίζονταν σέ με-ρικές πληροφορίες διεσπαρμένες ἐδῶ και ἐκεῖ χωρίς καμμία ἐπαλήθευση.

Ἡ πληρέστερη βιογραφία τοῦ Ρήγα ἐγράφη ἀπό τόν σύγχρονό του, και φίλο του, Χριστόφορο Περραϊβό, ὁ ὀποῖος, διμως, στόν ἐνθουσιασμό τοῦ πανηγυρικοῦ του, πάραποίησε δρισμένα δεδομένα και γεγονότα στήν ἐπιθυμία του νά συνδέσει τό ὄνομά του μέ τόν Ρήγα, μέ ἔνα λόγο, νά φέ-ρει στήν ἐπιφάνεια τό ἰδικό του ὄνομα. Ἔτσι πολλοὶ Ἐλληνες και ξένοι ιστορικοί θεώρησαν αὐθεντικές δρισμένες ἐπιπόλαιες και ἀτεκμηρίωτες πληροφορίες τοῦ ιστορικοῦ Περραϊβοῦ και δέν ἐσκέφθησαν ὅτι ἡσαν προϊόντα τῆς φαντασίας του και πράγματα ἔξαρτώμενα ἡ ὀφειλόμενα στήν μνήμη του πού εἶχε, ἀπό τά γερατειά του, ἀδυνατίσει· ἥδη τό 1860, ὅταν δηλ. ὁ Περραϊβός δημοσίευε τήν βιογραφία τοῦ Ρήγα, ἥταν πάνω ἀπό 85 ἑτῶν. Εύτυχῶς, δρισμένοι Ἐλληνες ιστορικοί, και κυρίως ὁ Κ. Ἀμαντος, ἔδειξαν μέ ἀσφαλῆ τεκμήρια, ὅτι δρισμένες πληροφορίες τοῦ Περραϊβοῦ ἡσαν προϊόντα τῆς φαντασίας του και ἐπομένως δέν πρέπει νά ληφθοῦν σοβαρά ὑπόψη. Ὁ Φάνης Μιχαλόπουλος ὑπεστήριξε ὅτι ἡ ἐκδοχή τοῦ Περραϊβοῦ ἀνετράπη και ὅτι οἱ ἀξιόπιστοι ἐρευνητές ὀφει-λαν νά διευκρινίσουν, μέ ἐπισκέψεις στούς συνδεομένους μέ τόν Ρήγα χώρους, μέ ἔρευνες στά ἀρχεῖα, τίς σκοτεινές πλευρές τῆς ζωῆς του και νά ἀποκαταστήσουν στήν ιστορική προοπτική του τόν ἥρωά μας³.

Πράγματι, ὕστερα ἀπό συνεχεῖς ἀρχειακές ἔρευνες στά ἀρχεῖα τῆς Βιέννης βρέθηκαν και διασφηνίσθηκαν σημαντικά ἔγγραφα ἀναφερό-μενα στήν δράση και τό τέλος τοῦ ἐπαναστάτου Ρήγα· ἐντούτοις, ὑπάρ-χουν, ἀκόμη, δρισμένα ἀδιευκρίνιστα σημεῖα τῆς ζωῆς και τῆς δραστη-ριότητας τοῦ Θεσσαλοῦ ποιητοῦ πού πρέπει νά φωτισθοῦν.

Στήν παροῦσα μελέτη ἐπιχειρεῖται ἡ διασαφήνιση δρισμένων προβλημάτων πού στό παρελθόν ὑπῆρξαν ἀντικείμενο ἀντιφάσεων. Καταρχήν, ξεκινήσαμε μέ τήν πρόθεση νά δημοσιεύσουμε μία μεγάλη ἔργασία γιά τόν ποιητή ἐπαναστάτη Ρήγα· οἱ περιστάσεις, διμως, δέν ὑπῆρξαν εύνοϊκές. Στό μεταξύ, ἀλλοι ἔρευνητές κατόρθωσαν νά ἐκδώ-σουν μερικά ἀρχειακά στοιχεῖα πού εἶχαμε και ἐμεῖς συλλέξει. Περιο-ριζόμαστε ως ἐκ τούτου ἐπί τοῦ παρόντος σέ μία μελέτη πού θά προστε-θεῖ σέ ἐκείνες πού ἔχουμε στό παρελθόν δημοσιεύσει στά περιοδικά *Balca-nia, Revista istorica română, Studii, revista de istorie, Revue des études sudest européennes*.

Α. ΤΟ ΕΤΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΠΟΥΔΕΣ ΤΟΥ.

‘Ο Χριστόφορος Περραϊβός ἔπραξε πολύ καλά νά μήν ἐμπλακεῖ σέ εἰκασίες ὀναφορικά μέ τήν ἡμερομηνία γεννήσεως τοῦ ποιητοῦ καί νά μή στηριχθεῖ στήν φαντασία του ὀρκεῖται μόνον νά γράψει ὅτι, μή ἔχοντας ἀκριβεῖς πληροφορίες γιά τό ἔτος γεννήσεως τοῦ Ρήγα, δέν τολμᾶ νά ἐκταθεῖ ἐπ’ αὐτοῦ⁴.

Τό 1885 ὁ Ν. Πολίτης, ἀσχολούμενος μέ τήν νεότητα τοῦ Ρήγα, γράφει: ‘Ολίγαι καὶ ἀντιφατικαὶ εἰσὶν αἱ περὶ τῆς οἰκογενείας καὶ τῶν πρώτων χρόνων τοῦ βίου Ρήγα τοῦ Φεραίου φερόμεναι εἰδήσεις παρά τοῖς βιογράφοις αὐτοῦ καὶ τοῖς ιστορικοῖς τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας. Οὔτε περὶ τοῦ ἔτους τῆς γεννήσεως, οὔτε περὶ τῶν σπουδῶν αὐτοῦ γινώ-σκεται τι θετικόν καὶ βέβαιον⁵.

Οἱ Ἑλληνες καὶ Ρουμάνοι ιστορικοί πού ἀσχολήθηκαν εἰδικῶς μέ τήν ζωή τοῦ Ρήγα, δέν μπόρεσαν νά φωτίσουν αὐτό τό πρόβλημα μέσω τῶν ἀρχειακῶν πηγῶν. Ὁ Λέανδρος Βρανούστης, πού δημοσίευσε τήν πληρέστερη μονογραφία γιά τόν ἐπαναστάτη Ρήγα, ἔγραψε ὅτι δέν μπορεῖ μέ μεγάλη βεβαιότητα νά καθορίσει τό ἔτος γεννήσεως του καὶ καταλήγει ὅτι δέν θά εἴμεθα μακριά ἀπό τήν ἀλήθεια τοποθετώντας ὡς ἔτος γεννήσεως του τό 1757 περίπου⁶. Παρόμοια καὶ ὁ Ἀπόστολος Δασκαλάκης: ὁ Ρήγας ἐγεννήθη περὶ τό 1757· καὶ φυσικά στηρίζεται στίς ἵδιες πηγές πληροφορήσεως⁷. Μολαταῦτα δέν μπορέσαμε νά βροῦμε μία μαρτυρία γιά τήν ἀκριβῆ ἡμερομηνία γεννήσεως τοῦ Ρήγα. Ἐντού-τοις, ἔχουμε μία σύγχρονη μαρτυρία, πού πέρασε ἀπαρατήρητη ἀπό τούς προηγούμενους ἐρευνητές, καὶ στήν ὅποια διαβάζουμε: «εἶναι τό 1758, δόπου στό Βελεστίνο μία μικρή πόλη στήν Θεσσαλία γεννήθηκε (ὁ Ρήγας)»⁸. Δέν γνωρίζουμε δμως ἀπό ποῦ ὁ ἀνώνυμος ιστορικός ἔλαβε τήν ἡμερομηνία αὐτήν καὶ ἀν φυσικά βρίσκεται κοντά ἡ ὄχι στήν ἀλήθεια.

Σέ ὅτι ἀφορᾶ στίς σπουδές τοῦ Ρήγα ὑπῆρξαν ὄρισμένες πληροφορίες, πλήρως ἀσαφεῖς καὶ λανθασμένες, δηλ. ὅτι ὁ Ρήγας νεώτατος ἐγκατέ-λειψε τόν τόπο γεννήσεως του, τό Βελεστίνο, γιά τό Βουκουρέστι, μέ σκοπό νά συνεχίσει τίς σπουδές του. Ὁ Ἄνδρεας Μουστοξύδης ὑποστη-ρίζει, στήν βιογραφία του γιά τόν Ρήγα, πού δημοσίευσε τό 1812 στό Παρίσι, ὅτι ὁ Ρήγας σέ ἡλικία 16 ἐτῶν ἐγκαταστάθηκε στό Βουκουρέστι, δόπου σπούδασε στήν Αύθεντική Ἀκαδημία κοντά στούς πολύ γνωστούς καθηγητές Νεόφυτο καὶ Θεόδωρο⁹. Ὁ Περραϊβός, ὥσαντως, μᾶς πληρο-φορεῖ ὅτι ὁ Ρήγας ἐγκατέλειψε τήν πατρίδα του σέ ἡλικία 17 ἐτῶν, ἀφοῦ ἔξέμαθε τήν ἑλληνική καὶ ὅτι ἥλθε στήν «Δακία», δόπου ἔξέμαθε τήν γαλλική καὶ τήν ἀραβική¹⁰. Οἱ γνωστοί Ἑλληνες βιογράφοι Ἀνδρέας Παπαδόπουλος - Βρεττός καὶ Κωνσταντίνος Σάθας μᾶς πληροφοροῦν, διέν πρώτος ὅτι ὁ Ρήγας σέ ἡλικία 10 ἐτῶν ἐγκατέλειψε τήν Ἐλλάδα καὶ μετέβη γιά σπουδές στό Βουκουρέστι¹¹ καὶ ὁ δεύτερος ὅτι ὁ Ρήγας ἔφθα-σε στήν Βλοχία τό 1790, δόπου ἔκαμε ὀνώτερες σπουδές στό Βουκουρέστι¹². Ὁ Ρουμάνος ιστορικός Alexandre Papadopolo - Calimah βεβαιώνει ὅτι ὁ Ρήγας ἐστάλη στό Βουκουρέστι τό 1764, δόπου παρηκολούθησε μαθήματα στήν

Αύθεντική Ἀκαδημία καὶ δπου ἔξέμαθε, ἐκτός τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρουμανικῆς, τὴν γαλλική, τὴν Ἰταλική καὶ τὴν γερμανική¹³. Ἰδού λοιπόν διάφορες ἀπόψεις πού ἔξεφράσθησαν μέ μεγάλη ἐλαφρότητα, πού θέτουν πολλά διλήμματα στούς ἀναγνώστες καὶ κυρίως στούς ἐρευνητές δταν αὐτοὶ βρίσκονται στήν ἀνάγκη νά προβοῦν σέ τεκμηρίωση.

B. ΠΟΤΕ Ο ΡΗΓΑΣ ΗΛΘΕ ΣΤΟ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ;

“Οπως εἰδαμε παραπάνω, δόθηκαν στό ἐρώτημα αὐτό διάφορες ἀπαντήσεις κατά τό μᾶλλον ἡ ἥττον ἀποδεκτές. Είναι μία στιγμή πολύ σημαντική στήν ζωή τοῦ ποιητοῦ καὶ γι' αὐτό ἐπιθυμοῦμε νά ἐπιμείνουμε δλίγο περισσότερο καὶ νά καθορίσουμε, ὅσον είναι δυνατόν, τήν ἀκριβέστερη ἡμερομηνία. Ὁ Χριστόφορος Περραϊβός βεβαιώνει, μέ λανθασμένο τρόπο, δτι ἡ ἄφιξη τοῦ Ρήγα στήν Ρουμανία τοποθετεῖται περί τό 1790¹⁴.

‘Ο Ἑλληνας ἰστορικός Ιωάννης Φιλήμων, προκειμένου νά ἔξυμνήσει τήν οἰκογένεια Ὅψηλάντη καὶ τίς σχέσεις της μέ τόν Ρήγα, μᾶς πληροφορεῖ δτι ὁ Ἀλέξανδρος Ὅψηλάντης φιλοξένησε τόν Ρήγα στήν οἰκία του στήν Κωνσταντινούπολη δίδοντάς του μία παιδεία ώς νά ἥταν ὁ πατέρας του λέγει, ἀκόμη, δτι τόν προσέλαβε γραμματέα του καὶ δτι τό 1786 τόν συνέστησε, πάλιν ώς γραμματέα στόν Ν. Μαυρογένη, δταν αὐτός ὀνομάσθηκε ἡγεμών Μολδαβίας¹⁵.

‘Ο Δημ. Οἰκονομίδης, πού ἀσχολήθηκε εἰδικῶς μέ τήν παραμονή τοῦ Ρήγα στήν Βλαχία, γράφει, στηριζόμενος στήν πληροφορία τοῦ Ιωάννου Φιλήμονος, δτι δέν γνωρίζουμε τήν ἀκριβή χρονολογία διφίξεως στήν Βλαχία, ἀλλά θεωρεῖ ώς πολύ πιθανή χρονολογία τό 1786, δταν δηλ. ὁ Μαυρογένης ὀνομάσθηκε ἡγεμών Μολδαβίας. Ὁλιγο παρακάτω διαβεβαιώνει δτι ὁ Ρήγας βρισκόταν στήν Βλαχία πρό τοῦ 1786¹⁶.

‘Ο Λέανδρος Βρανούσης καὶ ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης θεωροῦν τήν μαρτυρία τοῦ Φιλήμονος ώς τήν πλέον ἀξιόπιστη¹⁷. Οι δύο ἰστορικοί συμπεραίνουν τελικῶς δτι ὁ Ρήγας ἔφθασε στήν Βλαχία τό 1786. Καὶ ἀκόμη: οἱ δύο ἔρευνητές ἐπιχειροῦν νά ἐνισχύσουν τήν διαβεβαίωση τοῦ Φιλήμονος μέ μία πολύ παλαιά πληροφορία, προερχόμενη αὐτή τήν φορά ἀπό ἔνα φίλο τοῦ Ρήγα, τόν Γ. Καλαφάτη. Διαβάσαμε τό κείμενο τοῦ Καλαφάτη, ἀλλά δέν πεισθήκαμε δτι «ὁ Ἑλλην βογιάρος τῆς Βλαχίας» ὑπῆρξε ὁ Ἀλέξανδρος Ὅψηλάντης. Ἀν ὁ Καλαφάτης ἀναφερόταν στόν πρώην ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας, γιατί τότε τόν ὀνομάζει «Ἑλλην βογιάρο τῆς Βλαχίας» καὶ δχι Φαναριώτη τῆς Κωνσταντινουπόλεως; Πιστεύουμε περισσότερο στήν ἀποψη δτι ὁ Γ. Καλαφάτης ἐννοοῦσε κάποιο Ρουμάνο βογιάρο ἡ κάποιο Ἑλληνα Φαναριώτη τῆς Βλαχίας πού βρισκόταν τήν στιγμή ἐκείνη στήν Κωνσταντινούπολη καὶ δ ὅποιος, κατά τήν ἐπιστροφή του στήν χώρα, ἔφερε μαζί του τόν Ρήγα προσλαμβάνοντάς τον ἵσως στήν ύπηρεσία του καὶ δίδοντάς του ἔτσι τήν δυνατότητα νά μετακινηθεῖ στό Βουκουρέστι. Κατά τόν τρόπον αὐτόν πιστεύουμε δτι μπο-

ροῦμε εὐκόλως νά ἔξηγήσουμε τήν ἀναχώρηση τοῦ Ρήγα από τήν Κωνσταντινούπολη καί τό γεγονός νά ἔχει ἐγκατασταθεῖ στήν πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας. Σέ δι, τι ἀφορᾶ τώρα τό ἔτος ἀναχωρήσεώς του μποροῦμε νά τό τοποθετήσουμε πρίν τό 1785, δταν ἀπό ἀποψη τεκμηρίων, τόν βρίσκουμε στό Βουκουρέστι.

Σέ δι, τι ἀφορᾶ τό ἔτος κατά τό ὅποιο ὁ Ρήγας ἔφθασε στό Βουκουρέστι, οἱ διάφορες γνῶμες ἀντιτίθενται, διότι, κατά τά λεγόμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Δασκαλάκη, οἱ σχετικές πηγές εἰναι ἀμφιλεγόμενες καί συγκεχυμένες.

Στήν βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ὑπάρχει ἔνα ἔγγραφο μέ τήν ἡμερομηνία 31 Μαρτίου 1785,¹⁸ ὅπου διαβάζουμε γιά μερικά ἔξοδα γενόμενα γιά μία γέφυρα κειμένη στήν ὁδό Ἀρχιμανδρίτου, τά ὄνόματα ἐκείνων πού συνέβαλαν στήν κατασκευή της, τό ποσό πού ὁ καθένας πλήρωσε, τά πρόσωπα πού δέν πλήρωσαν καί τά ποσά πού δφειλαν νά πληρώσουν. Δίπλα στό ὄνομα γραμματικός Γιαννάκης, πού δφειλε νά πληρώσει 6 τάλληρα, βρίσκουμε, ἀκόμη, τό ὄνομα Ρήγας καπετάνιος μέ 15 τάλληρα. Τό 1976 ὑποθέσαμε δτι αὐτός ὁ Ρήγας καπετάνιος θά μποροῦσε νά εἰναι ὁ θεσσαλός ποιητής,¹⁹ μολονότι τώρα δμιλοῦμε μέ βεβαιότητα δτι δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τόν ποιητή Ρήγα, ἀλλά γιά τόν ἀδελφό του Κωστή, τόν ὅποιο βρίσκουμε νά κατέχει τήν ἴδια θέση στίς 28 Ιανουαρίου 1792.²⁰ Ο Emil Virtosu, δημοσιεύοντας μερικά ἔγγραφα ἀναφερόμενα στόν Ρήγα Βελεστινλή καί στήν οίκογένειά του, ἔγραφε δτι δέν γνωρίζουμε πότε ὁ Ρήγας ἔφθασε στήν Βλαχία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔνα πριγκιπικό ἔγγραφο χρονολογημένο στίς 27 Μαΐου 1788, ζητοῦσε ἀπό τούς διοικητές τῆς Ulașca νά πωλήσουν μέρος τῆς περιουσίας τοῦ γραμματικοῦ Ρήγα²¹. Τό ἔγγραφο δημοσιευμένο ἀπό τόν Potra ἐπιβεβαίωσε τήν ὑπόθεση τοῦ Virtosu, σύμφωνα μέ τήν ὅποια αὐτό τό «ἐδῶ καί καιρό» σήμαινε ἐγκατάσταση, μέ περισσή ἀκρίβεια, τό 1785. Ἐν ὁ ἀδελφός τοῦ Ρήγα βρισκόταν, σύμφωνα μέ τά ἔγγραφα, τό ἔτος αὐτό στήν Βλαχία, μποροῦμε εὔκολα νά δεχθοῦμε δτι ὁ Ρήγας, πού εἶχε φέρει τήν οίκογένειά του στήν Ρουμανία, ἔφθασε στήν Βλαχία πρίν ἀπό τίς 31 Μαρτίου 1785. Στήν παροῦσα μελέτη θά ἀσχοληθοῦμε μέ τήν διευκρίνιση δρισμένων λανθασμένων πληροφοριῶν καί θά σημειώσουμε δρισμένα δεδομένα, μέ τήν πιό δυνατή ἀκρίβεια, γιά τήν ζωή καί τό ἔργο τοῦ Ρήγα κατά τήν παραμονή του στό Βουκουρέστι.

Γ. Ο ΡΗΓΑΣ ΥΠΗΡΞΕ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΣΤΗΝ ΑΥΘΕΝΤΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΤΟΥ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ;

Ἐλέχθη μέ βεβαιότητα δτι ὁ Ρήγας διετέλεσε καθηγητής στό Βουκουρέστι. Ἡ πρώτη διαβεβαίωση ἐπ' αὐτοῦ, πού πέρασε ἀπαρατήρητη ἀπό τούς παλαιότερους, προέρχεται ἀπό τόν καθηγητή Ernst Münch τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Freibourg.

Σέ μία μελέτη δημοσιευμένη τό 1823 ἔγραφε δτι ὁ Ρήγας, καταρχάς διδάσκαλος στήν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου καί μετά κρυπτογράφος

(γραμματικός) τοῦ βογιάρου Νικολάου Βραγκοβάνου, «διηγύθυνε μία εύρετα συνωμοσία ἐναντίον τῶν τυράννων τῆς πατρώας γῆς»²².

Δέν γνωρίζουμε ὅτι η πληροφορία αὐτή τοῦ Γερμανοῦ ἴστορικοῦ στηρίζεται σέ κάποια μαρτυρία καί ἄν, πράγματι, μποροῦμε νά τοῦ ἀποδώσουμε πίστη.

Παρομοίως, ἔνας ἀλλος ἴστορικός, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδόπουλος - Calimah ὑποστηρίζει ὅτι τό 1790 ὁ Ρήγας «ἐκτός ἀπό τά καθήκοντα τοῦ γραμματέως» τοῦ ἡγεμόνος Νικολάου Μαυρογένους, διατελοῦσε καί καθηγητής τῆς Αὐθεντικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου²³. Προσφάτως ἡ Ἀριάδνη Καμαριανοῦ - Cioran ἔγραψε, στήν μελέτη της γιά τήν Αὐθεντική Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε μεταξύ τῶν καθηγητῶν τῆς, σημειώνοντας μάλιστα ὅτι δίδαξε τό 1783 καί πιθανῶς καί τό 1791²⁴.

Εἶναι δύσκολο νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ρήγας διατελοῦσε καθηγητής τό 1783 μαζί με τούς ἐπιφανεῖς καθηγητές Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη (1767-1784) καί Γρηγόριο Κωνσταντᾶ (1782-1787). Ἀλλά ποῦ στηρίχθηκε ἡ συγγραφεύς τῆς μελέτης αὐτῆς γιά νά συμπεριλάβει τόν Ρήγα μεταξύ τῶν καθηγητῶν τῆς Ἀκαδημίας; Ἀπλῶς σέ μία πληροφορία τοῦ ἴστορικοῦ V.A. Urechia, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Ρήγας διετέλεσε καθηγητής στό Βουκουρέστι τό 1783 κατά τήν ἡγεμονία τοῦ Μιχαήλ Σούτσου,²⁵ χωρίς δῆμος νά δηλώνει τήν ἀρχειακή πηγή του. Ἡ Α. Καμαριανοῦ - Cioran ὑποστηρίζει, ώστόσο, ὅτι δέν χωρεῖ καμμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ Urechia βρήκε αὐτήν τήν πληροφορία σέ κάποιο ἔγγραφο πού παρέλειψε νά σημειώσει (σ. 447). Μήπως εἶναι ἡ μόνη πληροφορία χωρίς τεκμηρίωση πού δίδει ὁ ἴστορικός αὐτός στό ὑπόψη ἔργο του;

Γιά παράδειγμα ὁ V.A. Urechia ὑποστηρίζει ὅτι ὁ καθηγητής τῆς Αὐθεντικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου Μανασσῆς Ἡλιάδης ἐστάλη στήν Δύση ἀπό τόν ἡγεμόνα Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη γιά νά ἀγοράσει ἐπιστημονικά ὅργανα. Ἡ Ἀριάδνη Καμαριανοῦ - Cioran ἀμφισβητεῖ, μέ ισχυρά αὐτήν τήν φορά ἐπιχειρήματα, τά γραφόμενα ἀπό τόν Urechia, ἀποδεικνύοντας ὅτι τό 1785 ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης δέν ἦταν ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας, ὁ Ἡλιάδης δέν ἦταν πλέον καθηγητής στό Βουκουρέστι καί ὅτι τά ἐπιστημονικά ὅργανα εἶχαν ἥδη ἀγορασθεῖ ἀπό τό 1780²⁶. Σέ δι, τι ἀφορᾶ τήν περίπτωση τοῦ Ρήγα ἡ Α. Καμαριανοῦ, ώστόσο, εἶναι πολύ ἐπιεικής καί ἀντί νά ἀμφισβητήσει δυναμικά τήν λανθασμένη αὐτή τοποθέτηση τοῦ Urechia, ἀντιθέτως συμφωνεῖ μαζί του καί ὑποστηρίζει ὅτι αὐτός παρέλειψε νά σημειώσει τήν πηγή τῆς πληροφορήσεώς του ἐπιχειρεῖ μάλιστα νά τήν ἐνισχύσει μέ δρισμένες πληροφορίες προερχόμενες ἀπό ἔλληνικές πηγές πού, κατά τήν ἀποψή μας, δέν εἶναι καθόλου πειστικές. Καί δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά ἀνατρέψουμε τήν μαρτυρία τοῦ Δ. Βερνάρδου, πού χρησιμοποίησε ἡ συγγραφεύς, ἀφοῦ ἀρκεῖ νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ Ρήγας, δπως δείξαμε παραπάνω, ἔφθασε στό Βουκουρέστι ὀλίγο πρίν τό 1785 καί ἐπομένως δέν μποροῦσε νά εἶναι καθηγητής τό 1783. Ἐξάλλου, τότε ἀκόμη ἦταν ἔνας νέος ἄνδρας, εἴκοσι

πέντε χρονῶν, χωρίς ἀνώτερες σπουδές καὶ χωρίς τὴν ἀναγκαῖα προπαρασκευή πού ἀπαιτοῦνταν γιά τὴν κατάληψη θέσεως καθηγητοῦ στήν Αὐθεντική Ἀκαδημία μαζί μάλιστα μὲ διακεκριμένους διδασκάλους²⁷.

Το 1791 ὁ Ρήγας δέν μποροῦσε νά είναι καθηγητής δοθέντος ὅτι κατά τὴν προσωπική του διαβεβαίωση, ἥδη ἀπό τὴν 1 Ιουνίου 1790 ὡς τὸ τέλος Ἰανουαρίου 1791 διατελοῦσε στήν Βιέννη ἰδιαίτερος γραμματεύς τοῦ «σερδάρη» Χριστοδούλου Κιρλιάνου, βαρώνου τοῦ Langenfeld καὶ κατά τὸ 1791 καὶ ὅτι στά ἔγγραφα δέν φέρεται ὡς καθηγητής ἀλλά πάντοτε ὡς γραμματεύς.

Ἐπομένως, δέν μποροῦμε νά διμιλοῦμε γιά καθηγεσία τοῦ Ρήγα μποροῦμε, ὅμως νά δεχθοῦμε ὅτι ὑπῆρξε «διδάσκαλος τοῦ γένους» ἀν λόβουμε ὑπόψη τά δημοσιευμένα ἔργα του πού στόχευαν στήν ἀνύψωση τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τῶν συμπατριωτῶν του.

Δ. Ο ΡΗΓΑΣ ΥΠΗΡΞΕ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΒΡΑΓΚΟΒΑΝΟΥ;

Ο Χριστόφορος Περραιβός ἔγραψε ὅτι ὁ Ρήγας, δύο ἡ τρεῖς μῆνες μετά τὴν ἀφίξη του στήν Βλαχία, προσελήφθη ὡς «γραμματεύς τοῦ μεγάλου βογιάρου Βραγκοβάνου»²⁸. Ο Περραιβός δέν σημειώνει ἀκριβῶς γιά ποιόν ἐκ τῶν βογιάρων Βραγκοβάνου πρόκειται, δεδομένου ὅτι ἡσαν πολλοί, κατά τὴν ἐποχή ἐκείνη μέ τό ἴδιο ὄνομα, ὅπως θά ἴδομε στήν συνέχεια. Ἐξάλλου, ἔνας ἀλλος σύγχρονος τοῦ Ρήγα, ὁ ἱατρός Μιχαήλ Περδικάρης²⁹ στό ἔργο του Ρήγας ἡ κατά ψευδοφιλελλήνων, τοῦ ὅποιου τό χειρόγραφο βρίσκεται στά Γενικά Ἀρχεία τοῦ Κράτους (Αθήνα), ἔγραφε μεταξύ τῶν ἄλλων, ὅτι γνώρισε τὸν Ρήγα «παρά Βραγκοβάνῳ τῷ μεγάλῳ ὄντα τότε γράφεα»³⁰. Ο Ἄνδρεας Μουστοξύδης γράφει ἀσαφῶς ὅτι ὁ Ρήγας ὑπηρέτησε ἐπί μερικά ἔτη ὡς γραμματεύς τοῦ πρώτου τῶν βοϊβόδων Βραγκοβάνου³¹.

Οι ιστορικοί Βρανούσης καὶ Δασκαλάκης ἀναπαρήγαγον τίς παιραπάνω πληροφορίες χωρίς νά ἐπιχειρήσουν νά συζητήσουν τὴν ἐγκυρότητά τους, ἀσχοληθέντες, πάντως, μέ ἐπιμονή σχετικά μέ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γρηγορίου Βραγκοβάνου. Ἡ στάση τους είναι ἀπολύτως θετική ἔναντι τοῦ Γρηγορίου Βραγκοβάνου, ἐπιχειρώντας μάλιστα νά ἀνατρέψουν, σέ σχέση μέ θέσεις διατυπωθείσες ἀπό τὸν Περραιβό καὶ τὸν Περδικάρη, τὴν ἀποψη τοῦ ρουμάνου ιστορικοῦ Emil Vîrtosu πού ὑποστηρίζει ὅτι ἀπό πουθενά δέν προκύπτει ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε γραμματεύς τοῦ Γρηγορίου Βραγκοβάνου³². Ο Βρανούσης ὑποστηρίζει ὅτι δέν πρέπει νά ὀμφιβάλλουμε ἐπί τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε στήν ὑπηρεσία τοῦ Βραγκοβάνου³³. Τό ἴδιο καὶ ὁ Δασκαλάκης πού είναι πεπεισμένος ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε στήν ὑπηρεσία τοῦ Βραγκοβάνου, ἀλλά δέν γνωρίζει πότε αὐτό συνέβη γι' αὐτό καὶ γράφει: δέν γνωρίζουμε πότε προσελήφθη ὡς γραμματεύς τοῦ Βραγκοβάνου, ἐν πάσῃ περιπτώσει αὐτό συνέβη πρίν εἰσέλθει στήν ὑπηρεσία τοῦ Μαυρογένους, δηλ. πρίν το 1788

τό άργότερο έπομένως πολύ πρίν το 1790, όπότε, λανθασμένως ό Περραιβός τοποθετεῖ τήν ἄφιξη του Ρήγα στήν Βλαχία³⁴.

Πρέπει, ἀκόμη, νά προσθέσουμε ὅτι ὁ ἱστορικός Γιάννης Κορδάτος δεικνύει μεγάλη ἐμπιστοσύνη στά λεγόμενα του Περραιβοῦ, του Περδικάρη καὶ τοῦ Μουστοξύδη καὶ ὅχι στόν E. Vîrtosu προσθέτει ἐπίσης ὅτι τό γεγονός καὶ μόνον ὅτι δέν βρέθηκαν ἔγγραφες ρουμανικές μαρτυρίες πού θά ἐνίσχυαν τήν μαρτυρία του Περραιβοῦ δέν συνιστᾶ σέ καμμία περίπτωση σοβαρή αἰτία γιά νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ μαρτυρία Περραιβοῦ καὶ ἑκείνη τῶν ἄλλων δέν τεκμηριώνεται³⁵.

Δέν ἡσαν μόνον οἱ Ἑλληνες ἱστορικοί πού ὑπεστήριξαν ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε γραμματεὺς τοῦ Γρηγορίου Βραγκοβάνου, ἀλλά καὶ ὅρισμένοι Ρουμάνοι ἱστορικοί: ὁ G. Ionescu - Gion γράφει ὅτι μετά τήν εἰρήνη τοῦ Siștot τό 1791 ὁ Ρήγας προσελήφθη ἀπό τόν νεαρό βογιάρο, πού ἦταν τότε ὁ Γρηγόριος Βραγκοβάνος, μέ τόν ὅποιο συνδεόταν καὶ φιλικῶς³⁶, ὁ N. Iorga ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ρήγας προσελήφθη ὡς γραμματεὺς τοῦ Γρηγορίου Βραγκοβάνου,³⁷ ὁ Al. Elian ὅτι ὁ Ρήγας διετέλεσε ἀρχικῶς γραμματεὺς τοῦ Γρηγορίου Βραγκοβάνου καὶ ἀκολούθως τοῦ ἡγεμόνος Μαυρογένους³⁸. Μόνον ὁ Emil Vîrtosu, πού ἔξεδωσε μερικά σημαντικά ἔγγραφα ἀναφερόμενα στήν ζωή του Ρήγα στήν Βλαχία, ἔξεφρασε τήν ἀποψή ὅτι αὐτός ὁ τελευταῖος δέν διετέλεσε γραμματεὺς τοῦ Γρηγορίου Βραγκοβάνου γιά τήν εὐλογή αἰτία ὅτι δέν βρῆκε καμμία ἀρχειακή ἀπόδειξη στά ρουμανικά ἀρχεῖα.

Σημειώνουμε ἐδῶ μερικές ἀξιοσημείωτες ἀπόψεις: ὁ καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Freibourg Ernst Münch γράφει τό 1823 ὅτι ὁ Ρήγας διετέλεσε γραμματεὺς τοῦ βογιάρου Νικολάου Βραγκοβάνου καὶ παρακάτω: κρυπτογράφος τοῦ βογιάρου Νικολάου Βραγκοβάνου, ἐνῷ στήν συνέχεια προσθέτει ὅτι κατέχει ἀκόμη ἀπό αὐτόν τήν εἰκόνα του καὶ ἔνα ἀπό τούς χάρτες τῆς Ἐλλάδος³⁹.

Ἐχουμε τήν γνώμη ὅτι ἡ μαρτυρία του Münch προέρχεται ἀπό τόν ἴδιο τόν Ρήγα καὶ δέν μνημονεύθηκε ὡς τώρα ἀπό τούς ἐρευνητές. Ἰδού λοιπόν ἔνα νέο ὄνομα πού προκύπτει: Νικόλαος Βραγκοβάνος, ἀντί τοῦ Γρηγορίου.

὾στόσο εἶναι ἐνδιαφέρουσα καὶ ἡ διαπίστωση τοῦ ἱστορικοῦ Ἀλεξ. Παπαδοπούλου-Calimah πού βεβαιώνει ὅτι ὁ Ρήγας διετέλεσε στήν ὑπηρεσία πολλῶν βογιάρων τοῦ Βουκουρεστίου καὶ ἰδιαιτέρως ὡς γραμματεὺς τοῦ Νικολάου Βασσαράβα Βραγκοβάνου⁴⁰. Ἐν τούτοις δέν γνωρίζουμε ἀπό ποῦ ἀντλεῖ τήν πληροφορία αὐτή, ἀφοῦ δέν σημειώνει καμμία πηγή.

Ο Δημ. Οἰκονομίδης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ρήγας ὑπηρέτησε ὡς γραμματεὺς τῆς οἰκογενείας Μανουήλ (πατρός) καὶ Γρηγορίου (υἱοῦ) Βραγκοβάνου καὶ παραπέμπει ἐπ' αὐτοῦ στήν βιογραφία τοῦ Ρήγα τήν δημοσιευθεῖσα ἀπό τόν Περραιβό (σ. 9): ὁ Περραιβός, δῆμος, δέν ἀναφέρει οὔτε τήν οἰκογένειά του, οὔτε τόν Μανουήλ Βραγκοβάνο - λέγει ἀπλῶς ὅτι ὁ Ρήγας προσελήφθη στήν ὑπηρεσία τοῦ μεγαλοβογιάρου Βραγκο-

βάνου. Έπομένως ή αποψη του Οίκονομίδου δέν πρέπει νά ληφθεϊ ύπόψη.

Είδαμε, έν συντομία, τις απόψεις τών προηγουμένων έρευνητών. Στήν συνέχεια θά έπιχειρήσουμε νά διασαφηνίσουμε, δσον είναι δυνατόν, τήν θητεία ώς γραμματέως του Ρήγα, γιά τήν όποια πολλά είπάθηκαν καί θά είπωθούν καί άλλα.

Ο Γρηγόριος Βραγκοβάνος είναι νίος του Μανολάκη (Έμμανουήλ) καί γεννήθηκε τό 1771, χρονολογία σημειούμενη άπό τόν Ilie Chiriță ειδικό μελετητή τῆς ζωῆς καί του ἔργου του⁴¹. Τό έτος γεννήσεως τοῦ Γρηγορίου ἐπιβεβαιώνεται ἐπίσης άπό τήν λεγόμενη Ἐπίσημη καταγραφή (Catagrafia oficială) τοῦ 1829,⁴² δσον αὐτός ἀναφέρεται ώς 58 ἑτῶν [1829-1771=58 ἑτῶν]. Έπομένως, γίνεται ἀντιληπτό δτι σέ ἡλικία 17 ἑτῶν ὁ Γρηγόριος δέν μπορούσε νά ἔχει γραμματέα. Φαίνεται, ώσαύτως, δτι ὁ Γρηγόριος, ώς τό 1793, δέν είχε καταλάβει κάποια διοικητική θέση, δοθέντος δτι οι στίχοι πού ἔγραψε τό 1793 ὁ Λάμπρος Φωτιάδης υπό τόν τίτλο Ἐπιθαλάμιον, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ γάμου τοῦ μαθητοῦ του Γρηγορίου Βραγκοβάνου μέ τήν Ἐλισσάβετ Balș ἀπευθύνονται «εἰς τόν εὐγενέστατον φιλολογιώτατον κύριον Γρηγόριον Βραγκοβάνον»⁴³. Στούς στίχους αὐτούς ούδείς τίτλος τοῦ ἐγκωμιαζομένου. ἀναφέρεται, πού σημαίνει δτι ώς ἐκεῖνο τό έτος (1793) δέν είχε καταλάβει καμμία θέση. Γιά τήν αιτία αὐτήν λοιπόν δφείλουμε νά σταθούμε στόν ἑνα άπό τούς ἀδελφούς Νικόλαο καί Μανουήλ Βραγκοβάνο - τόν πατέρα δηλ. τοῦ Γρηγορίου. Καί οι δύο κατείχαν ὑψηλές διοικητικές θέσεις καί είχαν ἀνάγκη γραμματέως. Έπομένως, είναι ἀναγκαῖο νά καθορίσουμε ποιόν ἀπό τούς ἀδελφούς ὑπηρέτησε, τόν Νικόλαο ή τόν Μανουήλ Βραγκοβάνο.

Κατά τήν ἀποψή μας, ή ἐπιλογή μας πρέπει νά στραφεϊ στόν βάνο Νικόλαο Βραγκοβάνο, ἀφοῦ ἔχουμε τήν μαρτυρία τοῦ καθηγητοῦ Ernst Münch, πού ηταν φίλος τοῦ Ρήγα πιστεύοντας λοιπόν δτι τό δνομα τοῦ Γρηγορίου, πού ἀναφέρεται ώς τώρα άπό τούς ιστορικούς, πρέπει νά ἀντικατασταθεϊ ἀπό τόν βάνο Νικόλαο Βραγκοβάνο, τόν θεῖο του. Δέν γνωρίζουμε πάντως ἀκριβῶς σέ ποιά στιγμή ὁ Ρήγας διετέλεσε γραμματέύς τοῦ βογιάρου Νικολάου Βραγκοβάνου αὐτό πρέπει νά συνέβη, σέ κάθε περίπτωση, πρό τῆς 27 Μαΐου 1788, δταν τόν συναντούμε μέ τόν τίτλο τοῦ γραμματέως (scribe) σέ δρισμένα ἔγγραφα. Αὐτό δέν διήρκεσε ἐπί μακρόν, γιατί τόν Νοέμβριο τοῦ 1788 ὁ Νικόλαος καί ὁ ἀδελφός του Μανολάκης, μαζί μέ ἄλλους μεγάλους βογιάρους ἔξορισθηκαν στήν Ρόδο ἀπό τόν ἡγεμόνα Νικόλαο Μαυρογένη μέ τήν κατηγορία δτι ησαν ἔχθροι τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας⁴⁴ ἐπέστρεψαν στό Βουκουρέστι ὀλίγο μετά τήν ειρήνη τοῦ Sistov (1791).

Ο N. Iorga ἀνεκάλυψε ἔνα πολύτιμο ἔγγραφο υπογεγραμμένο ἀπό τόν Ρήγα Βελεστινλή τό «όποιο φέρει τήν χρονολογία, Μάρτιος 1792», μέ τό δποιο προσλαμβανόταν ώς γραμματέύς τοῦ Γρηγορίου Βραγκοβάνου⁴⁵. Τό κείμενο, γραμμένο στήν γαλλική, βρισκόταν στά ἀρχεῖα τοῦ Αὐστριακοῦ

Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου, ἀπό ὅπου πέρασε στήν Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Iorga δέν ἔμεινε ἵκανοποιημένος ἀπό τά γαλλικά τοῦ Ρήγα καὶ γι' αὐτό γράφει: «τὸ ὑφος δέν εἶναι καὶ πρώτης ποιότητας καὶ ὁ νέος Ρήγας δέν ἔλαβε τὸ δίπλωμά του στήν Γαλλία».

Δυστυχῶς δέν μπορέσαμε νά βροῦμε ὡς τώρα στήν ἀποθήκη τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας αὐτό τό σημαντικό ἔγγραφο πού χρησιμοποίησε ὁ Iorga ἐδῶ καὶ 55 χρόνια (72 ἀπό τότε ὡς σήμερα), ἀπό ὅπου θά μπορούσαμε νά μάθουμε καὶ ἄλλες λεπτομέρειες σχετικές μέ τόν Ρήγα. Ἰδού λοιπόν πού ὁ Ρήγας διετέλεσε γραμματεὺς τοῦ Γρηγορίου Βραγκοβάνου, ἀλλά μόνον τό 1792 καὶ ὅχι ἀμέσως μετά τήν ἀφίξη του στήν Βλαχία. Δέν γνωρίζουμε, δμως, γιά πόσο χρόνο. Ἐχουμε, ώστόσο, ἔγγραφα πού καλύπτουν χρονολογικῶς τήν περίοδο 5 Δεκ. 1794 ἕως 16 Ιουλίου 1795, ὅπου ἀναφέρεται ὡς Ρήγας ὁ γραμματεὺς ἀλλά αὐτό δέν συνιστᾶ μία ἀσφαλῆ ἀπόδειξη ὅτι πράγματι τήν δεδομένη στιγμή κατεῖχε τήν θέση αὐτή ἡ ἔφερε τόν τίτλο αὐτόν περισσότερο ἀπό ἀπλῆ ευχαρίστηση. Ὅπηρχε, τότε, ἡ συνήθεια κατά τήν ὅποια οἱ βογιάροι προσέθεταν πρίν ἀπό τό ὄνομά τους τό πιό ὑψηλό ἀξιωμα τό διποίον εἶχαν, στό μετοξύ, καταλάβει. Ἐντούτοις, ὁ Ρήγας δέν προσθέτει τό ἀξιωμά του πρίν ἀπό τό ὄνομά του, ἀλλά μετά, καὶ ἵκανοποιεῖται, κυρίως, ὑπογράφοντας χωρίς νά προσθέτει τό ὄνομα Βελεστινλῆς.

Κατά συνέπειαν, σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού ἐκθέσαμε παραπάνω καὶ ἐπί τῇ βάσει ἐγκύρων μαρτυριῶν, προκύπτει σαφῶς ὅτι ὁ Ρήγας ἐτέθη στήν ὑπηρεσία τῆς οἰκογενείας Βραγκοβάνου, πρῶτα ὑπό τόν Νικόλαο Βραγκοβάνο (1787-1788) καὶ ἐπειτα (1792) ὑπό τόν Γρηγόριο. Ἐλπίζουμε ὅτι μέ τίς παραπάνω διασαφηνίσεις θά τεθεῖ τέλος στίς λανθασμένες θέσεις πού ἔξεφράσθησαν ὡς τώρα.

Ε. Ο ΡΗΓΑΣ ΥΠΗΡΞΕ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΟΣ ΝΙΚΟΛΑ ΜΑΥΡΟΓΕΝΟΥΣ ΚΑΙ «ΚΑΪΜΑΚΑΜΗΣ» ΤΗΣ ΚΡΑΪΟΒΑΣ;

Οι Ἑλληνες καὶ ξένοι ιστορικοί εἶναι πεπεισμένοι ὅτι ὁ Ρήγας διετέλεσε γραμματεὺς τοῦ ἡγεμόνος Ν. Μαυρογένους, χωρίς, ώστόσο, νά ἀναφέρουν κάποιο ἔγγραφο, ἀλλά στηρίζονται, κυρίως, στίς πληροφορίες τοῦ Χρ. Περραϊβοῦ καὶ τοῦ Ἰω Φιλήμονος. Ἀφοῦ ἔξεφρασε τήν λανθασμένη πληροφορία ὅτι ὁ Ρήγας ἔφθασε στήν Βλαχία τό 1790, ὁ Χρ. Περραϊβός προσθέτει ὅτι ὁ ἡγεμόνας Ν. Μαυρογένης πληροφορηθεὶς ὅτι ὁ Ρήγας ἦταν γραμματεὺς τοῦ Βραγκοβάνου ζήτησε ἀπό αὐτόν νά τοῦ τόν παραχωρήσει ἔτσι καὶ ἔγινε καὶ ὁ Ρουμάνος βογιάρος ἔκών ἄκων τόν παρεχώρησε στόν ἡγεμόνα.⁴⁶ Οι πληροφορίες αὐτές ἥσαν προϊόν τῆς φαντασίας τοῦ Περραϊβοῦ καὶ δέν ἔχουν καμμία ἀρχειακή τεκμηρίωση. Δυστυχῶς δρισμένοι ἔρευνητές τοῦ ἔδειξαν μία μή διφειλόμενη ἐμπιστοσύνη καὶ δέχθησαν ἐπιπολαίως τίς ἀπόψεις του.

Πράγματι, ύπαρχουν πολλοί Ἑλληνες ιστορικοί πού δέχονται ὅτι ὁ

Ρήγας διετέλεσε γραμματεύς τοῦ Μαυρογένους, όπως οἱ: Ἰω. Φιλήμων, Α. Γούδας, Σπ. Λάμπρος, Φάνης Μιχαλόπουλος, Λ. Βρανούστης, Α. Δασκαλάκης, Π. Ἐνεπεκίδης, κ.ἄ.: μεταξύ τῶν Ρουμάνων ιστορικῶν θυμίζουμε τούς: G. Ionescu-Gion, C. Erbiceanu, N. Iorga, I.C. Filitti, Alex. Elian κ.ἄ. Ὁ Λ. Βρανούστης καὶ ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης ἀσχολήθηκαν καὶ ἐπεμειναν στά βιογραφικά καὶ ἐργογραφικά τοῦ Ρήγα: γι' αὐτό καὶ ἀσχολούμαστε ἐπί μακρόν μὲ τίς ἀπόψεις τῶν δύο αὐτῶν εἰδικῶν, πού ἀφιέρωσαν ἔνα μεγάλο μέρος τῆς δραστηριότητός των ὡς ιστορικῶν γιά νά παρουσιάσουν μέ ἔξαιρετική ἀφοσίωση καὶ πάθος τὴν ζωή καὶ τὴν δράση τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ πού θυσιάσθηκε ἥρωϊκῶς στόν ἀγώνα γιά τὴν ἀπελευθέρωση τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῶν Βαλκανίων.

Ο Βρανούστης ἐκφράζει τὴν ἄποψη σύμφωνα μέ τὴν ὅποια ὁ Ρήγας, ἀσκώντας τὰ καθήκοντα πού εἶχε κοντά στόν βογιάρο Βραγκοβάνο, κατόρθωσε, γιά ἔνα μικρό διάστημα, νά εἰσέλθει στὴν ἡγεμονική αὐλή τῆς Βλαχίας καὶ προσθέτει παρακάτω ὅτι δέν γνωρίζουμε ἀκριβῶς πότε ὁ Ρήγας προσελήφθη ὡς γραμματεύς τοῦ Μαυρογένους, μολονότι τό 1788 βρίσκοταν στὴν ἡγεμονική αὐλή τοῦ Βουκουρεστίου εύνοούμενος τοῦ πρίγκιπος.⁴⁷ Ο Βρανούστης, μολονότι γνωρίζει ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε γραμματεύς τοῦ Μαυρογένους, δέν εἶναι καθόλου σύμφωνος μέ τούς προηγούμενους ἐρευνητές, σέ ἔνα σημειο: ὅτι δηλ. ὁ Ρήγας ὑπῆρξε στενός συνεργάτης καὶ ὀπαδός τῶν ἰδεῶν τοῦ Μαυρογένους ἀντιθέτως, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ρήγας δέν θά μποροῦσε νά δεχθεῖ ἔνα τέτοιο πράγμα, ἔξαιτίας τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ἑλληνος πατριώτου πού ἔτρεφε ἔνα ἀσβεστο μίσος ἐναντίον τῆς τουρκικῆς τυραννίας καὶ ὀραματιζόταν τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους.⁴⁸

Ομοίως ὁ Δασκαλάκης ὑποστηρίζει ὅτι ἔχουμε βεβαιωθεῖ ἀπό πολλές πηγές ὅτι ὁ Ρήγας διετέλεσε γραμματεύς τοῦ πρίγκιπος Μαυρογένους.⁴⁹ Ἀν καὶ ἀναφέρει τὴν ἔκφραση «πολλές πηγές», χωρίς νά τίς κατονομάζει, ὠστόσο στὴν συνέχεια μειώνει τὴν βεβαιότητά του καὶ γράφει «πολύ πιθανῶς, πρός τά μέσα τοῦ 1788, βρίσκουμε τὸν Ρήγα στὴν ὑπηρεσία τοῦ Μαυρογένους ὡς γραμματέως».⁵⁰

Εἶδαμε παραπάνω ὅτι ὁ βάνος Νικόλαος Βραγκοβάνος, τοῦ ὅποιον ὁ Ρήγας ἦταν γραμματεύς, εἶχε ἔξορισθεῖ στὴν Ρόδο τό 1788 καὶ ἡ ἔξορία του αὐτή μᾶς ἐπιτρέπει νά ίσχυρισθοῦμε ὅτι ὁ Ρήγας ἐλεύθερος ἀπό τὴν ὑπηρεσία αὐτήν, θά μποροῦσε νά δεχθεῖ τὴν θέση τοῦ γραμματέως τοῦ πρίγκιπος Μαυρογένους, ἀλλά δέν τό ἔπραξε γιά λόγους πού θά ἴδούμε στὴν συνέχεια. Ἀς περάσουμε τώρα στὴν θέση τοῦ καϊμακάμη τῆς Κραϊόβας πού ὁ Ρήγας, σύμφωνα μέ τὴν διαβεβαίωση τῶν ιστορικῶν, πιθανόν να κατεῖχε κατά τὸν τουρκο-ρωσο-αυστριακό πόλεμο, γιά νά ἔχουμε ἀμέσως γενικά συμπεράσματα στὴν ὑποτιθέμενη συνεργασία τοῦ Ρήγα μέ τὸν Μαυρογένη.

Μερικοί Ἑλληνες ιστορικοί, ἀλλά καὶ ξένοι συνάδελφοί τους, στηριζόμενοι στίς λανθασμένες πληροφορίες τοῦ Χρ. Περραϊβοῦ, μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ Ρήγας ὀνομάσθηκε ἀπό τὸν πρίγκιπα Μαυρογένη στὴν θέση τοῦ καϊμακάμη τῆς Κραϊόβας κατά τὸν μνημονευθέντα πόλεμο. Ἐπιπλέον

δ Ἀν. Γούδας καί δ Κ. Δημαρᾶς προσθέτουν ὅτι ὁ Ρήγας ἀφησε καλές ἀναμνήσεις στήν Κραιόβα.⁵¹

Σημειώνουμε, ἐπί τῇ εὐκαιρίᾳ, τίς ἀπόψεις δρισμένων ἱστορικῶν πού ἀσχολήθηκαν εἰδικῶς μέ τὴν ζωὴ τοῦ Ρήγα. Ἐτσι δ Γάλλος A. Ubicini, πού πολὺ ἐπηρέασε τοὺς ρουμάνους ἱστορικούς, διαβεβαιώνει ὅτι πρέπει νά συμφωνήσουμε μέ τὴν ἐκδοχή τοῦ Φιλήμονος καί τοῦ Περραϊβοῦ γράφοντας ὅτι ἡ εἰσοδος τοῦ Ρήγα στήν ὑπηρεσία τοῦ Μαυρογένους φαίνεται βέβαιο γεγονός ἥδη ἀπό τὴν ἀρχὴ τῆς ἡγεμονίας του κατά τὸ θέρος τοῦ 1786⁵² δ ἴδιος ὁ Ubicini, συνεχίζει γράφοντας ὅτι ὁ Ρήγας ἀκολούθησε τὴν τύχη τοῦ βοϊβόδα, χωρὶς νά λάβει ἐνεργό μέρος στὸν πόλεμο· ὀνομάσθηκε διοικητής τῆς Μικρῆς Βλαχίας, διέμεινε, κατά τὸ διάστημα τῆς ἐκστρατείας στήν Κραιόβα μέ εἰδική ἀποστολή νά ἔξασφαλίζει τὴν παραμονή καί ἐπιβίωση τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, ἐνῷ αὐτά περνοῦσαν τὸν Δούναβη γιά νά πολεμήσουν κατά τῶν Αὔστρο-Ρώσων⁵³. Ὁ Alex Papadopol-Calimah περιορίζεται νά γράψει ὅτι ὁ ἡγεμόνας N. Μαυρογένης, μετά τὸν διορισμό του ὡς στρατάρχου τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων τῆς Μολδαβίας καί τῆς Βλαχίας, ὀνόμασε τὸν Ρήγα διοικητή τῆς Κραιόβας.⁵⁴ Ὁ G. Ionescu-Gion γράφει ὅτι ὁ Ρήγας διετέλεσε καϊμακάμης τοῦ Μαυρογένους στήν Κραιόβα κατά τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου.⁵⁵ Ὁ N. Iorga γράφει ὅτι ὁ Ρήγας βρῆκε στὸ πρόσωπο τοῦ Μαυρογένους «ἔνα στήριγμα καί ὅτι κατά τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου αὐτοῦ ὁ πρίγκιπας Νικόλαος ἔπαιξε ἔνα τόσο φανταχτερό ρόλο, ἐνῷ ὁ γραμματεὺς του (ἐνν. ὁ Ρήγας) ἐγένετο στρατιωτικός διαχειριστής⁵⁶». Ὁ N. Iorga, ἔλαβε ὡστόσο, ὑπόψη καί κατανοοῦσε ὅτι οἱ πληροφορίες πού κυκλοφοροῦσαν γιά τὸν Ρήγα δέν ἤσαν ἐπιβεβαιωμένες, γι' αὐτό καί ἔγραψε ὅτι ἡ ζωὴ του ἤταν περισσότερο θρῦλος, παρά ἰστορική ἀλήθεια. Ὁ I. C. Filitti ὑπεστήριξε ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε στήν ὑπηρεσία τοῦ Μαυρογένους, ὁ ὄποιος τὸν χρησιμοποίησε στήν Κραιόβα, ὅτι ὁ Ρήγας ἀπέκτησε τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Πασβάντογλου, τοῦ ὄποιου ἔσωσε τὴν ζωὴ.⁵⁷ Ὁ Alex. Elian, ὡσαύτως, δέχεται ὅτι ὁ Μαυρογένης εἶχε ὀνομάσει τὸν Ρήγα διοικητικό ἐπόπτη μέ ἀκαθόριστες στρατιωτικές καί πολιτικές ὀρμοδιότητες στήν Κραιόβα κατά τὸν πόλεμο τῆς Ὀθωμανικῆς Πύλης κατά τῶν Ρώσων καί τῶν Αὔστριακῶν.⁵⁸ Ἐπιπλέον ὁ Elian ὑποθέτει ὅτι ὁ Ρήγας, χρησιμοποιώντας τὴν ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε στὸν ἡγεμόνα, διευκόλυνε τὴν προσέγγιση μεταξύ τοῦ φίλου του Τουρναβίτη καί τοῦ ἡγεμόνος.⁵⁹

“Ολοι οἱ ρουμάνοι ἱστορικοί, πού μνημονεύθηκαν παραπάνω, δέν σημειώνουν καμμία ἀρχειακή μαρτυρία, γιά τὴν ὑποστήριξη τῶν θέσεών τους. Περνοῦμε, τώρα, στοὺς Ἑλληνες ἱστορικούς καί ἐπειδή εἶναι πολλοί, θά ἔξετάσουμε μόνον τοὺς Λ. Βρανούση καί Ἀπ. Δασκαλάκη πού ἐρεύνησαν τὴν πλούσια ἐλληνική βιβλιογραφία, ἀφοῦ, ἀλλωστε, εἶχαν τὴν δυνατότητα νά χρησιμοποιήσουν ἐπιστημονικές μελέτες πού δημοσιεύθηκαν στόν ἐλληνικό τύπο καί πού εἶναι δύσκολο νά προσεγγίσουν οἱ ἔνοι ἐρευνητές.

Στήν πολὺ καλά τεκμηριωμένη μελέτη του ὁ Βρανούσης γράφει ὅτι

έγραφησαν, ώς τώρα, πολλά φανταστικά πράγματα προκειμένου νά συμπέσουν πράγματα δύσκολο νά ταιριάζουν.⁶⁰ Στήν συνέχεια ἀσχολεῖται εύρεως μέ τίς σχέσεις Ρήγα καὶ Μαυρογένους καὶ μελετᾷ μέ ίδιαιτερη προσοχή ἄν, πράγματι ὑπῆρξε δυνατή ἡ συνεργασία ἀνάμεσα στόν πατριώτη Ρήγα καὶ τόν τουρκόφιλο πρίγκιπα Μαυρογένη φθάνει, ἔτσι, στό ἀκόλουθο συμπέρασμα: ὅχι μόνον ὁ Ρήγας δέν ὑπῆρξε, καὶ δέν μποροῦσε νά ὑπάρξει, πιστός συνεργάτης καὶ ὑποστηρικτής τοῦ Μαυρογένους, ὅχι μόνον δέν ἐπιδοκίμαζε τήν πολιτική του καὶ δέν ἐκτιμοῦσε τήν θρυλούμενη «γενναιότητά» του, οὔτε βεβαίως τίς δῆθεν «δημοκρατικές» ίδεες του, ἀλλά, ἀντιθέτως, ἔτρεφε ἔνα βαθύ μίσος ἐνάντιον αὐτοῦ τοῦ θαυμαστοῦ τῶν Τούρκων.⁶¹ Όταν μάλιστα ὁ Βρανούσης κάμει λόγο γιά τό γεγονός ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε καϊμακάμης Κραϊόβας, δέχεται, μέ μεγάλη συγκατάβαση τόν θόρυβο πού προεκάλεσε ἡ ὀνάθεση στόν Ρήγα ἀπό τόν Μαυρογένη τῆς ἐποπτείας τῶν προμηθειῶν τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν διαταγῶν του στούς διαφόρους Τούρκους ἀξιωματούχους πού ὅφειλαν νά ὑπακούουν στόν ἡγεμόνα. Ἐτσι, καὶ κάτω ἀπό τίς συνθῆκες αὐτές, προσθέτει ὁ Βρανούσης, ὁ Ρήγας γνώρισε, κατά τήν περίοδο αὐτήν, ἐκείνον πού κατέστη, ἀργότερα, ὁ περιώνυμος ἀποστάτης Πασβάντογλου, καθώς, ἐπίσης, καὶ τήν ἀποσύνθεση τῆς ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.⁶² Δέχεται, λοιπόν, ὁ Βρανούσης, ὅτι ὁ Ρήγας κατεῖχε ὑψηλή θέση στήν Κραϊόβα, ἀλλά ὅλιγο ἀργότερα, διαγράφει αὐτήν τήν πεποίθησή του, γιατί ἐκφράζει τήν παρακάτω ἀποψή ὅτι δηλ. μπορεῖ μέν ὁ Ρήγας νά ὑπῆρξε ἀνώτερος διοικητικός ἀξιωματούχος στήν Κραϊόβα, ἀλλά ἄν ὑπῆρξε ἀνώτερος ὑπάλληλος καὶ μάλιστα «καϊμακάμης», θά μποροῦσε νά κρατήσει, κατά τήν συνήθεια τῆς ὑπόψη ἐποχῆς, ἔνα ὄρισμένο τίτλο δίπλα στό ὄνομά του καὶ τά πριγκιπικά καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα δέν θά τόν ἀνέφεραν, ἀργότερα, μέ τόν ἀπλό τίτλο: *Ρήγας ὁ γραμματικός*.⁶³

Στό ἔργο του γιά τόν Ρήγα, δημοσιευμένο τό 1937, ὁ Δασκαλάκης γράφει: φαίνεται ὅτι ἀπό τήν ἔναρξη τῶν ἔχθροπραξιῶν κατά τῆς Ρωσίας ὁ Ρήγας μέ τήν ίδιότητα τοῦ μυστικοσυμβούλου τοῦ Μαυρογένους, ὀνομάσθηκε διοικητής-καϊμακάμης Κραϊόβας, τῆς μικρῆς αὐτῆς πόλεως κοντά στό Βουκούρεστι, ἀλλά σημαντικῆς γιά τήν στρατηγική θέση τῆς, ἀφοῦ ἐκεῖ συγκεντρώνονταν τά τουρκικά στρατεύματα.⁶⁴ Στήν τελευταίᾳ ἐργασία του γιά τόν Ρήγα ὁ Δασκαλάκης εἶναι πολύ σκεπτικιστής καὶ δέν ἐπιθυμεῖ πλέον, νά δεχθεῖ τίς φαντασιώσεις τοῦ Περραιβοῦ γράφει ἐπ' αὐτοῦ: δέν μποροῦμε νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ρήγας διετέλεσε καϊμακάμης Κραϊόβας ἐφ' ὅσον δέν ὑπάρχει ἀπό πουθενά τεκμηριωμένη μαρτυρία.⁶⁵ Δέχεται, ὥστόσο, ὅτι ὁ Ρήγας διετέλεσε ἀξιωματούχος στήν Κραϊόβα γιά ἔνα μικρό διάστημα, ὅχι ὅμως ως καϊμακάμης, ἀλλά ως πιστός ὑπάλληλος τοῦ πρίγκιπος, ἵσως καὶ ἐξαιτίας τῶν ἀναγκῶν πού προέκυψαν ἀπό τόν πόλεμο.⁶⁶ Σέ ἔνα ἄλλο κεφάλαιο ὁ Δασκαλάκης ἐπανέρχεται καὶ ἐπικαλούμενος τίς φαντασιώσεις τοῦ Περραιβοῦ, γιά τήν δράση τοῦ Ρήγα ως καϊμακάμη Κραϊόβας, ὑποστηρίζει ὅτι σέ κάθε περίπτωση εἶναι πιθανόν ὁ Ρήγας νά κατεῖχε μία διοικητική ἡ στρατιωτική θέση στήν

κρίσιμη, γιά τίς πολεμικές ἔξελιξεις, αύτή περιοχή.⁶⁷ Επομένως, ή στάση τοῦ Δασκαλάκη ἔναντι τοῦ προβλήματος αὐτοῦ είναι ἀμφίβολη· τελικῶς δύμας δέχεται ὅτι ὁ Ρήγας συνεργάσθηκε μέ τὸν Μαυρογένη πού ἥλθε πρός ἐνίσχυση τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων στὸν πόλεμο τῆς Πύλης κατά τῶν Ρώσων καὶ τῶν Αὐστριακῶν.

Ἐνα ἄλλο γεγονός, δημιούργημα καὶ αὐτό τῆς φαντασίας τοῦ Περραιβοῦ, είναι ἡ ὑποτιθέμενη παρουσία τοῦ Ρήγα τὴν στιγμή τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ τοῦ πρίγκιπος. Ὁ Δασκαλάκης δέχεται αὐτό πού ἔγραψε ὁ Περραιβός καὶ ὑποστηρίζει, χωρίς ἐπιφυλάξεις, ὅτι ὁ Ρήγας παρέστη στὸ τραγικό τέλος τοῦ Μαυρογένους.⁶⁸ Ὁ Βρανούσης δέν δέχεται τὰ γραφόμενα τοῦ Περραιβοῦ δέχεται, ὥστόσο, ὅτι πρόκειται γιά ἀτεκμηρίωτες φῆμες ὅταν γράφει ὅτι ὁ Ρήγας ἔζησε κοντά στὸν Μαυρογένη, ὡς τίς τελευταῖς ἡμέρες τοῦ πρίγκιπος καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ σουλτανικός δῆμιος ἀποκεφάλιζε, ἐμπρός στά μάτια τοῦ Ρήγα, τὸν ἡττημένο «ἥρωα σερασκέρη», τὸν Μαυρογένη δηλ.⁶⁹

Παρουσιάζουμε παρακάτω τίς ἀποδείξεις ἐκεīνες μέ τίς ὅποιες ἀνατρέπεται τό ἀβάσιμο τῶν ἰσχυρισμῶν τῶν ἰστορικῶν πού ἀναφέραμε παραπάνω. Πρῶτα-πρῶτα ὀφείλουμε νά ὑπογραμμίσουμε τό γεγονός ὅτι ὁ νεαρός Ρήγας ἀπό τὸν καιρό πού φοιτοῦσε στὸ σχολεῖο κυριαρχήθηκε ἀπό τά πατριωτικά ἐκεῖνα αἰσθήματα πού τὸν εἶχαν ἔξεγειρε ἀπό αὐτά πού ἔβλεπε στὸ χωριό του· σκεπτόταν τά βάσανα τῶν συμπατριωτῶν του πού ζοῦσαν ὑπό τὸν δθωμανό κατακτητή καὶ ἔβλεπε μέ μεγάλη συμπάθεια τὸν ἀγώνα τους γιά τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία. Ἡ ἔξέγερσή του ὑπῆρξε μεγάλη, ὅταν εἴδε τίς διώξεις πού ὑπέστησαν οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλίας μετά τὴν ἀνεπιτυχῆ ἐκβαση τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ στόλου τοῦ Ὄρλωφ στὴν Πελοπόννησο· δραματική ἦταν ἡ κατάσταση στὴν γενέθλια πόλη του πού βρισκόταν στὸν δρόμο τῶν δθωμανικῶν στρατευμάτων πού κατέρχονταν γιά νά καταπνίξουν τὴν ἐπανάσταση καὶ νά τιμωρήσουν τοὺς ραγιάδες πού τόλμησαν νά πάρουν τά ὅπλα κατά τῆς δθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀντίθετα, ὁ ἡγεμών Μαυρογένης ἀπέδειξε, μόλις ἀνῆλθε στὸν θρόνο, ὅτι ἦταν φανατικός ἔχθρος τῶν χριστιανικῶν λαῶν καὶ πιστός ἐκτελεστής τῶν διαταγῶν τῶν Τούρκων προϊσταμένων του. Κατά τὸν ρωσο-τουρκικό πόλεμο τῶν ἑτῶν 1787-1792 ὁ Ρήγας βρισκόταν στὸ Βουκουρέστι καὶ ὁ ἡγεμών Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος Φιραρῆς ἐγκατέλειπε τὸ Ἰάσι καὶ κατέφευγε στὴν Ρωσία.^{69bis} Ὁ νέος ἡγεμών Ἀλέξανδρος Υψηλάντης, ὁ προστάτης τοῦ Ρήγα στὴν Κωνσταντινούπολη, παρέμεινε στὸν θρόνο τῆς Μολδαβίας μόνον μερικούς μῆνες, ἀφοῦ πέρασε μέ τὸ μέρος τῶν Αὐστριακῶν. Τότε ὁ φιλόδοξος Μαυρογένης δονομάσθηκε πρίγκιπας τῆς Μολδαβίας καὶ ἀπέστειλε ὡς κοιμακάμη τῆς περιοχῆς τὸν ἐμπιστό του μεγάλο σταυλάρχη Ἀλέξανδρο Κάλφογλου.⁷⁰

Μποροῦμε λοιπόν νά δεχθοῦμε ὅτι τὴν στιγμή πού οἱ Φαναριῶτες πρίγκιπες Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος Φιραρῆς καὶ Ἀλέξανδρος Υψηλάντης ἐγκατέλειπαν τοὺς θρόνους τους γιά νά μήν ὑπηρετήσουν τοὺς Τούρκους δυνάστες, ὁ νεαρός πατριώτης Ρήγας θά ὑπηρετοῦσε

πιστά τόν πρίγκιπα Μαυρογένη καί θά ἀνελάμβανε τό σημαντικό ἀξιώμα τοῦ καϊμακάμη τῆς Κραιόβας γιά νά προμηθεύει τά τουρκικά στρατεύματα πού περνοῦσαν τόν Δουναβή; Καί βεβαίως ὅχι εἶναι ἡ ἀπάντησή μας. Δυστυχῶς, δύμας, δέν ἔχουμε ἄλλα τεκμήρια ἐπ' αὐτοῦ.

Τίθεται τό ἐρώτημα, πῶς μποροῦμε νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ πατριώτης Ρήγας πού διαβάζε τήν ἐφημερίδα Ἐφημερίς τῶν φίλων του ἀδελφῶν Πούλιου, πού ἐκδιδόταν στήν Βιέννη καί πού διέχει τίς διάφορες εἰδήσεις γιά τίς ἥττες τῶν Τούρκων ἀπό τούς Ρώσους καί πού προκαλοῦσαν τήν χαρά τῶν συμπατριωτῶν του γιά τήν ἐπικείμενη ἀπελευθέρωση, δέν θά αἰσθανόταν τήν ἴδια χαρά καί θά ἐτίθετο στήν διάθεση τοῦ Μαυρογένους, τοῦ μεγάλου «σερασκέρη» τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων; Δέν βρίσκουμε, ἐπίσης, τόν Ρήγα στόν μεγάλο κατάλογο τῶν βογιάρων τῆς Βλαχίας πού ἀγόρασαν διάφορα ἀξιώματα ἀπό τόν N. Μαυρογένη τόν Μάρτιο τοῦ 1787.⁷¹ Ἐντούτοις, κάποιος Ἀλέξανδρος «ἀπό τήν γραμματεία» περιλαμβάνεται στόν κατάλογο αὐτόν ἀφοῦ ἀγόρασε τόν τίτλο τοῦ τρίτου «ποστέλνικου» στήν ἀξία ἐνός πουνγγίου.⁷² Θά ἦταν φυσικό ὁ Ρήγας, ἀν ἦταν στήν γραμματεία τοῦ Μαυρογένους νά είχε ἀγοράσει ἔνα τίτλο, ἀλλά ἐπειδή δέν ἦταν πριγκιπικός γραμματεύς, δέν ἀγόρασε κανένα καί γιά τόν λόγο αὐτόν, κατά τήν ύπόψη περίοδο, ἔφερε τόν παλαιό τίτλο του τοῦ «γραμματικοῦ». Ἀν, ἀκόμη, ὁ Ρήγας κατεῖχε ἐπίσημα ἀξιώματα τό 1788 κάτι είχε νά κάμει στό Giurgiu τόν Μάρτιο τοῦ 1788, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει σέ σημείωση τῆς μεταφράσεώς του γιά τόν Νέον Ἀνάχαρσιν ἀναφερόμενος σέ ἐκδήλωση πού ἔλαβε χώρα ἐκεῖ.⁷³

Ο ἱστορικός Διονύσιος Φωτεινός περιγράφει τά γεγονότα -ἀρχίζοντας ἀπό τήν ἡγεμονία τοῦ Μαυρογένους- ὅπως τά είδε μάλιστα μέ τά ἴδια του τά μάτια. Ο Φωτεινός παρακολουθεῖ λεπτομερειακῶς τά γεγονότα τῆς ἡγεμονίας, περιγράφει τά πολεμικά γεγονότα πού ἔλαβαν χώρα στήν Βλαχία, χωρίς, δύμας, νά ἀναφέρει λέξη γιά τήν ύποτιθέμενη δραστηριότητα τοῦ καϊμακάμη Ρήγα στήν Κραιόβα. Ἀντίθετα μάλιστα ὁ Φωτεινός ἀναφέρει ὡς καϊμακάμη τῆς ἡγεμονίας τόν μηδαμινό καί στερούμενο παιδείας Δημήτριο Τυρναβίτη.⁷⁴ Ἀν, ἀκόμη, ὁ Ρήγας ἦταν ἀνθρωπος τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Μαυρογένους, δέν θά είχε γράψει μερικούς στίχους, μαζί μέ τόν ἐπίσκοπο Ριμνίκου Φιλάρετο, τόν κόμισο Ἀλέξανδρο Κάλφογλου, τούς ἀδελφούς Slâtineanu κ.ἄ., προκειμένου νά ἐπαινέσουν τίς «ἀνδραγαθείες» τοῦ ἀφέντη τους Μαυρογένους, πού περιέγραψε στό ἔργο του ὁ καμινάρης Μανολάκης Περσιάνος καί πού ἐκδόθηκε στό Βουκουρέστι τό 1789.⁷⁵ Ο I. C. Filitti μελέτησε τά ἔγγραφα τῆς συγκεκριμένης περιόδου καί συνέταξε ἔνα κατάλογο τῶν καϊμακάμηδων τῆς Κραιόβας, ὅπου στό διάστημα 1786, ἔτος τῆς ἀνόδου τοῦ Μαυρογένους στόν θρόνο τῆς Βλαχίας, καί 1789, ἔτος τῆς αὐτοτριακῆς κατοχῆς τῆς χώρας, ἀναφέρονται πέντε πρόσωπα πού κατεῖχαν τόν τίτλο τοῦ καϊμακάμη πουθενά, δύμας, στόν κατάλογο αὐτόν δέν μνημονεύεται ὁ Ρήγας.^{75bis}

Κατά τήν αὐτοτριακή κατοχή τῆς Βλαχίας (1789-1791) οι βογιάροι ἐπεδίωξαν νά ἐκδικηθοῦν τούς ὄπαδούς καί συνεργάτες τοῦ Μαυρογέ-

νους ἔτσι ὅσους γνώριζαν ἡ ὑποπτεύονταν ὅτι εἶχαν συνεργασθεῖ μέ τὸν πρώην ἥγεμόνα, αὐτούς τοὺς κατεδίωξαν μέ βάση πραγματικά ἢ φανταστικά κατηγορητήρια. Μερικούς μάλιστα ἀπό αὐτούς ἐξόρισαν καὶ ἄλλους, ὅπως τὸν Γεώργιο Λογοθέτη καὶ τὸν καμαράση Γεώργιο Πολύζου κατηγόρησαν γιά κατασκοπεία καὶ ἀπηγχόνισαν στὶς 15 Αὐγούστου του 1790.⁷⁶ Ἀν λοιπόν ὁ Ρήγας εἶχε διατελέσει κοιμάκης Κραιόβας καὶ εἶχε ὀσχοληθεῖ μέ τὴν προμήθεια τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, δέν θά καταδιωκόταν καὶ αὐτός μέ τὴν σειρά του; Ἀντίθετα μάλιστα: τὰ ἔγγραφα βεβαιώνουν ὅτι δέν διώχθηκε, ἀλλά ἐξησε ἡσυχα στό σπίτι του καὶ ὅτι καὶ αὐτοί οἱ Αὐστριακοί τοῦ ἔδωσαν διαβατήριο τὸ 1790, διαρκείας ὀλίγων μηνῶν, γιά νά συνοδεύσει τὸν σερδάρη Χριστόδουλο Κιρλιάνο, τὸν ἔπειτα βαρῶνο τοῦ Langenfeld, στὴν Βιέννη.⁷⁷ Ἀν ὁ Ρήγας εἶχε διατελέσει ἐκ τῶν ἀνθρώπων τοῦ Μαυρογένους, οἱ Αὐστριακοί δέν θά τὸν εἶχαν συλλάβει καὶ θά τοῦ ἔδιδαν διαβατήριο πού τοῦ ἐπέτρεψε νά κυκλοφορεῖ στὸ αὐστριακό ἔδαφος; Καὶ ἀκόμη: ὀλίγο ἀργότερα, δταν ὁ βαρῶνος Langenfeld εἶχε ἔλθει σὲ ρήξη με τὸν Ρήγα, ἔχοντας δικαστική διαμάχη μαζὶ του, καὶ ἔχοντας κατηγορήσει γιά πολλά τὸν Θεσσαλό πατριώτη, δέν θά τὸν εἶχε καταγγείλει στὶς αὐστριακές ἀρχές ώς συνεργάτη τοῦ Μαυρογένους, ὅπως εἶχε πράξει γιά τοὺς φίλους τοῦ Ρήγα, τὸν Θεοχάρη καὶ τὸν Χ” Μόσκου, πού τοὺς εἶχε κατηγορήσει ἐπὶ κατασκοπεία; Ἐχουμε, ὅμως, ἔνα πολύτιμο ἐπίσημο τεκμήριο πού στηρίζει τὴν θέση μας: πρόκειται γιά μία διαταγὴ τοῦ Μαυρογένους ἀπό 27 Μαΐου 1788 ἀπευθυνόμενη στοὺς τοπικούς διοικητές τῆς περιφερείας Vlašca, ὅπου βρίσκονταν καὶ τὰ κτήματα τοῦ Ρήγα, «γιά νά πωληθοῦν μερικά ἀντικείμενα ἀνήκοντα στὸν γραμματικό Ρήγα, οἱ χοῖροι καὶ τὸ προϊόν πού θά προκύψει ἀπό τὴν πώληση νά σταλεῖ στὴν ἥγεμονική αὐλή. Καὶ ἂν οἱ χοῖροι δέν θά μποροῦσαν νά πωληθοῦν ἐπὶ τόπου νά σταλοῦν στὸ Βουκουρέστι συνοδευόμενοι ἀπό τοὺς βοσκούς, καθώς καὶ τὰ ἄλλα ζῶα τοῦ Ρήγα πού βρίσκονται ἀκόμη ἔκεī, σύμφωνα μέ τὶς πληροφορίες τῶν διαχειριστῶν».⁷⁸ Ἀπό τὸ κείμενο πρόκυπτει ὅτι κατατὴν ἐποχὴ αὐτήν ὁ Ρήγας ἦταν ἔνας ἀπλός κτηματίας, ίδιοκτήτης κτημάτων, καὶ γι’ αὐτό ὁ Μαυρογένης διέταξε νά διωχθεῖ ἀπό τοὺς διαχειριστές τῆς Vlašca. Εἶναι λοιπόν ἀδύνατον νά δεχθεῖ κανείς ὅτι ἔνας καίμακάμης τῆς Κραιόβας ἢ ἔνας πριγκιπικός γραμματεὺς θά μποροῦσε νά διωχθεῖ ἀπό τοὺς διαχειριστές ὕστερα ἀπό διαταγὴ τοῦ ἥγεμόνος. Ὁ Μαυρογένης δέν θά ἔδιδε παρόμοια διαταγὴ, οὔτε ὁ Ρήγας θά δεχόταν νά πωλήσουν τὴν περιουσία του καὶ νά στείλουν τὸ προϊόν τῆς πωλήσεως στὸν ἥγεμόνα. Ἡ διαταγὴ τοῦ Μαυρογένους δείχνει καθαρά ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ ἥγεμόνος καὶ τοῦ Ρήγα δέν ἤσαν καθόλου καλές-ἄλλωστε αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ἀπό μία σημείωση τοῦ Ρήγα στὸ πρωτότυπο χειρόγραφο τοῦ ἐγχειριδίου του Φυσικῆς ἀπάνθισμα. Στὴν σημείωση αὐτήν ὁ Ρήγας χαρακτηρίζει τὸν Μαυρογένη “ἔκτρωμα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἀνάξιον ἥγεμόνα”⁷⁹.

Ἐπιμείναμε περισσότερο στὶς σχέσεις Ρήγα καὶ Μαυρογένους, γιά νά

πείσουμε τούς ιστορικούς, ότι ο Ρήγας ούτε γραμματεύς τοῦ ἡγεμόνος αὐτοῦ ὑπῆρξε, ἀλλά ούτε καὶ καϊμακάμης Κραϊόβας καὶ ὅτι τά θρυλούμενα αὐτά δέν πρέπει νά λαμβάνονται ὑπόψη στό μέλλον, ὅταν ὁμιλούμε γιά τήν ζωή καὶ τίς δραστηριότητες τοῦ πατριώτου Ρήγα Βελενστινλῆ. Δέν μπορούμε, ἐπομένως, νά δεχθούμε τήν φαντασίωση τοῦ Περραιβοῦ σύμφωνα μέ τήν ὥποια ὁ Ρήγας ἔσωσε τήν ζωή τοῦ Πασβάντογλου προστατεύοντάς τον ἀπό τήν ὄργη τοῦ Μαυρογένους, δοθέντος ὅτι δέν ἀπολάμβανε τής εύνοιάς τοῦ “σερασκέρη” Μαυρογένους. Αύτά δέν είναι παρά γέννημα τῆς φαντασίας τοῦ Περραιβοῦ.

Ἄς ίδοῦμε, τώρα, τήν ἀμφιλεγόμενη παρουσία τοῦ Ρήγα στόν ἀποκεφαλισμό τοῦ ἡγεμόνος Μαυρογένους. Ὁ Δασκαλάκης δέχεται, χωρίς ἐπιφυλάξεις, αὐτό πού ἔγραψε ὁ Περραιβός καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυς τοῦ τραγικού τέλους τοῦ Μαυρογένους.⁷⁹ Ἐπιπλέον ὁ ίδιος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ρήγας ἀκουσε τόν Μαυρογένη νά ἀναφωνεῖ δλίγο πρό τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ του: Καταραμένος νά είναι ἔκεινος πού θά ὑπηρετήσει πιστά τήν ὁθωμανική αὐτοκρατορία! Βλέπει, μάλιστα, ὁ Δασκαλάκης μία ἐπίδραση τῆς σκηνῆς αὐτῆς ἀποτυπωμένη σέ δρισμένους στίχους τοῦ Θουρίου τοῦ Ρήγα.⁸⁰ Ὁ Βρανούσης δέν πιστεύει στά λεγόμενα τοῦ Περραιβοῦ καὶ τά θεωρεῖ ὡς θρύλους χωρίς θεμέλιο.⁸¹ δέν προσκομίζει, δμως, κανένα συγκεκριμένο τεκμήριο περί τοῦ ἀντιθέτου.

Δέν μπορούμε λοιπόν νά δεχθούμε τήν παρουσία τοῦ Ρήγα στόν ἀποκεφαλισμό τοῦ Μαυρογένους πού ἔλαβε χώρα στήν Βουλγαρία, στό χωρίο Πέλινα, κοντά στήν ὀνομαστή τοποθεσία τοῦ Siștov⁸² τήν 1 Ὀκτ. 1790. Πρώτα, γιατί ὁ Ρήγας δέν είχε, δπως δείξαμε παραπάνω, καμμία ἐπισημη ὑπηρεσία στήν αὐλή τοῦ ἡγεμόνος Μαυρογένους, ὕστερα ὅτι ὁ Ρήγας δέν είχε περάσει πέρα ἀπό τόν Δούναβη τρίτον διότι ἔχουμε ἔνα ἔγκυρο δοκουμέντο, ὑπογεγραμμένο ἀπό τόν ίδιο τόν Θεσσαλό ποιητή τήν 22 Μαρτίου 1792, πού λέγει, ἀναφερόμενος στήν ύπηρεσία του στόν σερδάρη Χριστόδουλο Κιρλιάνο, πού συνόδευσε στήν Βιέννη: «παρέμεινα κοντά του (στόν Κιρλιάνο) ἀπό 1 Ιουνίου τοῦ ίδιου ἔτους (1790) ὡς τό τέλος Ιανουαρίου 1791»⁸³

Τήν 1 Ὀκτ. 1790, ἡμέρα τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ τοῦ Μαυρογένους, ὁ Ρήγας βρισκόταν στήν Βιέννη καὶ δχι στήν Βουλγαρία· ἐπομένως, τά γραφόμενα τοῦ Περραιβοῦ είναι μία πλάνη καὶ δέν πρέπει νά λαμβάνονται σοβαρά ἀπό τούς ιστορικούς.

ΣΤ. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΜΕ ΤΟΝ ΣΕΡΔΑΡΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟ ΚΙΡΛΙΑΝΟ, ΒΑΡΩΝΟ τοῦ LANGENFELD.

Οι N. Iorga, Γ. Λάιος, Π. Ἐνεπεκίδης δημοσίευσαν πολύτιμες μαρτυρίες τῶν ρουμανικῶν καὶ αὐστριακῶν ἀρχείων, πού ρίπτουν ἀπλετο φῶς καὶ μᾶς δίδουν τήν δυνατότητα νά γνωρίσουμε καλύτερα τήν προσωπικότητα τοῦ Κιρλιάνου, πού ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στήν ζωή τοῦ

Ρήγα· είναι ένδιαφέροντα, έπίσης, τά σχετικά καί γιά τήν σχέση που είχε ο Κιρλιάνος άναφορικά μέ τους διωγμούς που ύπεστησαν οι φίλοι του Ρήγα έξαιτίας του από τίς αύστριακές ἀρχές. Ἐχουμε συλλέξει, ἐδώ καί πολλά χρόνια, ἀρχειακό υλικό που θά συμπληρώσει τό ήδη ἐκδεδομένο, ἀλλά πρίν ἀσχοληθοῦμε μέ αὐτό, πρέπει νά σταματήσουμε γιά ὀλίγο σέ δρισμένα προβλήματα που χρειάζονται καλύτερες ἐπεξηγήσεις καί σέ σχέση, μέ ἑκεῖνα που ἐγράφησαν ἀπό προηγούμενους ἐρευνητές.

Τό 1937 ὁ Ἀποστ. Δασκαλάκης ἔγραψε σχετικά μέ τὸν Κιρλιάνο: «αύστριακός φιλλέληνας βαρώνος Langenfeld».⁸⁴ Τό γεγονός αὐτό μοῦ προεκάλεσε νά γράψω (τό 1938): πιστεύω ὅτι αὐτός ὁ βαρώνος de Langenfeld δέν ἦταν αύστριακός, ἀλλά Ἑλληνας, πού ἔζησε μερικά χρόνια στά ρουμανικά πριγκιπάτα, δπου ἔλαβε τόν τίτλο τοῦ σερδάρη.⁸⁵ Ὁ Δασκαλάκης ἐπανερχόμενος στό ἴδιο πρόβλημα δείχνει ὅτι ἡ παρατήρησή μου (τοῦ N. Καμαριανοῦ) δέν ἦταν τεκμηριωμένη καί ὅτι ὁ Κιρλιάνος ἦταν βαρώνος τῆς Αύστριας ἀλλά ὅχι καί αύστριακής καταγωγῆς.⁸⁶ Δέν μᾶς λέγει, ώστόσο, τί ἐννοεῖ μέ τόν χαρακτηρισμό «Φιλλέληνας». Ἀκόμη καί σχετικῶς προσφάτως ὁ Δασκαλάκης δέν ἔχει πεισθεῖ γιά τήν ἑλληνική καταγωγή τοῦ Κιρλιάνου, ἀφοῦ γράφει ἐπί τοῦ προκειμένου ὅτι είναι πολύ πιθανόν νά είναι ἑλληνορουμάνος καί παρακάτω νά είναι ἑλληνομολδαβός,⁸⁷ ἀν ὅχι ἔξελληνισμένος μολδαβός.⁸⁸ Διερωτᾶται, δμως, κανείς πῶς μπορεῖ νά είναι ἑλληνομολδαβός ἀφοῦ ὁ Κιρλιάνος δέν ἔζησε στήν Μολδαβία, ἀλλά στήν Βλαχία καί γι' αὐτό καί ἐπέλεξε ως τίτλο εὐγενείας βαρώνος τοῦ Langenfeld, δηλ. τοῦ Cimpulung, πόλεως δηλ. πολύ γνωστῆς στήν Βλαχία. Δέν μποροῦμε λοιπόν νά δεχθοῦμε τήν ἀποψη τοῦ Δασκαλάκη· εἴμεθα πεπεισμένοι ὅτι ἦταν ἑλληνικής καταγωγῆς γι' αὐτό καί ὁ Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης σέ μία ἀφιέρωσή του στόν βαρώνο de Langenfeld, τό 1791, ὀμιλεῖ γιά «γραιικόν πνεῦμα»· τό δνομά του μάλιστα, δπως σημειώνει ὁ N. Βέης προέρχεται ἀπό τήν ἑλληνική λέξη κύρ.⁸⁹ Ὁ ἴδιος ὁ Δασκαλάκης ὑποστηρίζει, χωρίς καμμία τεκμηρίωση, ὅτι τό 1797 ὁ Κιρλιάνος είχε ἀπωλέσει τόν τίτλο τοῦ βαρώνου ἔξαιτίας τῆς συμπεριφορᾶς του.⁹⁰ Ἡ πληροφορία τοῦ Δασκαλάκη είναι βεβαίως ἀτεκμηρίωτη, δεδομένου ὅτι σώθηκε ἔνα ἔγγραφο τοῦ 1814, δπου ὁ Κιρλιάνος ὑπογράφει μέ τόν τίτλο τοῦ βαρώνου, πού πιθανῶς διετήρησε ως τόν θάνατό του. Πρόκειται γιά ἐπιστολή τοῦ Κιρλιάνου ἀπό 16/28 Ιουνίου 1814, πού στέλλει ἀπό τήν Βιέννη στόν μεγάλο «κλουντζιάρη» Νικόλαο Glogoveanu, διοικητή-ἐπαρχο τοῦ Mehedinți. Ὁ βαρώνος τόν πληροφορεῖ γιά τά δσα συνέβησαν στήν σύζυγό του Ἐλένη, ὀλίγο πρό τοῦ θανάτου τῆς στήν Βιέννη καί γι' αὐτά πού ἔπρεπε νά κάμει. Ἡ ἐπιστολή, γραμμένη στήν ἑλληνική, βρισκόταν τό 1936 στήν συλλογή τῆς οἰκογενείας Glogoveanu, μεταφράσθηκε στήν ρουμανική ἀπό τόν ἑλληνιστή Ιουλιανό Stefanescu καί στήν συνέχεια δημοσιεύθηκε. Στό τέλος τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς διαβάζει κανείς: παραμένω ἀδελφός σας καί δοῦλος σας, Χριστόδουλος Κιρλακίδης, βαρώνος de Langenfeld.⁹¹ Στό ύστερόγραφο ὁ Κιρλιάνος

προσθέτει ότι ένω έτοιμαζόταν νά κλείσει τήν έπιστολή του, έφθασε ό δάρχων σλουτζιάρης Θεόδωρος και ότι έπραξε πολύ καλῶς στέλνοντας ένα τέτοιο ανθρωπο και ότι μέ αύτόν τόν τρόπο κάθε πρόβλημα θά λυθεί και θά μπει στήν θέση του. Έχουμε λοιπόν έδω μία έπαινετική έκτιμηση τοῦ Κιρλιάνου πρός τόν Θεόδωρο (Tudor) Vladimirescu, τόν κατοπινό ήγέτη τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Τό ύστερόγραφο αύτό παρακίνησε τόν Andrei Oțetea νά συνδέσει τό δνομα τοῦ Tudor μέ τήν πολιτική δραστηριότητα τοῦ Ρήγα. Ιδού τί γράφει: ‘Ο βάνος Γκίκας συνδεόταν μέ φιλία μέ τόν Ἐλληνα Κιρλιάνο, τόν ἐπειτα βαρῶνο de Langenfeld, πού ὑπῆρξε ένας ἐκ τῶν συνεργατῶν τοῦ Ρήγα· μπόρεσε νά εἰσαγάγει τόν Tudor στούς ἑλληνικούς κύκλους και νά τοῦ καταστήσει γνωστή τήν πολιτική δραστηριότητα τοῦ Ρήγα⁹². Ο Oțetea ἀπατᾶται στό σκεπτικό του, δεδομένου ότι δέν μποροῦμε νά δεχθοῦμε ότι ό βαρῶνος de Langenfeld, «ὑπῆρξε ένας ἐκ τῶν υποστηρικτῶν τοῦ Ρήγα» ἀφοῦ δέν διατηροῦσε καλές σχέσεις μαζί του, ὅπως θά ίδουμε στήν συνέχεια και δέν θά μποροῦσε νά εἰσαγάγει τόν Tudor στούς ἑλληνικούς κύκλους μέ συνέπεια αύτός ό τελευταῖος νά δυνηθεῖ νά γνωρίσει τήν πολιτική δράση τοῦ Ρήγα. Γνωρίζουμε, ἀπό τήν ἀλλη, ότι μετά τόν θάνατο τοῦ Ρήγα, τό 1798, ἡ δράση του εἶχε τελείως σβήσει και ότι ό νέα κίνηση γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἐλλάδος ἀρχισε μόλις τό φθινόπωρο τοῦ 1814 μέ τήν ίδρυση τῆς περιώνυμης Φιλικῆς Ἐταιρείας στήν Όδησσο⁹³. Ἐπομένως, δέν μπορεῖ κανείς νά όμιλει τόν Ιούνιο τοῦ 1814 γιά «πολιτική δράση τοῦ Ρήγα» και γιά τόν ἐπιπλέον λόγο ότι δέν μποροῦμε νά ἀποδώσουμε τό δνομα τοῦ Ρήγα σέ ἐκεῖνο τοῦ Tudor Vladimirescu.⁹⁴

Καί τώρα γιά τίς σχέσεις Ρήγα και Κιρλιάνου: γνωρίζουμε ότι ό Ρήγας προσελήφθη ώς ίδιαιτέρος γραμματεύς τοῦ «σερδάρη» Χριστοδούλου Κιρλιάνου, μέ σκοπό νά συνοδεύσει τόν τελευταῖο στήν Βιέννη και νά τόν βοηθήσει στίς υποθέσεις του, ἀφοῦ δέν γνωρίζε ξένες γλώσσες. Ο Ρήγας υπηρέτησε τόν Κιρλιάνο ἐπί έξη μῆνες και όφοῦ φιλονίκησαν, ἐπειδή ό Κιρλιάνος δέν θέλησε νά πληρώσει τούς μισθούς τοῦ Ρήγα, γιά τόν λόγο αύτόν ό τελευταῖος ἀναγκάσθηκε νά προσφύγει στό αὐστριακό προξενείο τοῦ Βουκουρεστίου· ό Ρήγας ζητοῦσε νά τοῦ πληρώσει ό «σερδάρης», πού ήταν αὐστριακός ύπηκοος, τό διφειλόμενο ποσό γιά τίς υπηρεσίες πού εἶχε προσφέρει στόν προσφάτως όνομασθέντα βαρῶνο de Langenfeld. Η διαμάχη διήρκεσε μερικά χρόνια· ἀκόμη και ό ήγεμών τῆς Βλαχίας Μιχαήλ Σούτσος παρενεβλήθη στήν υπόθεση αύτήν.

Αναφορικά μέ τήν διαμάχη αύτήν ό N. Iorga δημοσίευσε τό 1900 τρία σημαντικά ἔγγραφα ἥτοι: *Μηνυτήρια ἀναφορά τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ*, νότα τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ Τρανσυλβανίας Μιτρόφσκυ και μία νότα τοῦ Παναγιωτάκη Κοδρικᾶ, γραμματέως τοῦ ήγεμόνος Μιχαήλ Σούτσου.⁹⁵ Εμεῖς, μέ τήν σειρά μας, βρήκαμε, πρίν τριάντα πέντε χρόνια, στήν Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ακαδημίας, στά ἀκαταλογογράφητα ἀρχεία τοῦ αὐστριακοῦ προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου μερικά πολύτιμα ἔγγραφα και προσφάτως πολλά περισσότερα,⁹⁶ τά όποια, μαζί μέ ἐκεῖνα

πού ἀνεκάλυψαν οἱ παλαιότεροι ἐρευνητές, συμπληρώνουν τὴν δῆλη εἰκόνα καὶ δίδουν τὴν δυνατότητα νά συζητήσουμε εὐρέως τίς διαφορές Ρήγα καὶ Κιρλιάνου καὶ νά ἀνιχνεύσουμε δρισμένες πολύτιμες πληροφορίες ἀναφερόμενες στήν παρουσία τοῦ Ρήγα στήν Βλαχία.

Σέ μία ἐπιστολή τοῦ Ρήγα πρός τὸ Merkelius, ἀπό 17/28 Δεκ. 1794, ἀναφέρεται συγκεκριμένως ὅτι «δύο ἔβδομάδες πρὶν ἀπό τὴν ἔξοδο τοῦ πρίγκιπος Kobourg μέ προορισμό τὸ Giurgevo μέ ἐπισκέφθηκε ὁ Χριστόδουλος γιά νά μοῦ ὑποβάλει αἴτηση λήψεως ἀδείας γιά νά περάσει στήν Βιέννη καὶ ἐπειδὴ δέν τελείωσε ἡ ὑπόθεση αὐτή, μοῦ προέτεινε, ἃν ἦθελα νά τὸν συνοδεύσω προκειμένου νά τὸν βοηθήσω νά τελειώσει μερικές ὑποθέσεις πού εἶχε ἐκεῖ καὶ δέν γνώριζε εὐρωπαϊκές γλῶσσες, μέ μισθό 120 φλορίνια τὸν μήνα καὶ γιά ἔνα τρίμηνο, δρισ καθορισμένο γιά τὴν ἀπουσία μου καὶ τὴν ἀποχή μου ἀπό τίς προσωπικές μου ὑποχρεώσεις».⁹⁷

Οἱ δύο ἄνδρες - Κιρλιάνος καὶ Ρήγας- συμφώνησαν καὶ ἀφησαν τὸ Βουκουρέστι στά τέλη Μαΐου 1790, ὅπως φαίνεται ἀπό τὸ βιβλίο ἔξόδων τοῦ Ρήγα, γιά τὸ ὅποιο θά ὄμιλήσουμε παρακάτω πέρασαν ἀπό τὸ Tîrgoviste, τὸ Pitești, τὸ Sibiu, τὴν Πέστη καὶ στίς 23 Ιουνίου ἔφθασαν στήν Βιέννη, ὅπου παρέμειναν ὡς τὰ τέλη Δεκεμβρίου. Ὁ Ρήγας περνᾷ στὸ βιβλίο ἔξόδων καὶ τὰ πιό μικρά ἔξοδα· εἶναι τὰ ἔξοδα ταξιδίου πού κυριαρχοῦν, ἐπειδὴ συνοδεύονταν καὶ ἀπό ὑπηρέτες καὶ στρατιῶτες πού τοὺς φύλαγαν ἀπό τοὺς ληστές κατά τὸ μακρύ ταξίδιό τους. Δαπανήθηκαν, ἐπίσης, σημαντικά ποσά κατά τίς ἐπισκέψεις τους σὲ διάφορα ἐπίσημα πρόσωπα, ὅπως τὸν βαρῶνο Holzag, τὸν βαρῶνο de Porta, ἐπειτα στήν αὐτοκρατορική αὐλή, στήν Καγκελλαρία, στόν ἀρχιδούκα Φραγκίσκο κλπ.⁹⁸ Ἀλλα μικρότερα ἔξοδα διετέθησαν στήν τυπογραφία καὶ στήν βιβλιοθήκη καὶ ἀναγράφονται στό βιβλίο χωρίς, ὅμως καμμία ἄλλη λεπτομέρεια. Μήπως λοιπόν ὁ Ρήγας μετέβη στήν τυπογραφία γιά νά τυπώσει τὰ βιβλία του καὶ στήν βιβλιοθήκη γιά νά ἀναπαραγάγει τὰ νομίσματα πού συμπεριέλαβε, ἀργότερα, στήν ἔκδοση τῶν χαρτῶν του; Στό βιβλίο ἔξόδων ἀναγράφονται, ἐπίσης, οἱ μισθοί τοῦ Ρήγα, ἥτοι στίς 28 Μαΐου 1790, τὸ ποσό τῶν 360 πιάστρων, γιά τὸν Μάιο, Ιούνιο καὶ Ιούλιο· τὴν 1 Αὔγουστου τὸ ποσό τῶν 360 πιάστρων, γιά τοὺς μῆνες Αὔγουστο, Σεπτέμβριο, Οκτώβριο καὶ Νοέμβριο, ἐνῶ τὸ ποσό τῶν 240 πιάστρων γιά τοὺς μῆνες Νοέμβριο καὶ Δεκέμβριο. Μολονότι τὰ ποσά αὐτά ἀνεγράφησαν στό βιβλίο ἔξόδων ὁ Ρήγας δέν τὰ ἔλαβε καθόλου, ἐπειδὴ ὁ Κιρλιάνος τοῦ ὑποσχόταν συνεχῶς ὅτι θά τοῦ πλήρωνε τὸ χρέος του, μόλις εἰσέπραττε δρισμένες ἀποζημιώσεις ἀπό τοὺς Αύστριακούς.

Εἶναι χρήσιμο νά καθορίσουμε, μέ περισσότερη ἀκρίβεια, τὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς του στήν Βιέννη, ἀφοῦ αὐτή συνδέεται, ἐπίσης, μέ τὴν ἔκδοση τῶν πρώτων βιβλίων τοῦ Ρήγα στήν αὐστριακή πρωτεύουσα. Ὁ Βρανούστης γράφει ὅτι ὁ Ρήγας εἰσῆλθε στήν ὑπηρεσία τοῦ «σερδάρη» Κιρλιάνου τὴν 1 Ιουνίου 1790 καὶ ὅτι τὸν συνόδευσε στήν Βιέννη μέ

τήν ίδιότητα τοῦ γραμματέως ὡς τά τέλη Ιανουαρίου 1791. Ο Ν. Βέντης ἔχει τήν ίδια ἀποψη⁹⁹. Ο Γ. Λάιος ύποστηρίζει δτὶ ὁ Ρήγας δέν παρέμεινε στήν Βιέννη «τρεῖς μόνον μῆνες, σύμφωνα μὲ τήν πρώτη συνεννόησή του μέ τόν Χριστόδουλο, ἀλλὰ οὕτε καὶ πάνω ἀπό δκτώ μῆνες, ὅπως λέγουν μερικοὶ ιστορικοί, δεδομένου δτὶ ἀργότερα διεκδικοῦσε μισθούς δκτώ μηνῶν». Στοὺς δκτώ μῆνες, λέγει ὁ Λάιος περιλαμβάνεται ἐπίσης, τό μεσοδιάστημα κατά τό ὄποιο ὁ Ρήγας προσέφερε τίς υπηρεσίες του στόν Χριστόδουλο μετά τήν ἐπιστροφή τους ἀπό τήν Βιέννη στό Βουκουρέστι. Καὶ συμπεραίνει: «ἡ παραμονή τοῦ Ρήγα στήν Βιέννη πρέπει νά διήρκεσε τό δλιγότερο ἔξη μῆνες».¹⁰⁰ Ο Δασκαλάκης πιστεύει δτὶ ὁ Ρήγας «συνόδευσε τόν μεγάλο σερδάρη Χριστόδουλο Κιρλιάνο, βαρώνο de Langenfeld περί τά μέσα τοῦ 1791 καὶ δτὶ παρέμεινε στήν αὐστριακή πρωτεύουσα περί τοὺς ἔξη μῆνες».¹⁰¹

Εἰμεθα λοιπόν ἐνώπιον διαφορετικῶν ἀπόψεων καὶ γιά τόν λόγο αὐτόν θά ἀνιχνεύσουμε τόν ἀκριβῆ χρόνο παραμονής τοῦ Ρήγα στήν Βιέννη μέ βάση ἔνα ἔγγραφο πού βρέθηκε στό Βουκουρέστι.

Στό βιβλίο ἔξόδων τοῦ Ρήγα πού αὐτός παρουσίασε γραμμένο ἑλληνικά στόν Κιρλιάνο, μνημονεύεται δτὶ ὁ πρῶτος ἐκ τῶν δύο ἔπερπε νά πληρωθεῖ γιά τό διάστημα Μάιος-Δεκέμβριος 1790, ἐπομένως γιά ἔνα διάστημα δκτώ μηνῶν (Παράρτημα I). Στόν συνολικό λογαριασμό τοῦ Ρήγα πού αὐτός παρέδωσε στόν Κιρλιάνο, γραμμένο ρουμανικά, υπάρχει τό ποσό τῶν 960 πιάστρων, ἥτοι οἱ μηνιαῖοι μισθοί, 120 πιάστρα τόν μῆνα, γιά ἔνα διάστημα 8 μηνῶν (Παράρτημα II). Τό ποσό αὐτό δέν ἀμφισβητήθηκε ἀπό τόν βαρώνο de Langenfeld, γιά αὐτό καὶ δφείλουμε νά δεχθοῦμε δτὶ ἡ ἀπασχόληση τοῦ Ρήγα κοντά στόν Κιρλιάνο διήρκεσε δκτώ μῆνες, ὅπως δηλ. ἀναγράφεται στό ἐν λόγω βιβλίο, δηλ. ἀπό τόν Μάιο ὡς τά τέλη Δεκεμβρίου 1790. Γιά τήν ἀκρίβεια ὁ Ρήγας ἀναφέρει, σέ ἔνα ἄλλο σημεῖο, δτὶ ἡ υπηρεσία του διήρκεσε ἀπό 1 Ιανουίου 1790 ὡς τά τέλη Ιανουαρίου 1791.¹⁰² Εκ τῶν δύο αὐτῶν ἐκδοχῶν θά πρέπει νά λάβουμε ύπόψη αὐτήν τοῦ βιβλίου ἔξόδων τοῦ Ρήγα, πού ἐγράφη τό 1790 παρά τήν μνεία πού ὀναγράφεται στήν μηνυτήρια ἀναφορά του πού κατέθεσε στό αὐστριακό Προξενεῖο τοῦ Βουκουρεστίου δύο χρόνια ἀργότερα (22 Μαρτίου 1792).

Κατά τήν ἀποψή μου τόν Ιανουάριο 1791 ὁ Ρήγας δέν βρισκόταν πλέον στήν Βιέννη καὶ οἱ δκτώ μῆνες τῆς υπηρεσίας δέν περιλαμβάνονται στό μεσοδιάστημα κατά τό ὄποιο ὁ Ρήγας, σύμφωνα μέ τόν Γ. Λάιο, θά προσέφερε ἐκ νέου τίς υπηρεσίες του στόν Κιρλιάνο κατά τήν ἐπιστροφή του στήν Βλαχία.

Μετά τήν ὀφίξη τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κιρλιάνου στό Βουκουρέστι ὁ μόλις γενόμενος βαρώνος μέ τό δνομα de Langenfeld δέν θέλησε νά πληρώσει στόν Ρήγα τούς δφειλόμενους μισθούς καὶ ἐνῷ ὁ Θεσσαλός ποιητής βρισκόταν στά κτήματά του, δ βαρώνος ἀνεχώρησε καὶ πάλιν γιά τήν Βιέννη. Τότε ὁ Ρήγας, βλέποντας τήν συμπεριφορά τοῦ Κιρλιάνου, ἀπευθύνθηκε στόν ἡγεμόνα Μιχαήλ Σοῦτσο μέ τήν μήνυσή

του, δηπού ἀνέφερε τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ὁ Κιρλιάνος ἀρνοῦνταν νά τοῦ πληρώσει τά ὄφειλόμενα. Δέν γνωρίζουμε τό κείμενο τῆς μηνύσεως· σώθηκε, δύμως, ἡ νότα πού ἐστάλη στίς 14 Ὁκτ. 1791 ἀπό τόν ἡγεμονικό γραμματέα Παναγιωτάκη Κοδρικᾶ στό αὐστριακό προξενεῖο τοῦ Βουκουρεστίου.¹⁰³ Στήν νότα αὐτή ἐκτίθενται τά παράπονα τοῦ Ρήγα πού ἔξεθεσε στόν ἡγεμόνα, δηπού προκύπτει ἀπό τό τέλος τῆς νότας: «Ἐτσι, ἡ Αὐτοῦ Ὑψηλότης ὁ Πρίγκηψ τῆς Βλαχίας αἰτεῖται τήν ἀπόδοση τοῦ δικαίου τοῦ ἐν λόγῳ Ρήγα καὶ ἐπιθυμεῖ νά τοῦ δοθοῦν τά χρήματα τά ὅποια ἔχει λαμβάνειν ἀπό τόν σερδάρη Χριστόδουλο. Ἐπί τοῦ προκειμένου ἡ Α. Ὑψηλότης ἀναμένει ίκανοποιητική ἀπάντηση καὶ δέν ἀμφιβάλλει καθόλου δτι τό Προξενεῖο θά εύδοκήσει νά ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἀπόδοση τῶν μισθῶν τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ, δηπού εἶναι καί δίκαιο».

Ἡ νότα τοῦ Π. Κοδρικᾶ δέν εἶχε τό ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα καὶ ὁ Κοδρικᾶς ἐπανέρχεται στίς 19 Ὁκτωβρίου γράφοντας, μεταξύ τῶν ἄλλων, καὶ τά ἔξης: «Εἶναι πολὺς καιρός, κύριοι, πού περιμένω ἀπάντηση ἐπί τῆς νότας μου σέ σχέση μέ τούς μισθούς τοῦ συνεργάτου τοῦ Χριστοδούλου (Κιρλιάνου) ὀνόματι Ρήγας, πού ἔρχεται καθημερινά καὶ μοῦ ζητάει νέα ἀπό τήν ὑπόθεσή του. Γι' αὐτό καὶ παρακαλῶ νά μοῦ ἀπαντήσετε γιά νά πληροφορήσω τήν Α. Ὑψηλότητα». ¹⁰⁴ Ολίγο μετά τήν ἀποστολή τῆς νότας αὐτῆς, κατέφθανε στόν Κοδρικᾶ ἡ κάτωθι ἀπάντηση τοῦ Προξενείου: «Στήν νότα αὐτή, τήν ὅποια παρακαλοῦμε νά εύαρεστηθεῖτε καὶ παρουσιάσετε στήν Α. Ὑψηλότητα, θά ιδεῖτε τίς ἔξηγήσεις πού ἀφοροῦν στήν ὑπόθεση τοῦ κ. Ρήγα, καθώς καὶ τήν αἰτία τῆς μικρᾶς καθυστερήσεως. Εἰς τόν ἴδιον καιρό παρακαλοῦμε νά τακτοποιήσετε τό ἐν λόγῳ θέμα καὶ νά μᾶς ἐνημερώσετε σχετικῶς». ¹⁰⁵ Τήν 1 Νοεμβρίου 1791 ὁ Κοδρικᾶς ἔγραφε, μεταξύ τῶν ἄλλων, στό Αὐστριακό Προξενεῖο: «Παρουσίασα τήν νότα στήν Α. Ὑψηλότητα, πού μοῦ ἀνέθεσε νά σᾶς ἐρωτήσω, ἀν οἱ ὑποχρεώσεις τῶν ὄφειλετῶν τοῦ σερδάρη Χριστοδούλου Κιρλιάνου ἐπεστράφησαν στό Προξενεῖο γιά νά μπορέσουμε νά τούς πιέσουμε νά ἀποπληρώσουν τίς ὄφειλές τους. Γι' αὐτό εύαρεστηθεῖτε νά μοῦ ἀπαντήσετε σχετικῶς μέ τήν ὑπόθεση αὐτήν, γιά νά ἐνημερώσω τήν Α. Ὑψηλότητα». ¹⁰⁶ Τό Προξενεῖο ἀπέστειλε, ἀμέσως, τήν ἀκόλουθη ἀπάντηση: «Γιά τήν πλήρη ἐνημέρωσή σας, συλλέξαμε σέ εῦθετο χρόνο τό εἶδος τῶν ὑποχρεώσεων πού ἀφοροῦν στίς ἀξιώσεις τοῦ βαρώνου *Langenfeld*, τίς ὅποιες σᾶς ἀποστέλλουμε συνημμένως, τέσσερις τόν ἀριθμό. Ὁ κ. *Marius Perini*, ἀνθρωπος συστημένος ἀπό τόν Ἐξοχώτατο βαρώνο *de Herbert*, εἶναι ἔτοιμος νά πληρώσει τό ποσό πού τοῦ ἀναλογεῖ». ¹⁰⁷ Σᾶς παρακαλοῦμε λοιπόν νά μᾶς ἐπιστρέψετε τά τέσσερα πρωτότυπα ἔγγραφα τῶν ὑποχρεώσεων, ἀφοῦ προηγουμένως τά παρουσιάσετε στήν Α. Ὑψηλότητα τόν Πρίγκιπα τῆς Βλαχίας καὶ νά μᾶς ἐνημερώσετε ἐπ' αὐτῶν ἔγκαιρως». ¹⁰⁸

Σέ μία ἄλλη νότα τοῦ Προξενείου, ἀπευθυνόμενη στόν πριγκιπικό γραμματέα Κοδρικᾶ, γραμμένη στήν ιταλική τήν 19 Νοεμβρίου 1791, διαπιστώνουμε δτι οἱ τέσσερις συναλλαγματικές πού ὁ Κιρλιάνος ἔπερπε νά πληρώσει διεκδικοῦνταν ἀπό τά ἔξης πρόσωπα: τόν καμινάρη

Φάκα 250 πιάστρα, τόν ἀρμάστη Μανουνήλ 200, τόν γραμματικό Ρήγα 300 καὶ τόν Marino Perini 150. Τό Προξενεῖο παρακαλεῖ τόν ἡγεμόνα Μιχαὴλ Σοῦτσο νά δώσει τίς δέουσες διαταγές ώστε τά ποσά αὐτά νά πληρωθοῦν καὶ γιά νά μπορέσει ἔτσι νά ἴκανοποιηθεῖ ὁ ξένος ὑπήκοος Ρήγας.¹⁰⁹ Ἰδού λοιπόν μία νέα πτυχή τοῦ προβλήματος τῶν μισθῶν τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συναλλαγματικῶν, γιά τίς ὅποιες ὁ λόγος παραπάνω, μία ἐκ τῶν ὅποιων ὑπογεγραμμένη ἀπό τόν Ρήγα, ἀποδεικνύει ὅτι εἶχε σχέσεις καὶ συνεργασία μέ τόν Κιρλιάνο, πρίν ἀπό τό ταξίδι τους στήν Βιέννη.

Ἐπομένως ἀπό τήν ἀνταλλαγεῖσα ἀλληλογραφία μεταξύ τοῦ πριγκιπικοῦ γραμματέως Κοδρικᾶ καὶ τοῦ αὐστριακοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τήν πληρωμή τῶν συναλλαγματικῶν θά περιμέναμε ὅτι τό πρόβλημα τῶν μισθῶν τοῦ Ρήγα, θά εὑρισκε τήν λύση του· ὥστόσο δέν εἶχε εύτυχη κατάληξη. Ὁ Ρήγας δέν εἰσέπραξε οὔτε λεπτό, διφοῦ δ Κιρλιάνος καθυστεροῦσε συνεχῶς καὶ τοῦ ὑποσχόταν ὅτι θά τοῦ πληρώσει τό ὄφειλόμενο ποσό εὐθύς μόλις θά εἰσέπραττε τά ποσά ἀπό τίς ἀποζημιώσεις πού τού ὄφειλαν οἱ Αὐστριακοί. Ὁ Ρήγας, ἔχοντας χάσει τήν ὑπομονή του, ἀπῆρθυνε τήν 22 Μαρτίου 1792 μηνυτήρια ἀναφορά στό Αὐστριακό Προξενεῖο τοῦ Βουκουρεστίου· ἐκεῖ σημείωνε ὅτι κάθε φορά πού ζητοῦσε τούς μισθούς του, ὁ Κιρλιάνος τοῦ ἀπαντοῦσε ὅτι δέν εἶχε χρήματα καὶ ὅτι «γιά τήν ἡσυχία μου καὶ τήν ἀσφάλειά μου εἶχε ἐγγράψει τούς δικτώ μηνες στά ἔξοδά του στό Πρωτόκολλο τῆς Ἐπιτροπῆς διά χειρός τοῦ κ. Gaoudi ως πληρωθέντα-ἀλλά δχι, διότι δέν εἶχε οὔτε δραχμή». Καὶ προσθέτει στήν συνέχεια: «ὅταν τά γερμανικά στρατεύματα ἔφυγαν ἀπό ἐδῶ (τό Βουκουρέστι) ἀγνοοῦσα (ἀπουσιάζων ἀπό τα κτήματά του) τήν πληρωμή τῶν χρημάτων του, πού ἔκαμε. Τώρα διεκδικῶ τούς μισθούς μου τῶν δικτώ μηνῶν, πού ἀνέρχονται στά 960 πιάστρα».¹¹⁰

Παρόλα τά παράπονα καὶ τίς ἀναφορές τοῦ Ρήγα, καθώς καὶ τίς παρεμβάσεις τοῦ ἡγεμόνος Μιχαὴλ Σούτσου ἀλλά καὶ τίς προσπάθειες τοῦ Αὐστριακοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου, ὁ Κιρλιάνος δέν εἶχε πληρώσει τούς μισθούς τοῦ Ρήγα ἀκόμη ὡς τό 1795- τότε ἐγραφε στόν Προξενικό Πράκτορα Merkelius, στίς 30 Ιανουαρίου 1795, ὅτι ὁ Ρήγας ματαίως ὑποστηρίζει ὅτι τοῦ ὄφείλει μισθούς «τήν στιγμή πού ὁ τελευταῖος τούς εἰσέπραττε αὐτός ὁ Ἰδιος».¹¹¹

Στό μεταξύ, μία νέα διαμάχη ἔσπασε μεταξύ Ρήγα καὶ Κιρλιάνου, πού ἀφοροῦσε τήν πιστότητα τοῦ βιβλίου ἔξοδων Κιρλιάνου καὶ Ρήγα κατά τό ταξίδιό τους στήν Βιέννη, πού εἶχε ἐκπονήσει ὁ Ρήγας σύμφωνα μέ ὑπόδειξη καὶ τίς ὁδηγίες τοῦ Κιρλιάνου. Η διαμάχη αὐτή προεκάλεσε βαρύτατες ἐκατέρωθεν κατηγορίες, ὅπως μπορεῖ νά ἰδεῖ κανείς στά ἔγγραφα πού είναι στήν διάθεση τῶν ἐρευνητῶν.

Τό βιβλίο ἔξοδων ἦταν ἀγνωστο ὡς τώρα· τό ἀνακαλύψαμε στά ἀρχεῖα τοῦ Αὐστριακοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου σέ δύο παραλλαγές: μία ἐλληνική καὶ μία ρουμανική, βραχύτερη καὶ περιορισμένη.¹¹² Δέν είναι τά πρωτότυπα, ἀλλά ἀντίγραφα, τά ὅποια ὁ Κιρλιάνος ἔστειλε ἀπό τήν Βιέννη στίς 23 Σεπτ. 1794 (βλ. Παράρτημα III)

στό Αύστριακό Προξενείο Βουκουρεστίου, γιά νά τά μελετήσει καί νά διαπιστώσει τήν ἐνοχή τοῦ Ρήγα. Τό ἀντίγραφο στήν ἑλληνική ἐπικυρώνεται στό τέλος ἀπό δύο μάρτυρες: τόν Ἀθανάσιο Ψαλίδα καί τόν Ἀλέξανδρο Χρήστου, πού τό ἔγραψε. Το ἀντίγραφο στήν ρουμανική, είναι ὑπογεγραμμένο στήν ἑλληνική ἀπό τόν Ρήγα Βελεστινλῆ καί ἀπό δύο μάρτυρες: τόν Ἀθανάσιο Ψαλίδα¹¹³ καί τόν Γρηγόριο Σαΐτη.

Ο Κιρλιάνος προσθέτει στήν ἐπιστολή του ὅτι ὁ Ρήγας ἔστειλε τό ἀντίγραφο στήν ρουμανική ἀπό τήν Βλαχία «ἔξαιτίας ἐνός γεγονότος» καί ὅτι αὐτό πράγματι, ἔγραφη ἀπό κάποιον δύναμιτι Wolko¹¹⁴ παρουσίᾳ τοῦ κ. André Gaudé¹¹⁵ καί ὅτι «ἐντούτοις ὁ Ρήγας τό ὑπέγραψε» (βλ. Παράρτημα II). Οι δύο παραλλαγές φέρουν χρονολογία: Βιέννη, 9 Σεπτεμβρίου 1794. Βεβαίως αὐτή ἡ χρονολογία δείχνει τήν στιγμή κατά τήν ὥποια συνετάγησαν τά ἀντίγραφα αὐτά, ἀφοῦ τό βιβλίο ἔξόδων ἔγραφη ἀπό τόν Ρήγα στήν Βιέννη καί παρουσιάσθηκε στόν Κιρλιάνο πρίν ἀπό τήν ἐπάνοδό τους στό Βουκουρέστι, δύον αὐτός ὁ τελευταῖος μετέβη γιά νά παρουσιάσει στήν Ἐπιτροπή πού ἐκτιμοῦσε τίς ζημιές πού ὑπέστη ἀπό τίς προσφερθεῖσες ὑπηρεσίες του στά αύστριακά στρατεύματα. Ἀφοῦ ἔφθασαν στό Βουκουρέστι, ὁ Κιρλιάνος ζήτησε ἀπό τόν Ρήγα νά ἀντιγράψει καί νά αὐξήσει τά ποσά πού δαπανήθηκαν, γεγονός πού ὅμολογει ὁ Ρήγας σέ ἐπιστολή του ἀπευθυνόμενη στόν Πρόξενο Merkelius ἀπό 17/28 Δεκεμβρίου 1794. Γράφει ὁ Ρήγας: «Μετά τήν ἐπάνοδο στό Βουκουρέστι καί ὅταν ἡ Ἐπιτροπή εἶχε ἀποφασίσει νά δεχθεῖ τοὺς λογαριασμούς της καί νά τούς περάσει στό Πρωτόκολλο, ὁ Χριστόδουλος (Κιρλιάνος) μέ παρεκάλεσε πολὺ ἐπιμόνως νά ἀντιγράψω ἀμέσως τούς λογαριασμούς τῶν δαπανῶν καί νά προσθέσω σέ αὐτούς (σέ αὐτά πού εἶχε ὁ ἴδιος προσθέσει) δύσα μποροῦσα περισσότερα προκειμένου νά συμπληρωθεῖ ἔνα ποσό 12.000 φλορινιῶν, ἀφοῦ, δύως ἔλεγε ἡταν εὐκαιρία νά πλουτίσει· μοῦ ζήτησε νά ὑπογράψω τό βιβλίο, πού σημαίνει ὅτι αὐτό τό ποσό εἶχε περάσει ἀπό τά χέρια μου, ὥστε οἱ λογαριασμοί, ἔχοντας ὀξία μέ τήν ἰδική μου μαρτυρία, νά τοῦ ἀνοίξουν τό αὐτοκρατορικό ταμείο, γιά νά βάλει, ἔτσι, τά νύχια του σέ ἔνα τέτοιο ποσό καί νά πληρώσει, κατόπιν, τούς μισθούς μου».¹¹⁶

Μολονότι ὁ Κιρλιάνος εἶχε ζητήσει αὐτός ὁ ἴδιος ἀπό τόν Ρήγα νά αὐξήσει τά ποσά στό βιβλίο ἔξόδων, ἡταν, ὅμως, αὐτός πού τόν κατηγοροῦσε στήν συνέχεια ὅτι τά σημειωθέντα ποσά δέν ἦσαν προγματικά: γι' αὐτό καί παρακαλοῦσε τόν αύστριακό πρόξενο στό Βουκουρέστι, μέ τήν ἀπό 23 Σεπτεμβρίου 1794 ἐπιστολή του, σταλμένη ἀπό τήν Βιέννη, νά τοῦ στείλει τόν ὄρθο λογαριασμό ἀπό μέρους τοῦ πρώην γραμματέως του Ρήγα, πού εἶχε κρατήσει ἀναφορικά μέ τίς εἰσπράξεις καί τά ἔξοδα. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ Κιρλιάνος εἶχε ἐπισυνάψει τούς δύο λογαριασμούς μέ τήν παράκληση νά εὐαρεστηθεῖ καί τούς ἔξετάσει καί νά τόν καλέσει μυστικά στό σπίτι του γιά νά δικαιολογήσει τούς δύο ἀλληλοσυγκρουόμενους λογαριασμούς. Προσθέτει, ἀκόμη, ὅτι ἔχει σημειώσει μέ ἔνα κόκκινο σταυρό μερικά ποσά πού εἶχαν περάσει στόν λογαριασμό «μέ τρόπο περισσότερο αύστηρό ἀπό αὐτόν πού δηλώνουν οἱ ποστέλνικοι

στό ταμεῖο καὶ οἱ καπουκεχαγιάδες στόν πρίγκιπά τους» (βλ. Παράρτημα III). Παρακάτω γράφει ότι στήν Βιέννη είχε «τήν καλύτερη εὐκαιρία νά προχωρήσει στήν ρευστοποίηση τοῦ πρώτου λογαριασμοῦ μέ 0%, δταν αύτός μοῦ ἐγχειρίσθηκε, ἀλλά ἐγώ τότε ἡμουν ἀπησχολημένος μέ τίς ὑποθέσεις μου καὶ ἀπησχολημένος μέ τό ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς». Ο Κιρλιάνος παρακαλεῖ τόν Merkelius «νά ύποχρεώσει τόν ἀνθρωπο αὐτόν νά πληρώσει τίς ἀπώλειες, καὶ ἀν δέν συμφωνοῦσε, νά τόν ύποχρεώσει στήν πληρωμή μεταχειριζόμενος τήν ἔξουσία τοῦ πρίγκιπος» (βλ. Παράρτημα III). Ο Κιρλιάνος ἔστειλε ἀκόμη δύο ἐπιστολές στόν Αὐστριακό πρόξενο στό Βουκουρέστι¹¹⁷. στήν προσπάθειά του μάλιστα νά ύπερασπισθεῖ ἔαυτόν, ἐκτοξεύει βαριές κατηγορίες κατά τοῦ Ρήγα καὶ ζητεῖ ἀπό τόν Merkelius νά παρακολουθεῖ τόν Ρήγα γιά νά μήν διαφύγει.

Συμπερασματικῶς: μποροῦμε νά διαπιστώσουμε ἀπό τήν διαμάχη αὐτήν ότι δέν ἦταν μόνον ἔνοχος ὁ Κιρλιάνος, ἀλλά καὶ ὁ Ρήγας που ἰκανοποιοῦσε τήν δίψα γιά πλουτισμό τοῦ Κιρλιάνου ἐλπίζοντας ότι μέ τόν τρόπο αὐτόν θά πετύχαινε νά λάβει τούς μισθούς του. Ο Ρήγας ἀναγνώρισε τό λάθος του γράφοντας: «ἡ μάταιη ἐλπίδα πού είχα ότι θά ἔπαιρνα τούς μισθούς τῶν ὀκτώ μηνῶν μέ ὕθησε νά γίνω τό ὄργανο τῆς κακίας του, ἀλλά ἀπατήθηκα, γιατί αὐτός είναι ἡ λίμα τοῦ Αἰσώπου ριγμένη στήν μέση τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ σιδηρουργοῦ πού ὅποιος τήν γλείφει, τρώει τήν γλώσσα του».¹¹⁸

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Γενικόν κατάστοιχον τῶν ἔξόδων γεγονότων εἰς τήν ὄδοιπορίαν
διατριβήν καὶ ἐπιστροφήν τοῦ ταξιδίου Βιέννας.

Γρόσια

1790 Μαΐου 28

	Τά ἀσπρα ὅπου ἔλαβον διά ἔξοδα παρά τοῦ ἀρχοντος Σερδάρη.
2500	τά τοῦ ἀγίου Οὐγγροβλαχίας.
1000	τοῦ ἀγίου ἐπισκόπου Φιλαρέτου.
4000	εἰς φλορία νέμτζικα # 800.
2000	πόλιτζαν εἰς τήν βασιλικήν κάσσαν ἐπ' ὀνόματι Βι- στιάρη Γεωργίου Βούλκου.
750	ἔτι πόλιτζαν πληρωθεῖσαν παρά τοῦ Γεωργίου Μολᾶ.
1000	ἔτι δανικά ἀπό τόν αὐτόν.
200	ἔτι δανικά ἀπό τόν Δημήτριον Πόσχαρην.
<hr/> <u>11450</u>	ἵτοι ἐνδεκα χιλιάδες καὶ τετρακόσια πενήντα.

Μάϊος
κη'

50	ἔξοδα τῆς ἑτιμασίας εἰς διάφορα χρειαζόμενα.
<u>+47</u>	δικηράς ἔως Σιμπίνι.

<u>+45</u>	ρόγα τῶν νεφηριῶν (νεφηριῶν=τουρκ. λέξη nefir=ἄνθρωποι, πλήθος) καὶ ἑτέρων μέ το νά ἡκούνοντο κλέπται καθ' ὁδόν.
<u>+15</u>	γεβμική (γεβμική=τουρκ. λέξη gevme, ἡμερομίσθιο) αὐτῶν.
20	εἰς φαγουλάτα μέχρι Σιμπίνου.
<u>360</u>	τριῶν μηνῶν λουφές μου ἀνά 120, ἢτοι Μαΐου, Ιουνίου καὶ Ιουλίου
537	

Ιούνιος

25	ἔξοδα εἰς τό κολιόν.
<u>+180</u>	κιράν ἔως Πέσταν.
65	τά πρός ζωτροφίαν ἔως ἐδώ.
50	εἰς διάφορα ἀναγκαῖα τῆς ὁδοῦ καὶ ἥμῶν ψωνίσματα.
<u>+ 60</u>	δικηράς ἀπό Πέσταν ἔως Βιένναν.
30	ἀπό Πέσταν ἔως Βιέννας φαγή καὶ μπατζήσια μέχρι 23 Ιουνίου.

62	εξοδα εἰς τό μπίρτι Βίδεν.
5	εἰς καρέταις καὶ κουβανίσματα τῶν καλαμπαλικίων εἰς τό κάστρον.
+ 30	ό κηράς τοῦ δσπητίου μέχρι κστ̄.
+ 9	ἔτερα ἀναγκαῖα.
1053	

Tῇ κζ̄

15	εἰς ταλέρια, μαχαιροπύροννα, βούρτζες, φαγή καὶ ἔτερα. <i>κη̄</i>
30	φαγή, χαρτί καὶ ἔτερα ψωνίσματα διά χειρός τοῦ Δημητράκη.
12	φαγή, παρμπέρισμα, στρίψιμον τεστεμελίου. <i>κθ̄</i>
18	φαγή ταμπάκος καὶ τά λοιπά. <i>Ιούλιος ᾱ</i>
9	τό καθημερούσιον καὶ ἔλεος.

1137

φιορίνια κρ.		<i>Ιούλιος β̄</i>
23	11	τό καθημερούσιον, τοῦ λωή, βύζιτα τοῦ μπαρών Χόλτζα καὶ ἔτερα.
φιορίνα κρ.		
1160	11	ἡ ὅπισθεν σούμμα τῶν ἔξόδων.

Ιουλίου γ̄

11	4	τό καθημερούσιον, χαρτία παιγνίδια καὶ ἔτερα. <i>δ̄</i>
13		τό καθημερούσιον καὶ καφές ἔλεος. <i>ε̄</i>
17		βύζιτα τοῦ μπαρών δέ Πόρτα, καθημερούσιον καὶ καρέ- ταις.
1201	21	
		<i>στ̄</i>
25	2	τό καθημερούσιον, μουσαφήριδες καντζελ. καὶ ἔτερα. <i>ζ̄</i>
17		τό καθημερούσιον, ὁ Πετρόσης καὶ ἔτεροι. <i>η̄</i>
12	50	τό καθημερούσιον, εἰς καρέταις καὶ θέατρον. <i>θ̄</i>
22		τό καθημερούσιον, εἰς Θαβώρ μετά τοῦ Πετρόση καὶ τοῦ μπαρώνου.

		<i>ι'</i>
17	9	τό καθημερούσιον, καντζελάρηδων καί ἔτερα.
1294	37	
		<i>ια'</i>
13	30	τό καθημερινόν, ἔλεος, καπνόν καί ἔτερα.
		<i>ιβ'</i>
21		τό καθημερινόν, παπούτζια καί ἔτερα.
		<i>ιγ'</i>
27		καθ' ἡμερ. καρέταις ὅλην τήν ἡμέραν.
+56		ἔτερα ἔξοδα εἰς τήν βασιλικήν αὐλήν εἰς διάφορα πρώ- σοπα.
+45		τεστεμέλια 5, χάρις διαφόροις προσώποις.
1457	7	
		<i>ιδ'</i>
23		εἰς τό Ἀουγγαρ ὅλοι.
		<i>ιε'</i>
19		τό καθημερούσιον, ὁ Πετρόσης καί εἰς τήν βιβλιοθήκην.
		<i>ιστ'</i>
15		τό καθημερινόν, καρέταις εἰς τό Μπράντερ.
		<i>ιζ'</i>
72		εἰς τάς μεταφράσεις τῶν γραμμάτων τοῦ Μαϊερδάμ, Φάερβεκ καί Σέϋπρον.
		<i>ιη'</i>
+30	15	τό κάθ' ἡμερ. καί εἰς τήν ἀντάμωσιν τοῦ Μπιρζιοδάνκη.
1616	22	
		<i>ιθ'</i>
24		τό καθ' ἡμερ., καρέτες εἰς Μπελβεδέρ καί τοῖς ἐκεῖσε μπατζήσι.
		<i>κ'</i>
12		τό καθ' ἡμερ. καί ὁ Πετρόσης.
		<i>κα'</i>
18		τό καθ' ἡμερ., θέατρον καί εἰς Μπαστιών.
		<i>κβ'</i>
15		τό καθ' ἡμερ., καρέταις εἰς τήν κατζελαρίαν.
		<i>κγ'</i>
28	15	τό καθ' ἡμερ., εἰς πατίσταις καί ἔτερα.
1713	37	
		<i>κδ'</i>
35		ἀλλ' ἔτουαλδορ, ὁ Πετρόσης καί οἱ λοιποί, καράταις.
		<i>κε'</i>
14		εἰς τό καθημερινόν, καί εἰς τόν καφενέ.

		<i>κοτ'</i>
+47	12	τό καθ' ἡμερ., ὁ κηράς καὶ στούτζιο.
		<i>κζ'</i>
20	9	τό καθ' ἡμερ. εἰς κηρασίους ἀνθρώπους.
		<i>κη'</i>
+44		τό καθ' ἡμερ., καὶ εἰς τὴν περιήγησιν τοῦ σπηταλίου, ἔλεος τοῖς ἐκεῖσε.
		<i>κθ'</i>
+21	3	εἰς τὸν ἐρημήτην μὲν τοὺς κουρτεζάνους.
1895	10	
 φλορίνια κρ		
1895	10	ἡ ἀντικρυς κάτωθεν σοῦμμα
		<i>λ'</i>
12	9	εἰς τό κάθ' ἡμερ. καὶ τοὺς δούλους.
		<i>λα'</i>
+32		τό καθ' ἡμερ. καὶ εἰς τὴν κούρτην.
		<i>Αὐγούστου α'</i>
21	9	τό καθ' ἡμερ., θέατρον νασιονάλ.
360		τριμηνηαῖα μου πληρωμή ἢτοι Αὐγούστου, Σεπτεμβρίου καὶ Ὀκτωμβρίου.
		<i>β'</i>
25	6	τό καθ' ἡμερ. δύω ἀνανας (;) καὶ καρέταις.
2345	34	
		<i>γ'</i>
31		εἰς τὸν μπαχτζέν τοῦ Λάση καρέταις.
		<i>δ'</i>
13	6	τό καθημερινόν καὶ ὁ Πετρόσης.
		<i>ε'</i>
17	9	τό καθ' ἡμερ. εἰς Μπράτερ καὶ καρέταις.
+48	12	πηγεμός εἰς τὴν καντζελαρίαν κοί βύζιτα εἰς τὸν σε- κρετάρ.
2455	1	
		<i>στ'</i>
22	9	τό καθημερούσιον εἰς τὴν Μπαστιών καὶ καρέταις.
		<i>ζ'</i>
17	6	τό καθ' ἡμερ. καὶ ὑποδοχή ἐνός ὑποκειμένου.
		<i>η'</i>
+35	3	τό καθ' ἡμερ εἰς τὴν ἀεροστατικήν καὶ καντζαλαρίαν.
		<i>θ'</i>
14	9	τό καθ' ἡμερ εἰς Ἀουγγαρτ ὅλοι μας.
		<i>ι'</i>
+65		τό καθ' ἡμερ., πηγεμός εἰς τὰ βασίλεια καὶ τῷ καντζε- λίστᾳ.

- ια'*
-
- 27 τό καθ' ἡμερ., εἰς τὴν τυπογραφίαν καὶ καρέταις.
 2635 28
- ιβ'*
- +87 9 τό καθ' ἡμερ., τά λιανικά ἔξοδα, τῷ ἀτζέντῃ.
- ιγ'*
- +70 6 τό καθ' ἡμερ. καὶ εἰς τά τεστέμ. τῷ σεκρεταρίῳ, κάμερα
ἀπέρ ἐπροσφέρθησαν εἰς τινας κούρτης.
- ιδ'*
- 15 12 τό καθημερούσιον καὶ εἰς Πράτερ.
+150 ή ἀγωγή τοῦ Βαρλαάμ. ← τῷ σεκρεταρίῳ διά
+250 τοῦ βορν. Σλατινιάνου ή ἀγωγή → νά ἐνεργηθοῦν.
- ιε'*
-
- 23 7 τό καθ' ἡμερ. καὶ ή ὑποδοχή τοῦ Βέντ.
 3231 2
- ιστ'*
- 80 9 τό καθ' ἡμερ' καὶ φιλοδώρημα διά τὸν πηγεμόν μου εἰς
διάφορα μέρη.
- ιζ'*
- 25 τό καθ' ἡμερ. καὶ πηγεμός εἰς Σέμπρουν.
- ιή'*
- +69 3 τό καθ' ἡμερ. καὶ χάρις εἰς διαφόρους καντζέλ.
- ιθ'*
- +150 9 τό καθ' ἡμερ. καὶ δόσις ἐκεī ὅποῦ μᾶς ἐξέταζαν διά τὴν
κατάστασιν τῆς τζάρας τὰ 130 εἰς τὸν ιατρόν καὶ
σπετζαρία.
- κ'*
- +45 6 τό καθ' ἡμερ. καὶ πηγεμός εἰς τὴν συνέλευσιν τοῦ κον-
σηλίου.
-
- 3600 29
- κα'*
- 13 6 τό καθ' ἡμερ. καὶ θέατρον.
- κβ'*
- +165 48 τό καθ' ἡμερ καὶ εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ ἀρχιδουκός
Φραντζίσκου.
- κγ'*
- 24 6 τό καθ' ἡμερ. ἔξοδα πόστας καὶ Μπελβεδέρ.
- κδ'*
- +35 τό καθ' ἡμερ. καὶ εἰς τοῦ Κράντζ Τουρκαΐμ.

κε'

- +47 τό καθ' ἡμερ. καὶ μετά τήν ἐπιστροφήν ἀπό τήν καντζελαρίαν εἰς κοτ' μέχρι τῆς τελευταίας τοῦ ἐτουαλδόρ.
-
- 3885 29 ἡ δπισθεν κάτωθεν σοῦμμα.
- 563 3 εἰς διάφορα μέρη κατά τό θεωρηθέν λεπτομερῶς κατάστοιχον.
- +4306 ἐκόστησεν ὁ Σεπτέμβριος κατά τό θεωρηθέν λεπτομερά κατάστοιχον ἐν πρός ἐν παρά τῆς εὐγαινείας της.
- +1060 ὁ Ὁκτώμβριος κατά τό θεωρηθέν όμοιώς κατάστοιχον αὐτῷ. Νοεμβρίου.
- 240 τό μηνιαῖον μου Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον.
- +85 τῷ Κώστα ἐπί χειρας.
- +105 τά ρούχα του καὶ ἄλλα ἐδικά του ἔξοδα.
-
- 10211 32 ἔξοδα πόσταν ἔως Σιμπίνι
- 903 ἔξοδα ἐδικά μου ὀπό Σιμπίνι ἔως ἐδώ.
-
- +83 11197 32 ἦτοι ἔνδεκα χιλιάδες καὶ ἑκατόν ἐνενήντα ἐπτά φιορίνια καὶ τριάντα δύω κραΐτζάρια ὅλον τό ταξίδι τῆς Βιέννας ἀπό τόν Μάϊον μέχρι τέλους Δεκεμβρίου.
- Οἱ ὑπογεγραμμένοι βεβαιώνομεν ὅτι τό παρόν κατάστοιχον είναι ἴσον ἀπαράλακτον τῷ προτωτύπου.
- Βιέννα 1794 Σεπτεμβρίου θ'.*
- Ἄλεξανδρος Χρήστου ὁ γράψας τό παρόν μαρτυρῶ.
- Ἀθανάσιος Ψαλίδας μαρτυρῶ.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Κρατικά Αρχεῖα Βουκουρεστίου, Docum. historiques, MCMIII / 52 και 54.
Μετάφραση ἀπό τό ρουμανικό κείμενο. (μετάφραση Αθ.Ε.Καραθ.)

Τά ἔξοδα τά ὅποια παρακάτω σημειώνω κατά τό ταξίδιό μου ἀπό τό Βουκουρέστι ὡς τήν Βιέννη καί κατά τήν ἐπιστροφή μου στό Βουκουρέστι καί τά ὅποια σημειώνω ἔδω.

Τάληρα - κροϊτσάρια

- 50 Ἀγορά τῶν ἀναγκαίων γιά τήν ἐτοιμασία τοῦ ταξιδίου.
- 47 Ὁ κηράς ἀπό τό Βουκουρέστι.
- 45 Στούς Ἀρβανίτες πού ἔλαβα μαζί μου γιά ἀσφάλεια, ἐπειδή κατ' αὐτόν τόν χρόνον ὑπῆρχαν πολλοί ληστές [στόν δρόμο].
- 15 Στούς Ἀρβανίτες γιά τήν γεβμική τους στόν δρόμο ὡς τό Crineni.
- 20 Ἡ διαμονή μου στό Sibiu γιά τρεῖς μέρες γιά ἐνοίκιο, φαγητό καί ξύλα.
- 180 Ὁ κηράς ἀπό τό Sibiu ὡς τήν Πέστη σέ ἔνα ὄδηγό ἀμαξιοῦ.
- 65 Ἡ διατροφή μου καί τῶν ὑπηρετῶν μου στόν δρόμο ἀπό τό Sibiu ὡς τήν Πέστη.
- 50 Γιά τήν ἐπάλειψη μέ λάδι τῶν τροχῶν τῆς ἀμάξης καί τά φιλοδωρήματα στούς ἐνοικιαστές καί τους ἀμαξάδες.
- 60 Ὁ κηράς ἀπό τήν Πέστη ὡς τήν Βιέννη.
- 30 Τρόφιμα γιά ταξίδιο Πέστη - Βιέννη.
- 62 Ἀφιξη στήν Βιέννη καί φαγητό.
- 5 Μετακινηθείς ἀπό τό Βιδήνι στήν πόλη, πλήρωσα κηρά.
- 54 Στήν πόλη ἀγορά δοχείων γιά τό μαγειρεῖο.
- 30 Σέ ἀγορά χαρτιοῦ, κεριοῦ καί ἄλλων χρειωδῶν.
- 30 Γιά ροῦχα καί πλύσιμο δύο μηνῶν.
- 546 46 Ἀπό 26 Ιουνίου ὡς 25 Ιουλίου φθάνοντας στήν αὐλή, φιλοδωρήματα στούς αὐλικούς καθώς καί γιά τόν κηρά τῶν ἀμαξιῶν.
- 72 Γιά τήν μετάφραση ὁρισμένων ρουμανικῶν βεβαιωτηρίων.
- 129 21 Ἀπό 26 Ιουλίου ὡς τό τέλος τοῦ μηνός αὐτοῦ γιά διατροφή καί γιά ὑπηρέτες
- 47 12 Γιά ἐνοίκιο τοῦ Ιουλίου.
- 597 49 Τόν μήνα Αὔγουστο γιά διατροφή καί καυσόξυλα καί ὄλλα χρειώδη τοῦ σπιτιοῦ.
- 680 54 Φιλοδωρήματα γιά τούς ὑπηρέτες τῶν ἀρχόντων καί στίς ὄμαξες.
- 4306 Τόν Σεπτέμβριο πηγαίνοντας στό Pojon στόν πρίγκιπα Cuborg σέ αὐτούς, κηράς καί τροφή τοῦ ταξιδίου καί πάλι γιά τά γράμματα.

- 1060 Τόν Σεπτέμβριο καί Νοέμβριο σέ ἔξοδα καί διατροφή καί ἄλλα ἔξοδα.
- 960 Μισθός του γραμματέως Ρήγα πού ἥλθε στήν Βιέννη μαζί μου 120 τάλληρα τόν μήνα γιά 8 μῆνες.
- 190 Μισθός ὑπηρέτου καί ρουχισμό.
- 903 Πληρωμή ταχυδρομείου ἀπό Βιέννη ὡς Sibiu.
- 83 Ἐξοδα γιά ἐνοίκιο καί διατροφή.
- 50 Ἀπό τό Sibiu ὡς τό Brașov κηράς καί διατροφή.
- 20 Διατροφή δική μου καί ὑπηρετῶν στό Sibiu.
- 10877 11 Ἡτοι δέκα χιλιάδες καί ὀκτακόσια ἑβδομήντα ἐπτά γρόσια καί ἄλλα ἑνδεκα ἔξοδευθέντα διά χειρός μου ἀπό τήν ὥραν τοῦ κινημοῦ εἰς Βιέννα, τήν διατριβήν ἐκεῖσε, μέχρι τῆς ἐπιστροφῆς ἡμῶν εἰς Βουκουρέστι.

Rῆγα ὁ Βελεστινλῆς βεβαιῶ

Οἱ ὑποκάτωθεν ὑπογεγραμμένοι βεβαιώνομεν ὅτι τό παρόν εἶναι ἴσον τοῦ προτοτύπου ἀπαράλακτον.

1794 Σεπτεμβ. 9 Βιέννα.

Γρηγόριος Σαΐτης μαρτυρῶ γράψας

Ἀθανάσιος Ψαλίδας μαρτυρῶ.

Εύγενέστατε ίδιαιτέρως σεβαστέ Κύριε! *

Ἡ μεταξύ μας ὑπάρχουσα πάντοτε καλή φιλία μοῦ ἐπιτρέπει,
εὐγενέστατε, ἐν σχέσει μὲ τὸν γραμματέα Ρήγα.

Ἐχω προσλάβει αὐτόν τὸν ἄνθρωπο στήν ὑπηρεσία μου μέ τὴν
ἰδιότητα τοῦ γραμματέως, γιατὶ ἐγώ τότε, δπως γνωρίζετε καὶ ὁ ἴδιος δέν
ἡμουν κάτοχος καμμιδᾶς Εὐρωπαϊκῆς γλώσσας, καὶ τὸν ἔχω χρησι-
μοποιήσει κατά τὴν ἀπαίτησή σου, ὥστε νά μέ ὑπηρετεῖ πιστά σέ μία ἔνη
χώρα. Ἐμπιστευτικά, ὅτι μαζί μου ὑπῆρξε τόσο ἀκέραιος, καθώς δέν τοῦ
στεροῦσα τίποτα, τοῦ ἐκχώρησα ἀκόμη καὶ τὰ χρήματα τοῦ λογαρια-
σμοῦ μου. Κατ' ἀλήθεια είχε ἐκτελέσει τὴν λήψη καὶ τίς δαπάνες στὸν
λογαριασμό καὶ μετά, χωρίς νά μέ χαιρετήσει, ἐπομένως χωρίς κλείσιμο
τοῦ λογαριασμοῦ ἀναχώρησε ἀπ' ἐδῶ.

Κλείνω τὸν λογαριασμό του στήν Ἑλληνική γλώσσα ἐδῶ (Sub/.bei
=ἀφαίρεση-πρόσθεση) γιά νά δῶ ἐκ τῶν προτέρων τίς ἀναλήψεις καὶ τίς
δαπάνες. Ἔνα ἄλλο λογαριασμό, σέ βλαχική γλώσσα, πού είχε στείλει
ἀπό τὴν Βλαχία λόγω κάποιου γνωστοῦ συμβάντος, καταθέτω ἀφαίρεση
+ πρόσθεση, τὸν δποτο λογαριασμό στήν πραγματικότητα είχε γράψει ὁ
Wolko στήν θέση τοῦ κυρίου Ἀνδρέα Gaude, ἀλλά ώστόσο ὑπογράφεται
ἀπό τὸν Ρήγα.

Γι' αὐτό στέλνω καὶ τὰ δύο καὶ μέ τὴν φιλική παράκληση
εὐγενέστατοι, νά ἔχετε τὴν εύμενεια νά δεῖτε καὶ τοὺς δύο
λογαριασμούς καὶ νά καλέσετε μυστικά τὸν Ρήγα, ὥστε νά ἀπαντήσει
ἐπί τῶν δύο λογαριασμῶν. Ἐξάλλου ἔχω βρεῖ ὅχι μόνο αὐτό, ὅτι δηλ. οἱ
δύο αὐτοὶ λογαριασμοί ἀλληλοαναιροῦνται ἀλλά νά ιδεῖτε καὶ τὰ
σημεῖα ὃπου ἔχω θέσει τὸν Κόκκινο Σταυρό. Θά ιδεῖτε ὅτι (ὁ Ρήγας) ἔχει
κάμει αὐτό τὸν λογαριασμό ἐπειγόντως, δπως δηλ. ἡσαν ὑποχρεωμένοι
νά κάμουν γιά τοὺς προύχοντες. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι παντοῦ ἐδῶ θά είχα
τὴν καλύτερη εὐκαιρία νά τοῦ ὑποβάλω στήν ἐκκαθάριση τοῦ πρώτου
λογαριασμοῦ [ἀφαίρεση - πρόσθεση (πιθανόν ἀνάληψη - κατάθεση)],
ὅταν μοῦ ἐνεχείρησε ἔνα τέτοιο, μόνος ἐγώ, ἀλλά ἐμποδίσθηκα τότε
ἔξαιτίας τῆς ἐργασίας, καὶ τῆς ἐπιστροφῆς μου. Στήν ἐπιτροπή
ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀλλου εἴδους εὐκαιρία νά παραδώσει δηλ. αὐτό τὸν
καιρό τὸν λογαριασμό καὶ μετά νά φύγει. Ἐπ' αὐτοῦ κατενόησα ἐπίσης
τότε τὸ ἐγχώριο ἔθιμο καὶ τὸν τρόπο. Δέν πρόσεξα μετά τὴν ἀπομάκρυνσή
του νά ἔξετάσω τὴν ἀπιστία του, καὶ ἔτσι παρέλειψα νά ἀπαιτήσω ἀπ'
αὐτόν μία ἐκκαθάριση. Μοῦ ἀνοίξε τὰ μάτια ὁ Agent v. Hartel. Αὐτός ὁ
κύριος ἀπήτησε ἀπό μένα γιά τὸν Postelnik Warlam καὶ τὸν Szlatinan καὶ
ἀπό μένα τὸν ἴδιο μία ἀκριβῆ σούμα, καὶ ἀνάκληση τοῦ λογαριασμοῦ
τοῦ γραμματέως μου. Ἔτσι, εἶπε αὐτός, ὅτι σχετικά μέ δλα αὐτά πού
ἀφοροῦν τὸν γραμματέα μου δέν θά τὰ ἔκαμε δεκτά. Ἐξ αὐτοῦ ἔψαξα

* Ἡ μετάφραση ἀπό τὸ πρωτότυπο γερμανικό ἔγινε ἀπό τὸν Ἀθ. Ε. Καραθ. καὶ τὴν κ.
Δέσπω Α. Λιάλιου.

καί ἀναζήτησα ἔνα γνήσιο λογαριασμό. Ἄλλα δχι γιά πολύ. Παρουσιάστηκα μετά τήν ἀπουσία του στήν αὐλή, στόν πρόεδρο, στούς αὐλικούς συμβούλους, στούς γραμματεῖς, ποῦ ἦταν ὁ Ρήγος καί πᾶς πήγαινε ὁ λογαριασμός του, πόσα χρήματα ἔπρεπε νά ἔχω. Πληροφορήθηκα γι' αὐτό ἀπό τὸν ἔνα καί ἀπό τὸν ἀλλο, κάποιος μάλιστα ἀπάντησε, ὅτι δέν γνώριζαν, δέν εἶχαν δεχθεῖ τίποτα καί ὅτι δέν ἐπιτρεπόταν νά γίνει ἀνάληψη χρημάτων καί ὅτι ἔξισουν ἤθελε νά ίκανοποιήσει τό ἐρώτημά μου ἀφοῦ ὁ ἀνθρωπος δέν θά ἀπελαύνετο γι' αὐτό.

Δές, ἀγαπητέ μου φίλε! Ἐτσι μοῦ ἔστησε τὸν δόλο αὐτός ὁ ἀνθρωπος, ποὺ τὸν πλήρωσα τιμίως μέ τήν ὑπηρεσία τοῦ μισθοῦ. Δέν ἔχω δίκιο νά ἀπαιτῶ τήν ἐκδίωξη καί δ,τι ἀφήρεσε;

Ως ἐκ τούτου παρακαλῶ οἱ εὐγενεῖς σου νά ἔχουν τήν δυνατότητα νά πιέσουν αὐτόν τὸν ἀνθρωπο καί ἄν δέν τό θέλει μέ τό καλό, νά τὸν ἀναγκάσουν νά τό κάμει μέ τό μέσο τῆς πριγκιπικῆς βίας.

Σᾶς διαβεβαιώνω, ὅταν τόσο εύπαρουσιαστοι ἀνθρωποι, πού στέκουν στούς λογαριασμούς του, ὅταν θά δέχονταν χρήματα ἀπό αὐτόν, νά γράψουν στόν πρίγκιπα γιά ίκανοποίηση, θά ἀπεφεύγετο τό πολύ κακό ἀπό αὐτόν τὸν ἀνθρωπο.

Ὑπολογίζω στήν εὐγένειά σας καί στήν δύναμη καί στήν ἐντολή μέ τό καλό ἡ δικαστικά νά τακτοποιηθεῖ τό θέμα μέ αὐτόν τὸν ἀνθρωπο καί ἐπίσης γιά τά χρήματα, δ,τι πάρεις ἀπό αὐτόν, μέχρι νεωτέρας διαταγῆς (εἰδοποιήσεως) νά τά κρατήσεις. Διατελῶ εύπειθέστατος μετά τιμῆς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η αναγνώριση τοῦ Ρήγα ἀπό τοὺς βαλκανικούς λαούς ἐκφράζεται μέ τά λόγια τοῦ πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου Gavrilović στὸν λόγο πού ἔξεφώνησε τό 1912 μέ τήν εὐκαιρία μιᾶς ἑορτῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁ σοφός Σέρβος ἔλεγε μέ σαφῆ πεποίθησῃ: «Πᾶς δέν θά μπορούσαμε νά ἀποτίσουμε ἐδῶ τόν δέοντα φόρο θαυμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης στόν ἥρωα πού τό ἄγαλμά του στολίζει τήν πλατεῖα ἐμπρός στό Πανεπιστήμιο, στόν φλογερό πατριώτη, στόν ἐμπνευσμένο ποιητή, στόν παθιασμένο φίλο τῆς ἐλευθερίας, γιά τόν δόποιο ἔνας ἀπό τοὺς ιστορικούς μας εἰπε δικαίως δτι ἀνήκει στοὺς Ἐλληνες ἐκ τῆς γεννήσεως του, στοὺς Σέρβους ἐκ τοῦ θανάτου του καὶ σέ ὅλους τοὺς βαλκανικούς λαούς ἐκ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του» Σπ. Λάμπρος, «Τά Ἐλληνικά δίκαια», Νέος Ἐλληνομνήμων 10(1913)141. Προσφάτως, ἔνας ἀλλος Σέρβος ιστορικός, ὁ Kosta Milutinović διμιλεῖ μέ ίδιαίτερη θέρμη γιά τόν ἐπαναστάτη Ρήγα πού ἤσκησε μεγάλη ἐπίδραση στοὺς βαλκανικούς λαούς. Γράφει ὁ Σέρβος ιστορικός: «Φλογερός πατριώτης καὶ ἐθνικός ἐπαναστάτης τῶν Ἐλλήνων. Ὁ Ρήγας ὑπῆρξε, ταυτοχρόνως, ἔνας μεγάλος ἄνδρας τῶν Βαλκανίων, ὁ πρῶτος πρωταγωνιστής ἐνός κοινοῦ ἀγῶνος γιά τήν ἐθνική ἐλευθερία τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Καὶ ἐπιπλέον, ὁ Ρήγας ὑπῆρξε ὅχι μόνον ὁ πρόδρομος, ἀλλά ἐπίσης ὁ ποιητής τῆς βαλκανικῆς ἐπαναστάσεως ... Τά ποιήματα τοῦ Ρήγα ὑπῆρξαν ἡ ἐκφραση καὶ ὁ ἀντικατοπτρισμός τῶν ἐπαναστατικῶν δραμάτων καὶ τῶν ἀπελευθερωτικῶν κινημάτων πού ἐπί μακρόν ἐκδηλώνονταν ὅχι μόνον ἀπό τόν ἐλληνικό λαό, ἀλλά καὶ ἀπό τοὺς ἄλλους βαλκανικούς λαούς» -Kosta Milutinović Οἱ ἐλληνικές ἐπαναστάσεις στήν σερβική λογοτεχνίᾳ (γαλλ.), Δελτίον τῆς Ιστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Εταιρείας τῆς Ἐλλάδος, 15(1961)104. Θυμίζουμε δτι ἔνας σέρβος ποιητής, ὁ Voislov Ilić ἔγραψε ὑμνο ἀφιερωμένο στόν Ρήγα, ὑμνο πού μετέφρασε ὁ Κ. Πασαγιάννης καὶ δημοσιεύθηκε στήν ἀθηναϊκή ἐφημερίδα Πατρίς, 13 Ιουνίου 1930.

2. Εἶναι γνωστό δτι οἱ Γάλλοι ιστορικοί ἔδειξαν μία ίδιαίτερη προσοχὴ στήν ἔξεταση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα· περιοριζόμεθα νά μνημονεύσουμε τήν μελέτη τοῦ A. Ubicini, «Ἡ μεγάλη Χάρτα τῆς Ἐλλάδος τοῦ Ρήγα» (γαλλ.), στό περιοδ. *Revue de Géographie*, Παρίσι 1881, 245-246, πού πολύ χρησιμοποιήθηκε ἀπό τοὺς Ρουμάνους ιστορικούς.

3. Φάνης Μιχαλόπουλος, Ρήγας Βελεστινλῆς, βιογραφικόν ἐράνισμα, Ἀθήνα 1930.

4. Χριστόφορος Περραϊβός, Σύντομος βιογραφία τοῦ ἀοιδίμου Ρήγα Φεραίου τοῦ Θετταλοῦ, Ἀθήνα 1860, σ. 6.

5. N. Polítης, «Ἡ νεότης τοῦ Ρήγα», Εστία 19(1885)13.

6. Λέανδρος Βρανούσης, Ρήγας. Ἀθήναι 1957, σ. 8. Τό 1968-1969 ὁ Βρανούσης δημοσίευσε στήν συλλογή Ἀπαντα τῶν νεοελλήνων κλασσικῶν τά ἀπαντα τοῦ Ρήγα, ὑπό τόν τίτλο Ρήγας Βελεστινλῆς-Φεραίος,

συναγωγή κειμένων, φιλολογική ἐπεξεργασία καὶ παρουσίαση Λ. Βρανούση, Ἀθῆνα, τ. 1, σ. κγ' - 426, τ. 2, σ.427-782. Στήν ἔκδοση αὐτήν ὁ Βρανούσης ἀσχολεῖται πολύ σύντομα μέ τόν βίο τοῦ ποιητοῦ, δημοσιεύει, διμως, δλα τά ἔργα τοῦ Ρήγα, μεταφρασμένα ἢ πρωτότυπα. Παρακάτω μέ τήν βραχυγραφία Ἀπαντα.

7. Ἀπόστολος Δασκαλάκης, Μελέται περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ, Ἀθῆνα 1964, σ.269.

8. *Zeitung der Elegante Welt*, 6 Μαΐου 1824.

9. Δασκαλάκης, Μελέται, σ.286.

10. Χρ. Περραιβός, Ἀπομνημονεύματα πολεμικά. Ἀθῆναι 1836, σ.ν.

11. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, Νεοελληνική Φιλολογία, Ἀθῆναι 1857, τ. 3, σ.327.

12. Κ. Σάθας, Νεοελληνική Φιλολογία, Ἀθῆνα 1868, σ.529.

13. Ἀλεξ. Παπαδόπουλος-Calimah, «Ἡ χάρτα τῆς Μολδαβίας τοῦ Ρήγα, 1797» (ρουμ.), περιοδ. *Convorbiri literare* 17(1883)325.

14. Περραιβός, δ.π., 9.

15. Ἰωάννης Φιλήμων, Δοκίμιον ἴστορικόν περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1859, τ. 2, σ.10-11. Ἀλλά ὁ Ν. Μαυρογένης δέν ἥγεμόν νευσε αὐτό το ἔτος στήν Μολδαβία καὶ δέν είναι ἐγγεγραμμένος στούς καταλόγους τῶν ἥγεμόνων. Τό ἔνα λάθος διαδέχεται τό ἄλλο. Ο Ἐλληνας ἴστορικός Ἀναστάσιος Γούδας, ἐπηρεασμένος ἀπό τόν Φιλήμονα, προσθέτει μία ἄλλη πληροφορία, δλως λαθεμένη, σύμφωνα μέ τήν ὅποια ὁ Ρήγας εύτυχησε νά συνδεθεῖ φιλικῶς μέ τόν σοφό νομικό καὶ λόγιο Δημήτριο Καταρτζῆ, στήν Μολδαβία, ἀπό τόν ὅποιο ἔμαθε τήν ἀραβική *Bíoi παράλληλοι*, Ἀθῆναι 1874, σ.112. Τά δοκουμέντα, ώστόσο, δείχνουν ὅτι ὁ Δ. Καταρτζῆς ἔζησε καὶ ἔδρασε στό Βουκουρέστι καὶ ὅχι στήν Μολδαβία.

Θυμίζουμε, μέ τήν εὐκαιρία, τήν παράξενη πληροφορία πού ἀναφέρεται στίς σχέσεις τοῦ Ρήγα μέ τόν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη, πού μᾶς παρέχει ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος, ὁ ὅποιος ἀναφερόμενος στήν στάση τοῦ πρίγκιπος τῆς Μολδαβίας Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, κατά τόν τουρκορωσοαυστριακό πόλεμο προσθέτει ὅτι ὁ Ὑψηλάντης «συμφώνησε μέ τούς Αύστριακούς τήν αἰχμαλωσία του καὶ ὀδηγήθηκε στήν Brine, στήν Μολδαβία... Κατά τήν παραμονή του στίς αὐστριακές χώρες συνοδευόταν ἀπό τόν ἀθάνατο Ρήγα, πολὺ νέο ἀκόμη, τοῦ ὅποιου ἐπιμελήθηκε τήν παιδεία καὶ τοῦ ἐδίδαξε τούς ἀρχαίους Ἐλληνες κλασσικούς καὶ τοῦ ἐνέπνευσε ἀπό τότε μέ ἐνθουσιασμό». *Histoire de la révolution grecque*, Παρίσι 1829, σ. 24-25. Ἀλλά γνωρίζουμε ὅτι ἡ φυγή τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη ἔλαβε χώρα στήν Αύστρια τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1788, καὶ δέν μποροῦμε νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ρήγας βρισκόταν στήν Μολδαβία κατ' ἐκεῖνο τό ἔτος, ὀφοῦ οἱ μαρτυρίες δείχνουν ὅτι τό 1788 ὁ Ρήγας βρισκόταν καὶ δροῦσε στήν Βλαχία.

16. Δημ. Οἰκονομίδης, «Ο Ρήγας Φεραίος ἐν Βλαχίᾳ», Ἀθηνᾶ 53 (1949)130.

17. Λ. Βρανούσης, δ.π., σ.17, Ἀπ. Δασκαλάκης, δ.π., σ.274.

18. Δημοσιεύθηκε από τόν Georges Potra στήν σειρά *Documente privitoare la istoria orașului București*. [Έγγραφα αναφερόμενα στήν ιστορία της πόλεως Βουκουρεστίου] Βουκουρέστι [1961], σ.529.
19. N. Camariano «Η διαμονή και ή δράση του Ρήγα Βελεστινλή στή Βλαχία» *Μακεδονική Ζωή* 123, Αύγ. 1976, σ.8.
20. Bλ. E. Vîrtosu, *Nou despre Riga Velebitinul, premergătorul independenței grecești* (Νέα στοιχεία γιά τόν Ρήγα Βελεστινλή, πρόδρομο της έλληνικής ανεξαρτησίας), Βουκουρέστι 1946, σ.15.
21. δ.π., σ.4. Η παρουσία τοῦ Ρήγα, τό έτος αυτό, στήν Βλαχία μαρτυρεῖται καὶ ἀπό μία σημείωσή του στήν μετάφραση τοῦ Νέου Ἀνάχαρση στήν σ.295 διαβάζουμε: *Tῷ 1788 ἔτει, ὅντος εἰς τό Γγίγγιοβον εἶδον...* (Νέος Ἀνάχαρσις, τ.4, Βιέννη 1797, σ. 295 - Βρανούσης, "Απαντα, σ.536.
22. Ernst Münch, *Die Heerzüge des christlichen Europas wider die Osmanen und die Versuche der Criechen zu Freiheit*, Βασιλεία 1823, τ.3, σ.216.
23. Ἀλέξανδρος Πολαδόπουλος - Calimah, δ.π., σ. 325.
24. Ariadna Camariano - Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 447-449.
25. V.A. Urechia, *Istoria sçoalelor* (Ιστορία τῶν σχολείων), Βουκουρ. 1901, τ.4, σ.63.
26. Camariano - Cioran, δ.π., σ. 401.
27. Υπενθυμίζουμε δτι ὁ K. Θ. Δημαρᾶς πιστεύει δτι ὁ Ρήγας ἔφθασε στά πριγκιπάτα περί τό 1786 καὶ δτι ἐκεὶ συμπλήρωσε τίς σπουδές του, ἀσκώντας μικρές καὶ ἄλλες διοικητικές ύπηρεσίες κοντά σέ πρίγκιπες, ἐνώ παράλληλα ἀσχολούνταν μέ ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις: *Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* Ἀθῆναι 1965, σ. 189.
28. Περροιβός, *Bίος*, σ. 8.
29. Βρανούσης, *Oἱ Πρόδρομοι*, Ἀθήνα 1955, σ. 172.
30. δ.π., σ. 20 καὶ Δασκαλάκης, δ.π., σ. 280.
31. Βρανούσης, δ.π., σ. 20.
32. Vîrtosu, δ.π., σ. 4.
33. Βρανούσης, δ.π., σ. 20.
34. Δασκαλάκης, δ.π., σ. 280.
35. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία τῆς νεώτερης Ελλάδος*, Ἀθήνα 1957, σ. 325.
36. G. I. Ionescu-Gion., *Istoria Bucureștilor* (Ιστορία Βουκουρεστίου), Βουκουρέστι 1899, σ. 609.
37. N. Iorga, «La pénétration des idées de l' Occident dans le Sud-Est de l' Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles», στήν *Revue Historique*, τ. 1, 1924, σ. 33.
38. Alexandre Elian, «Conspiratori greci din Principate și un favorit mavrogenesc: Turnavitu» [Έλληνες συνωμότες τῶν πριγκιπάτων καὶ ἔνας εύνοούμενος τοῦ Μαυρογένους, ὁ Τυρναβίτης στό *Revista istorica* τ. 21 (1935) 10-12, 350-351 (14-15)].
39. Ernst Münch, δ.π., σ. 216.

40. Ἀλέξ. Παπαδόπουλος - Calimah, δ.π., σ.325.
41. Ilie Chiriță, «Grigorie Brîncoveanu» στό *Arhivele Olteniei* 12(1933) 195-205.
42. I. G. Filitti, Catagrafia oficială de toți boieri Ţării Românești la 1829. [Ἐπίσημη καταγραφή ὅλων τῶν βογιάρων τῆς Βλαχίας τὸ 1829], Βουκουρέστι 1929, σ. 4.
43. N. Iorga, «Amânunte din istoria noastră în veacul al XIX-lea» [Πτυχές τῆς ιστορίας μας κατά τὸν 19ο αἰ.], στό *Analele Acad. Rom.*, ιστορική σειρά, 2η σειρά, τ. 38, σ. 48.
44. Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία τῆς πάλαι Δακίας*, Βιέννη 1818, τ. 2, σ. 362.
45. N. Iorga, *La pénétration*, σ. 33.
46. Χρ. Περραιβός, δ.π., σ. 9.
47. Βρανούσης, δ.π., σ. 21.
48. δ.π., σ. 27.
49. Ἀπ. Δασκαλάκης, δ.π., σ. 143.
50. δ.π., σ. 281.
51. Ἀν. Γούδας, *Bίοι παράλληλοι*, τ. 2 Ἀθήνα 187, σ. 113-114. Κ. Θ. Δημαρᾶς, δ.π., σ. 189.
52. Σημειώνουμε ὅτι στά τέλη τοῦ 1787 ἐπισημαίνουμε τὴν παρουσία-τεκμηριωμένη ἀπό μαρτυρίες-τοῦ E. Persiany ὡς γραμματέως τοῦ Μαυρογένους. Σώθηκε μία ἐπιστολή του ἀπό 10/21 Σεπτ. 1787 πρὸς τὸν Αὐστριακό στρατηγό κόμη de Fabris, ἐξ ὀνόματος τοῦ πρίγκιπος τῆς Βλαχίας, ὃπου τὸν πληροφορεῖ γιά ὅρισμένα μέτρα πού ἐλήφθησαν ἔναντι τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων μετά τὴν ἔκρηξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. Ὑπογράφει: «E. de Persiany, γραμματεὺς τῆς A. Ὑψηλότητος τοῦ πρίγκιπος τῆς Βλαχίας» -βλ. *Κρατικά Ἀρχεῖα τοῦ Βουκουρεστίου Ιστορικά ἔγγραφα*, φάκελος, MDCCCLXXV-113, Ἀντίγραφο. Ὁ Γ. Λάιος γράφει ὅτι στὸν κατάλογο τῶν αἰχμαλώτων τοῦ Karlsbourg μνημονεύει ἔνα ὄλλο γραμματέα τοῦ πρίγκιπος Μαυρογένους, τὸν Γεώργιο Κονδύλη, 51 ἐτῶν-βλ. Ὁ βαρᾶνος Λάνγκενφελντ καὶ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, Ἀθήνα 1955, σ. 10. Μία ἐπιστολή ἀπό 4 Ἰανουαρίου 1787, στὴν γαλλική, τοῦ Γεωργίου Κονδύλη, ἀπευθυνόμενη σὲ ἔνα βαρῶνο βρίσκεται στὰ *Κρατικά Ἀρχεῖα Βουκουρεστίου-Ιστορικά ἔγγραφα MCMXV/216^b* καὶ 216^d. Ἐπομένως δέν ἔχουμε καμμία ἔγγραφη μαρτυρία ἀναφερόμενη στὸν Ρήγα· ἀντιθέτως, ἔχουμε μαρτυρίες πού ἀποδεικνύουν ὅτι ἄλλα πρόσωπα διετέλεσαν γραμματεῖς τοῦ Μαυρογένους.
53. A. Ubicini, δ.π., σ. 245-246.
54. Ἀλέξ. Παπαδόπουλος - Calimah, δ.π., σ. 325.
55. G. Ionescu-Gion, δ.π., σ. 609.
56. N. Iorga, «Oaspeți, străini ai Principatelor în veacul al XVIII-lea» [Φιλοξενούμενοι τῶν πριγκιπάτων τὸν 18ο αἰ.], στό *Literatura și arta*

română, 5 (1900-1901)26 καὶ ἀναδημοσίευση στό *Cuger clar* 4(1931)17-24, σ. 297.

57. I.C. Filitti, *Frâmintările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1848* [Πολιτικές καὶ κοινωνικές ζυμώσεις στά ρουμανικά πριγκιπάτα ἀπό τό 1821 ὥς τό 1848], Βουκουρέστι 1932, σ. 8.

58. Alex. Elian, ὁ.π., σ. 351.

59. ὁ.π., σ. 350.

60. Βρανούσης, ὁ.π., σ. 24.

61. ὁ.π., σ. 25.

62. ὁ.π., σ. 22-23.

63. ὁ.π., σ. 23.

64. Ἀπ. Δασκαλάκης, *Rhigas Velestinlis. La révolution française et les préludes de l'Indépendance hellénique*, Παρίσι 1937, σ. 38.

65. Δασκαλάκης, *Μελέται*, σ. 143-144.

66. ὁ.π., σ. 144.

67. ὁ.π., σ. 281.

68. ὁ.π., σ. 143.

69. Βρανούσης, ὁ.π., σ. 27.

69bis. Ὁ Κώστας Παπαχρήστου ὑποθέτει ὅτι ὁ πριγκιπικός γραμματεύς Ἀντώνιος Ζαγοραῖος, πού συνόδευσε τόν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο Φιφαρῆ στήν ἔξορια, στήν Ρωσίᾳ, ἦταν ὁ Ρήγας· Κώστας Παπαχρήστου, «Τό βιβλίον Ἐρωτος ἀποτελέσματα καὶ ὁ Ψαλίδας», στό Ἀφιέρωμα εἰς Κωνσταντίνον Ἀμαντον, Ἀθήνα 1960, σ. 395. Ὁ Λ. Βρανούσης βρίσκει τήν ταύτιση τοῦ Παπαχρήστου πολύ ταιριαστή-βλ. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους, Ἀθήνα 1952, σ. 59. Δέν εἶναι ἀνάγκη νά ἐπιμείνουμε σέ αὐτήν τήν λανθασμένη ταύτιση, δοθέντος ὅτι γνωρίζουμε πολύ καλά ὅτι ὁ Ρήγας δέν ὑπῆρξε, καὶ δέν μποροῦσε νά εἶναι, ὁ γραμματεύς τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου-Φιφαρῆ, πού τόν Ἰανουάριο τοῦ 1787 κατέφυγε ἀπό τήν Μολδαβία στήν Ρωσία, ὅταν δηλ. ὁ Ρήγας ζούσε καὶ δραστηριοποιοῦνταν στήν Βλαχία.

70. Περισσότερες λεπτομέρειες γιά τό βραχύ διάστημα τῆς ἡγεμονίας Μαυρογένους στήν Μολδαβία καὶ τήν δράση τοῦ καϊμακάμη Ἀλεξ. Κάλφογλου βλ. στόν N. Camariano, «Nouvelles données sur Alexandre Calfoglou de Byzance et ses vers moraux» στό *Symposium, L'époque phanariote*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 97-100.

71. Hormuzaki, *Documente, nouvelle série*, Βουκουρέστι 1962, τ.1, σ. 441-443.

72. ὁ.π., σ. 443.

73. Βρανούσης, Ἀπαντα, τ. 2, σ. 536 [Σημ. Μεταφ. Βλ. σημ. 21].

74. Δ. Φωτεινός, ὁ.π., II, σ. 368.

75. I. Bianu-N. Hodoş, *Bibliografia românească veche* (Ἡ παλαιά ρουμανική βιβλιογραφία), τ. 2, Βουκ. 1905, σ. 333-334.

75bis. I. C. Filitti, *Bani și caimacani Craiovei* (Μπάνοι καὶ καϊμακάμηδες τῆς Κραϊόβας), Bibliothèque des Archives d' Olténie, no 1, Κραϊόβα, x.x., σ.

24-25.

76. V.A. Urechia, *Istoria românilor*, Bucureşti 1892, t.3, σ.361· N. Iorga, *Studii și documente*, Bucureşti 1906, t. 8, σ. 112.
77. E. Vîrtoșu, ὁ.π. σ. 4, 13-14.
78. Βρανούσης, *Rήγας*, σ. 25· ὁ ἴδιος, *Ἀπαντά*, σ. 250.
79. Δασκαλάκης, *Rhīgas*, σ. 39· ὁ ἴδιος, *Μελέται*, σ. 23.
80. Δασκαλάκης, *Rhīgas*, σ. 40· ὁ ἴδιος, *Μελέται*, σ. 143.
81. Βρανούσης, *Rήγας*, σ. 27.
82. Φωτεινός, ὁ.π., 2, σ. 372.
83. P. Enepekides, «Wiener Untersuchungsakten aus dem Jahre 1793, einer griechischen angeblichen Spionageaffäre», *Ελληνικά*, 14 (1956) 378.
84. Ἀπ. Δασκαλάκης, *Rhīgas*, σ. 48.
85. Nestor Camariano, «Contributions à la bibliographie des œuvres de Rigas Velestinlis», *Balcania* 1 (1938) 216.
86. Δασκαλάκης, *Μελέται*, σ. 342.
87. ὁ ἴδιος, σ. 341.
88. ὁ ἴδιος, σ. 342.
89. N. Bees, «Τό ἀπάνθισμα φυσικῆς τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ-Φεραίου καὶ ὁ βαρῶνος von Langenfeld, στὴν σειρὰ *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 23 (1959), 1, σ. 10.
90. Δασκαλάκης, ὁ.π., σ. 342.
91. Bl. *Arhivele Olteniei*, 1936, σ. 83-85, 391-395. Δέν γνωρίζουμε, πάντως, ὃν ὁ I. Stefănescu μετέγραψε ὅρθως τὴν ὑπογραφή τοῦ Κιρλιάνου ἢ ἄν, στὸ μεταξύ, ἄλλαξε τὸ ὄνομα τοῦ Κιρλιάνου σὲ Κυρλακίδης· ἐντούτοις, δέν χωρεῖ ὀμφιβολία ὅτι ἡ ἐπιστολὴ δέν ἐστάλη ἀπό αὐτόν, διότι δέν μπορεῖ νά υπάρξει θέμα γιά ἄλλον βαρώνο de Langenfeld.
92. Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821* [O Tudor Vladimirescu καὶ ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821], Bucureşti, 1971, σ. 156.
93. Nestor Camariano, «Despre organizarea și activitatea Eteriei în Russia înainte de răscoală din 1821». [Γιά τὴν ὄργανωση καὶ τὴν δράση τῆς Ἐταιρείας στὴν Ρωσία πρίν ἀπό τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821], στὸ *Studii și materiale de istoria modernă*, II, 1960, σ. 74.
94. Θυμίζουμε, ἐπίσης, ὅτι προσφάτως ἔνας ιστορικός τῆς λογοτεχνίας ὁ Cornel Cîrstoiu, προέβη σὲ μία θλιβερή σύγχυση μεταξύ τῆς ὑποτιθέμενης Ἐταιρείας τοῦ Ρήγα, στὸ Bucureşti, τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ. καὶ ἐκείνης τῆς Ὁδησσοῦ τό 1814- βλ. Ianache Văcărescu, *Viața și operă* [Ο Ianache Văcărescu, Ζωή καὶ ἔργο], 1974, σ. 68.
95. Ο N. Iorga δημοσιεύει τὰ τρία ἔγγραφα στὸ «Oaspeți străni ai Principatelor în veacul al XVIII-lea» [Φιλοξενούμενοι τῶν Πριγκιπάτων τὸν 18ο αἰ.], στὸ *Literatura și arta română* 5 (1900-1901) 30· ὁ ἴδιος «O hartă a Tarii Românești din c. 1780 și un geograf dobrogean» [Μία χάρτα τῆς Βλαχίας τοῦ 1780 καὶ ἔνας γεωγράφος ἀπό τὴν Δοβρουτσά] στὸ *Analele Academ. Rom.-ιστορική* σειρά, τ. 36 (1914) 929-930. Ο N. Iorga

βρήκε τά ἔγγραφα στά ἀρχεῖα τοῦ Αὐστριακοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου, ἀλλά δέν σημειώνει τά στοιχεῖα τους, ἀφοῦ τότε δέν εἶχαν καταλογογραφηθεῖ. Στό μεταξύ τά ἀρχεῖα καταλογογραφήθηκαν καὶ πέρασαν στίς ἀποθῆκες τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τοῦ Βουκουρεστίου. Οἱ Ἑλληνες ἴστορικοι ἔδειξαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τά ἔγγραφα αὐτά καὶ τά δημοσίευσαν ἐκ νέου -βλ. Λ. Βρανούσης, ὁ.π. σ. 263-264 καὶ P. Enerekides, ὁ.π., σ. 378-380.

96. Χρειάσθηκε νά μελετήσουμε δεκάδες ἔγγραφων διαφόρων φακέλων, πού περιείχαν χιλιάδες ἔγγραφων στήν γερμανική, γαλλική, Ἑλληνική, ιταλική, ἀφοῦ δρισμένοι φάκελοι ἐνοποιήθηκαν, γιά νά σημειώσουμε τώρα τόν φάκελο καὶ τόν ἀριθμό τῶν ἔγγραφων. Ἡ νότα τοῦ Π. Κοδρικᾶ καὶ τό ἔγγραφο *Protestation* τοῦ Ρήγα είναι τώρα στήν διάθεση τῶν ἐρευνητῶν στά *Κρατικά Ἀρχεῖα τοῦ Βουκουρεστίου* στήν σειρά *Documents historiques*, φάκ. MCMXVI/32 καὶ MCMIII/12. Στόν φάκ. MCMIII βρήκαμε, ἐπίσης, τό βιβλίο ἔξοδων τοῦ Ρήγα μέ τά ἔξοδα τοῦ Κιρλιάνου καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Ρήγα κατά τό ταξίδιό τους στήν Βιέννη, συντεταγμένο στήν Ἑλληνική, καθώς καὶ τήν βραχεῖα παραλλαγή του στήν ρουμανική· καὶ τά δύο κείμενα δέν χρησιμοποιήθηκαν, ὡς τώρα, ἀπό τούς ἐρευνητές.

97. Γ. Λάιος, ὁ.π., σ. 4.

98. Είναι ἐνδιαφέρον νά προσέξει κανείς ὅτι ὁ Κιρλιάνος ἔγραφε ὅτι πῆγε στήν αὐλή, στούς προέδρους, τούς αὐλίκους συμβούλους καὶ τούς γραμματεῖς (βλ. Παράρτημα III) «ἀπόντος τοῦ Ρήγα». Ωστόσο είναι δύσκολο νά δεχθεῖ κανείς ὅτι ἔκαμε τίς ἐπισκέψεις αὐτές μόνος, ἀφοῦ ἔγραφε, στόν Merkelius ὅτι εἶχε προσλάβει τόν Ρήγα ὡς γραμματέα «γιατί τότε, ἔγραφε, ὅπως γνωρίζετε δέν γνώριζα καμμία εὑρωπαϊκή γλώσσα». Ἄν λοιπόν ὁ Ρήγας δέν ἦταν παρών, πῶς ἦταν δυνατόν νά συνεννοθεῖ ὁ Κιρλιάνος μέ τίς προσωπικότητες πού εἶχε συναντήσει. Ὅπαρχει λοιπόν ἐδῶ μία ἀναμφισβήτητη ἀντίθεση στά λεγόμενα τοῦ Κιρλιάνου! -βλ. Παράρτημα III.

99. Βρανούσης, ὁ.π., σ. 28, N. Bees, «Τό ἀπάνθισμα φυσικῆς», *Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 23 (1959), 1, σ. 5.

100. Γ. Λάιος, ὁ.π., σ. 9-10.

101. Α. Δασκαλάκης, *Μελέται*, σ. 22, 283.

102. Βρανούσης, ὁ.π., σ. 263.

103. Τό κείμενο τῆς νότας βρίσκεται στά *Κρατικά Ἀρχεῖα τοῦ Βουκουρεστίου*, *Docum. historiques*, φάκ. MCMXVI/44 καὶ ἔνα ἀντίγραφο στόν ἴδιο φάκελο, ἔγγρ. 32. Ἡ νότα δημοσιεύθηκε, ὅπως εἰδαμε παραπάνω, πρῶτα ἀπό τόν N. Iorga καὶ ἔπειτα ἀπό τόν Λ. Βρανούση καὶ τόν Πολυχ. Ἐνεπεκίδη.

104. Ἡ νότα ἀπευθύνεται στούς: A. Messieurs, Monsieurs Merkelius et Petrossi, chargés des affaires à l' Agence le Rle à Boucharest». -*Κρατικά Ἀρχεῖα Βουκουρεστίου*, φάκ. MCMXVI/39. Ἡ νότα βρίσκεται, ἐπίσης, σέ ἔνα τετράδιο ἀντιγράφων ἐπιστολῶν στόν φακ. MDCCCLXVII/91.

105. *Κρατικά Ἀρχεῖα Βουκουρεστίου*, *Docum. historiques*, φάκ. MCMXVI/60· βλ. τό τετράδιο ἀντιγράφων ἐπιστολῶν, ἀριθμ. 17, φάκ. MCMXVI/120· τό ἴδιο κείμενο βρίσκεται στήν σ. 45.
106. *Κρατικά Ἀρχεῖα Βουκουρεστίου*, *Docum. historiques*, φάκ. MCMXVI/59.
107. Ὁ Marino Perini ζοῦσε στό Βουκουρέστι καὶ ἀσκοῦσε τά καθήκοντα τοῦ «Vātai de aprozi» τό 1793· *Κρατικά Ἀρχεῖα Βουκουρεστίου*, *Βουκουρ.*, *Docum. historiques*, φάκ. MCMXVII/40.
108. δ.π., φάκ. MCMXVI/61. Ἡ ἐπιστολή πέρασε, ἐπίσης, στό τετράδιο ἀντιγράφων ἐπιστολῶν ἀριθμ. 17, πού βρέθηκε στόν ἴδιο φάκ. στόν ἀριθμ. 120, σ. 42-43.
109. δ.π., φάκ. MCMXVI/120, τετράδιο ἀντιγράφων ἐπιστολῶν, ἀριθμ. 17, σ. 59.
110. δ.π., φάκ. MCMIII/2· δημοσιεύθηκε τό πρώτον ἀπό τόν N. Iorga καὶ ἀργότερα ἀπό τόν Βρανούση καὶ τόν Πολυχ. Ἐνεπεκίδη.
111. Γ. Λάιος, δ.π., σ. 8
112. δ.π., φάκ. MCMIII/53 καὶ MCMIII/52 βλ. καὶ Παράρτημα I, II· ἀναλυτικότερη μελέτη τῶν δύο Παραρτημάτων στό δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου.
113. Ὅταν ὁ Ἀθαν. Ψαλίδας, ὅταν ὑπέγραψε τά ἔγγραφα αὐτά, γνώριζε τίς προθέσεις τοῦ Κιρλιάνου, πού ἦθελε νά τά στείλει στό Βουκουρέστι γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ἐναντίον τοῦ Ρήγα, βεβαίως καὶ δέν θά τά ὑπέγραψε, ἐπειδή πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ψαλίδας εἶχε γνωρίσει τόν Ρήγα στήν Βιέννη, μέ τόν δόποιο ἥσαν φίλοι.
114. Πού ἦταν ὑπάλληλος τοῦ Αὐστριακοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου.
115. Ὅταν ὁ γραμματεύς τοῦ Αὐστριακοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου.
116. Γ. Λάιος, δ.π., σ. 5.
117. Γ. Λάιος, δ.π., σ. 6-9.
118. δ.π., σ. 6.

ΣΧΟΛΙΑ

- σ. 17 Ὁ Γ. Καλαφάτης, συνδεόταν μέ τὸν Ρήγα ἀπό τὸν καιρό πού σπούδαζαν μαζί στὴν Ζαγορά καὶ τὸν καιρό τῆς συλλήψεως τοῦ δευτέρου ἦταν ἀπό τοὺς γνωστότερους ἐμπόρους τῆς Τεργέστης. Αὐτός ἦταν καὶ ὁ παραλήπτης δύο ἀπό τὰ πέντε κιβώτια μὲ τὰ ἔντυπα πού τύπωσε ὁ Ρήγας στὴν Βιέννη καὶ ἔστειλε στὴν Τεργέστη, μέ σκοπό νά τὰ παρολάβει ὁ Ἰδιος (ὁ Ρήγας) ὅταν θά ἔφθανε στὴν Τεργέστη. Ὁ Καλαφάτης μάλιστα, ὥπως ὁ Ἰδιος διηγεῖται, ἦταν παρών κατά τὴν σύλληψη τοῦ Ρήγα στὸ ξενοδοχεῖο τῆς Τεργέστης καὶ ὁ φίλος του τοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴν σφραγίδα του. Βλ. τώρα περισσότερα στίς μελέτες: Ὁλγα Κατσιαρδῆ, «Ο Ρήγας Φεραίος. Νέα στοιχεῖα ἀπό τὰ ὀρχεῖα τῆς Τεργέστης», *Μνήμων* 7 (1979) 164 σημ. 9, ἡ Ἰδια, *Ἡ Ἑλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης (1751-1830)*, τ. Α'-Β', Ἀθήνα 1986, (βλ. εὐρετήρια), Λ. Βρανούσης, *Ἡ σημαία, τὸ ἐθνόσημο καὶ ἡ σφραγίδα τῆς «Ἐλληνικῆς Δημοκρατίας» τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 1992, σημ. 25-29 (ὅπου πολλά γιά τὸν Γ. Καλαφάτη).
- Τίς ὀνομνήσεις καὶ διηγήσεις τοῦ Καλαφάτη περὶ Ρήγα κατέγραψε ἀνώνυμος μέ τίτλο *Notizie intorno Riga Velestino*, πού βρίσκονται στὸ ἔργο τοῦ Σπ. Θεοτόκη, *Oἱ τελευταῖοι χαιρετισμοὶ τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 1931- βλ. εἰδικῶς-σελ. 31-35.
- σ. 18 Ὁ Βρανούσης πιστεύει, πάντως ὅτι ἡ ἀρχαιότερη βέβαιη μαρτυρία πού ἔχουμε γιά τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Ρήγα στὴν Βλαχία εἶναι ἡ σημείωσή του στὸν *Νέον Ἀνάχαρσιν*, τ. 4, Βιέννη 1797, σ. 295, ὅτι βρισκόταν στὸ Γιούργεβο τὴν παραμονή τοῦ Ἅγιου Γεωργίου τοῦ 1788. Βλ. Λ. Βρανούσης, *Ἐφημερίς. Ἡ ἀρχαιότερη Ἑλληνικὴ ἐφημερίδα πού ἔχει διασωθεῖ*, Βιέννη 1791-1797, τ. 5 Ἀθήνα 1995, σ. 574.
- σ. 19 Ὁ Μανασσῆς Ἡλιάδης γεννήθηκε στὸ Μελένοικο τῆς Μακεδονίας στίς 25 Φεβρουαρίου 1733· διετέλεσε μαθητής τοῦ Ἀλεξάνδρου Τυρναβίτη καὶ τοῦ Θεοδώρου Δρίστρας στὴν Αὐθεντικὴ Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, τῆς ὧδοις διετέλεσε καὶ καθηγητής τίς περιόδους 1757-1768 καὶ 1775-1782 (>). Πέθανε στὸ Sibiu τὴς Τρανσυλβανίας στίς 15 Ὀκτωβρίου 1813, ὥπως ἀναγράφεται στὴν ἐπιτύμβια πλάκα τοῦ παλαιοῦ κοιμητηρίου τῆς ἐκκλησίας Din Groapă τῆς Ἰδιας πόλεως, ὅπου καὶ ἡ πληροφορία ὅτι διετέλεσε καὶ ἀρχιατρος principis Valachorum archiatro. Κατά τὴν βιογράφῳ του Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies Principières*, σ. 397-407 (καὶ σ. 406) ἄφησε μικρό καὶ ἀσήμαντο ἔργο.

Τό 1782, πάντως βρισκόταν ἡδη στὸ Sibiu, καὶ τό 1792 -πιθανῶς συναντήθηκε σὲ κάποια στιγμή μέ τὸν Ρήγα, ἐφ' ὅσον ἦταν διακεκριμένο μέλος τῶν φιλολογούντων κύκλων τοῦ Βουκουρεστίου, τοῦ

Sibiu καὶ τῆς Βιέννης - βλ. Cioran, δ.π., σ. 402, 403. Βλ. ἐπίσης Π. Πέννας, «Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μελενίκου», *Σερραϊκά Χρονικά* 5 (1969) 110, 116-121.

- σ. 19 Πρόκειται ἐδῶ γιά τὴν πληροφορία τοῦ ἰατροῦ Δ. Βερνάρδου, νιοῦ τοῦ ἴδρυτοῦ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἱασίου Ἐμμανουὴλ Βερνάρδου πού διετέλεσε, λέγεται, μαθητής τοῦ Ρήγα στὴν Αὐθεντικὴ Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου περὶ τὸ 1790. Κατά τίς πληροφορίες τοῦ Ἐμμανουὴλ πρός τὸν Δημήτριο οἱ μαθητές τοῦ Ρήγα τύπωσαν λιθογραφίες μέ τὴν προσωπογραφία τοῦ Ρήγα, ὅλιγο μετά τὸν τραγικό θάνατό του, μία ἀπό τίς δοποῖες κατεῖχε ὁ Ἐμμανουὴλ ὡς πολύτιμο κειμήλιο - βλ. Σπυρίδων Λάμπρος, *Μικταί Σελίδες*, Ἀθῆναι 1905, σ. 633-634.
- σ. 20 Ὁ Μιχαήλ Περδικάρης, ἰατρός ἐκ Κοζάνης, ἔγραψε τὸν γνωστό λιβελλό του Ρήγας ἥ κατά Ψευδοφιλελλήνων στὴν Ἀχρίδα τῆς ἄνω Μακεδονίας το 1811. Πρόκειται γιά κείμενο ὃπου κατακρίνεται ὁ Ρήγας ὅτι ἐπιχείρησε «ἔργον ἀβουλον καὶ ὀλέθριον» καὶ ὅτι αὐτός τὸν θεωρεῖ ψευδοφιλέλληνα καὶ ὡς ἀρχηγόν πρῶτον τῶν ψευδοφιλέλληνων. Γιά τὸ κείμενο αὐτό βλ. Λ. Βρανούστης, *Ρήγας ἥ κατά Ψευδοφιλελλήνων, Ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη (1811), Ἐκδιδόμενον ὑπό Λ. I. Βρανούστη στὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 11 (1961)* καὶ ἀνατύπωση 1997.
- σ. 20 Ὁ Γρηγόριος Brîncoveanu Βασσαράβας, νιός τοῦ Μανουὴλ καὶ τῆς Ζωῆς Στούρτζα, ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος τῆς μεγάλης οἰκογενείας τῶν ἑλληνορουμάνων Βασσαράβα. Φοίτησε στὴν Αὐθεντικὴ Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου κοντά στὸν Λάμπρο Φωτιάδη, σχολίασε τὴν λογική τοῦ Βουλγάρεως κατά τὸν σχολιασμό τοῦ Φωτιάδη, μετέφρασε τὴν λογική κ.λπ. τοῦ γερμανοῦ Αἰννεκίου, συμμετεῖχε ἐνεργῶς στὴν ἴδρυση καὶ δράση τῆς Γραικοδακτικῆς Ἑλληνοβλαχικῆς Ἐταιρείας τοῦ Βουκουρεστίου (1810), βοήθησε τὸν Ἑλληνισμὸ τοῦ Brașov, ὃπου ἔζησε καὶ κάποιο διάστημα. Ὁ Ρήγας, γράφει ὁ Λ. Βρανούστης, *Ρήγας*, σ. 20-21, ὀφείλει σὲ αὐτὸν τὴν ἄνοδό του [διὰ ὑπῆρξε] στὴν ἱεραρχία τῆς αὐλῆς τοῦ Μαυρογένους: ἐδῶ καὶ ὅλα βιβλιογραφικά γι' αὐτόν, ὅπως καὶ στὸ ἴδικό μου *L' Hellénisme en Transylvanie*, Θεσσαλονίκη 1989, σ.152-155 καὶ passim.
- σ. 28 Ἐφημερίς πρόκειται γιά τὴν ἀρχαιότερη ἑλληνική ἐφημερίδα πού ἔξεδιδαν στὴν Βιέννη οἱ Σιατιστηνοί ἀδελφοί Μαρκίδες Πούλιου ἀπό τὸ 1791 (παραμονή Πρωτοχρονιᾶς) ὡς τὴν Παρασκευή 11/22 Δεκεμβρίου 1797- ἡ διακοπή τῆς ἐκδόσεώς της εἶναι

προφανής, όφου συνδέεται μέ τήν σύλληψη τοῦ Ρήγα. Σέ ἓνα ἀπό τά πολύτιμα δημοσιεύματά του διακρίτης Λ. Βρανούσης μέ σοφία καὶ ἐμπειρία δεκαετιῶν, ἀναλύει τὰ σχετικά μέ τήν Ἐφημερίδα, τήν ὁποία μέ ἴδική του ἐπιμέλεια ἔξεδωσε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Βλ. Ἐφημερίς, Ἡ ἀρχαιότερη ἑλληνική ἐφημερίδα πού ἔχει διασωθεῖ - Βιέννη 1791-1797, ἐκδότες: Οἱ ἀδελφοί Μαρκίδες Πούλιον-Ἀνασυγκρότηση τῆς σειρᾶς σὲ φωτοτυπική ἐπανέκδοση, ἐρευνητική, συλλεκτική καὶ ἐκδοτική φροντίδα, Προλεγόμενα, Σημειώσεις κλπ., Λ. Βρανούσης, Ἐφημερίς - Ἔτος Ἐβδομον, 1797, Προλεγόμενα, τ.5, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1995, ὅπου καὶ ὅλη ἡ βιβλιογραφία. Τό ἔργο ἔχει ἐκδοθεῖ σέ ἔξη τόμους.

σ. 28 Ὁ Ρήγας στόν Νέον Ἀνάχαρσιν, τ. Δ. Βιέννη 1797, σ. 295 γράφει: Τῷ 1788 ἔτει, ὃντας εἰς τὸ Γγίργγιοβον εἰδον τῇ παραμονῇ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (22 Ἀπριλίου) νά γράφωσιν εἰς μικρά χαρτία παντός χρώματος μίαν τετράστιχον εὐχήν ἐκ τοῦ Κουρανίου. Τῇ αὐγῇ ἔρχονται εἰς τήν γέφυραν, ὅπού ἐνώνει τά δύο κάστρα, δλοι οἱ νέοι καὶ νέαι Τοῦρκοι, καὶ ρίπτουσιν ἕκαστος τήν εὐχήν εἰς τόν Δούναβιν...

σ. 28 Ὁ Δημήτριος Τυρναβίτης, πού εἶχε προσθέσει στό ἐπώνυμό του καὶ τό Πολυδάμος, τό ὄνομα δηλ. τοῦ ἀρχαίου Θεσσαλοῦ προγόνου του, ἡταν ἀπό τοὺς ἐμπίστους τῶν ἡγεμόνων Μαυρογένους (1786-1790), Μουρούζη (1792-1796), Ὑψηλάντη (1796-1797). Ἐκείνη τήν ἑποχή ἡταν ὑπεύθυνος γιά τήν συγκέντρωση τῶν σιτηρῶν πού ἡταν ὑποχρεωμένη νά στέλνει ἡ Βλαχία στήν Κωνσταντινούπολη καὶ εἶχε ἔδρα τήν δεξιά ὅχθη τοῦ Δούναβη (Σιλίστρια, Ριουτσιούκι), εἶναι πολύ πιθανόν νά γνωρίσθηκε καὶ μέ τόν Πασβάντογλου. Ἀργότερα, τό 1795-1796, μεσολάβησε γιά τήν διευθέτηση τῶν σχέσεων τοῦ πασᾶ τοῦ Βιδινίου μέ τήν Πύλη καὶ τό 1797, ὡς ἀπεσταλμένος του, μετέβη στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔγινε δεκτός στήν Γαλλική Πρεσβεία· ὅταν δύμας παρουσιάσθηκε στόν Καπούδαν πασᾶ, φυλακίσθηκε καὶ εἶχε οἰκτρό τέλος τόν Φεβρουαρίου τοῦ 1798, μαζί μέ τόν ἀδελφό του ἔμπορο τῆς Τεργέστης Μιχαήλ. Ὁ Γάλλος πρόξενος στό Βουκουρέστι, Emile Gaudin, γιά τόν ὅποιο ὁ λόγος στήν συνέχεια, τόν χαρακτηρίζει ὡς τόν κυριώτερο ἀνθρωπο τῶν Γάλλων στήν περιοχή καὶ ὅτι ἡταν θῦμα τῆς ἀφοσιώσεώς του στήν Γαλλία ὥπως καὶ ὁ Ρήγας.

Μέ τόν Ρήγα, πάντως, εἶχε παλαιότερη φιλία, ὀφοῦ, δπως λέγει ὁ Βελενστινλῆς, κατά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τήν Βιέννη στό Βουκουρέστι τόν εἶχε πάρει στήν ἄμαξά του διακρίτης. Οι ρουμανικές πηγές, ὥστόσο, τόν παρουσιάζουν ὡς τόν διαβόητο «κύρ Δημητράκη», τόν χοντροκομμένο, ἀγράμματο καὶ ἀξεστό· ἀντίθετη ἀποψη ἔχουν οἱ Γάλλοι τῆς πρεσβείας στήν Κωνσταντι-

νούπολη πού τόν χαρακτηρίζουν εύγενικό και καλλιεργημένο. Οι Αύστριακοί ἀνακριτές τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ρήγα διετύπωσαν σοβαρές ὑπόνοιες ὅτι αὐτός καί ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ, πού μόλις εἶχαν θανατωθεῖ, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1798, ἤσαν μυημένοι στήν «συνωμοσία» τοῦ Ρήγα. Βλ. Λ. Βρανούσης, Ἐφημερίς. *Η ἀρχαιότερη ἐλληνική ἐφημερίδα πού ἔχει διασωθεῖ, Βιέννη 1791-1797*, τ. 5, Προλεγόμενα, Ἀθήνα 1995, σ. 575.

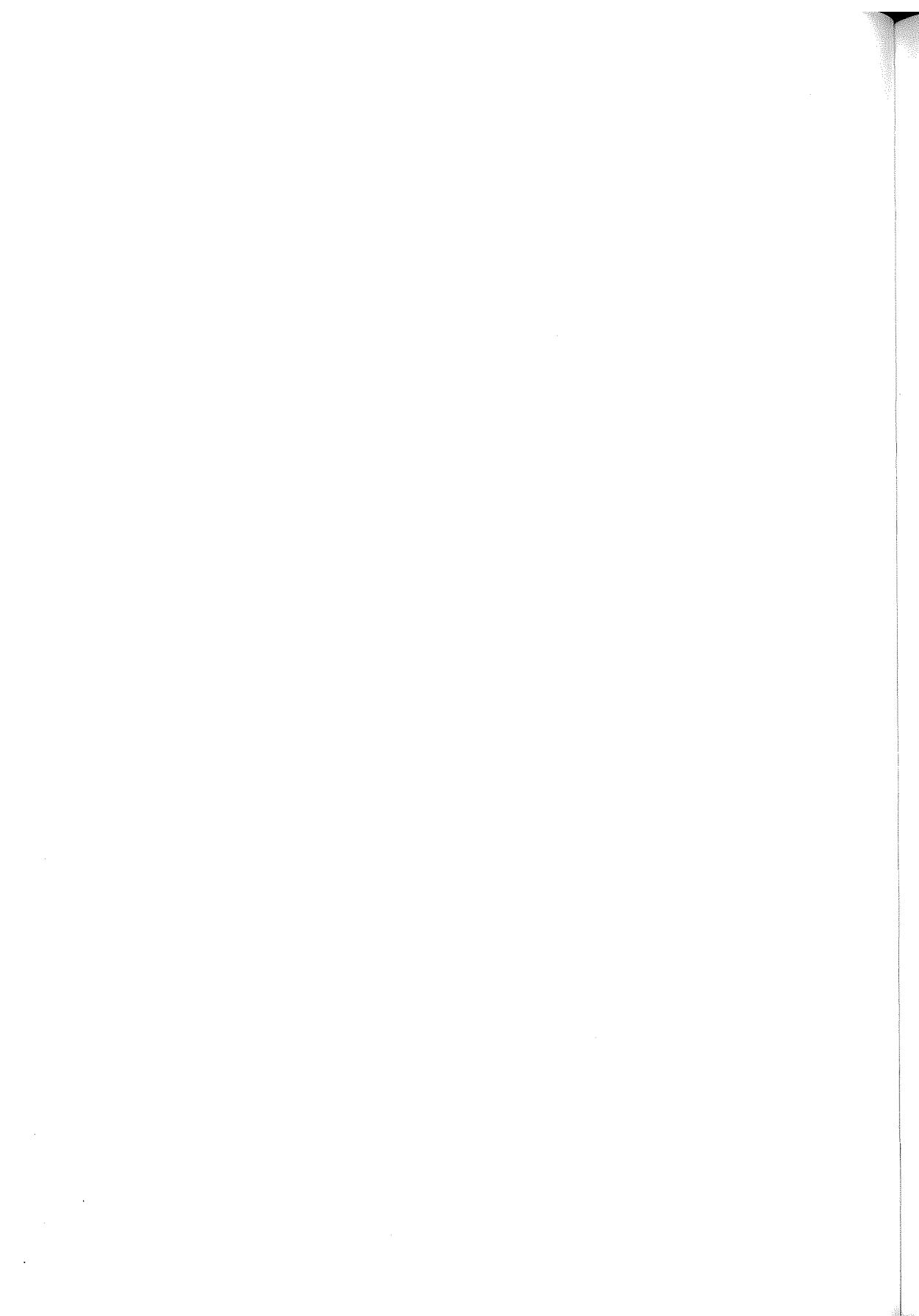
σ. 28 Γιά τόν Μανολάκη Περσιάνο γνωρίζουμε ὅτι διετέλεσε ὁ πρῶτος πρέσβυς τῆς Πύλης στό Λονδίνο (1793-1799). Βρανούσης Ἐφημερίς, ἔτος 1797, τ. 5, σ. 145. Γιά ἄλλα τῆς οἰκογενείας του βλ. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies*, σ. 297, 344, 397.

σ. 31 καὶ ἔξῆς

‘Ο Βρανούσης, Ἐφημερίς, τ. 5, σ. 398 δημοσιεύει φωτοτυπία τῆς πρώτης σελίδας τοῦ καταστίχου τῶν ἔξοδων τοῦ Κιρλιάνου. Κατά τά ἄλλα ὃς προσέξει ἐδῶ ὁ ἀναγνώστης τήν ἐντονη̄ ζωή τοῦ βαρώνου καί τοῦ Ρήγα στήν αὐστριακή πρωτεύουσα: τίς ἐπισκέψεις στά αὐτοκρατορικά γραφεῖα, τίς δεξιώσεις, τήν ὑποδοχή στά ὀνάκτορα, τήν ἀκρόασή τους ἀπό τόν ἀρχιδούκα Φραγκίσκο καί τόν αὐτοκράτορα Λεοπόλδο («μέ τούς κουρτεζάνους», «βίζιτα εἰς τόν σεκρετάρ», «τῷ ἀτζέντῃ», «πηγαιμός εἰς τά βασίλεια», «εἰς τήν προσκύνησιν τοῦ ἀρχιδουκός Φραντζίσκου»): ἐπισκέψεις στό Prater στίς 16 Ιούλ. καὶ 14 Αὔγ., στό Schönbrunn (17 Αὔγ.), «εἰς Μπελδεβέρ» (19 Ιούλ., 23 Αὔγ.), ἀλλά καί «εἰς τόν καφενέ» (25 Ιούλ.), «εἰς τήν περιήγησιν τοῦ Σπιταλίου» (28 Ιουλίου), -τό καμάρι τῶν Αύστριακῶν - «εἰς τήν βιβλιοθήκην», «εἰς τήν τυπογραφίαν» (11 Αὔγ.), «εἰς καρέταις καί θέατρον» (8 Ιουλ.), «θέατρον» (21 Ιούλ., «θέατρον νασιονάλ», (1 Αὔγ.), «θέατρον» (21 Αὔγ.). ‘Ο Βρανούσης, Ἐφημερίς, τ. 5, σ. 814-815 εἶχε τήν περιέργεια καί παρεκάλεσε τόν Gunnar Hering νά ἀναζητήσει τό ρεπερτόριο τῶν βιεννέζικων θεάτρων τῆς περιόδου τῆς παραμονῆς τοῦ Ρήγα στήν Βιέννη - ἰδιαίτερα κατά τό δεύτερο ἔξαμηνο τοῦ 1790· ἐννοεῖται κάποια ἀπό τά σημειούμενα ἔργα εἰδε ὁ Ρήγας μέ τόν βαρώνον: *La Pastorella nobile, Othello* τοῦ Σαΐξπηρ, *Una cosa rara* τοῦ Lorenzo da Ponte, *Die Adelsucht* τοῦ F. L. Schröder κ.λπ.

Τότε ἀσφαλῶς ὁ Ρήγας γνώρισε τούς Μαρκίδες Πούλιου, τόν Γ. Βενδότη καί ἄλλους ὄμογενεῖς τῆς Βιέννης, τούς ὅποιους συνάντησε πάλι κατά τήν δεύτερη παραμονή του στήν αὐστριακή πρωτεύουσα.

B' ΜΕΡΟΣ

Α. Ο ΡΗΓΑΣ ΔΙΕΤΕΛΕΣΣΕ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ ΤΟΥ ΠΡΙΓΚΙΠΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΣΟΥΤΣΟΥ ΚΑΙ ΔΡΑΓΟΥΜΑΝΟΣ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙ- ΚΟΥ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ;

Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός λανθασμένως ἔγραψε διτί ό Ρήγας τό 1796 καί ἐνῷ ἦταν στήν ύπηρεσία τοῦ πρίγκιπος Μιχαήλ Σούτσου, τότε δοσποδάρου τῆς Βλαχίας, ἐγκατέλειψε ἔμφυνικά τήν Βλαχία, γιά νά μεταβεῖ στήν Βιέννη.¹¹⁹ Ο Νερουλός ἐπηρέασε μερικούς Ἐλληνες ιστορικούς, δπως τόν Φάνη Μιχαλόπουλο,¹²⁰ τόν Γ. Κορδάτο.¹²¹ Ο Ἀπ. Δασκαλάκης, μιολονότι ἀναφέρει τόν Νερουλό καί προσθέτει διτί δέν ύπάρχει ἀλλη πηγή γιά νά ἐπιβεβαιώσουμε τήν πληροφορία αὐτή, ἔχει ώστόσο τίς ἀμφιβολίες του υποστηρίζοντας διτί καί νά ἦταν ἀκριβής αὐτή ἡ λεπτομέρεια τῆς ζωῆς τοῦ Ρήγα, θά συνεπαγόταν μέ μακριά διάρκεια ύπηρεσίας του στόν Μιχαήλ Σούτσο, ὁ όποιος, ώστόσο, διετέλεσε ἡγεμόνας τό 1791 καί ὀλίγους μῆνες τό 1792.¹²² Στήν τελευταία μελέτη του γιά τόν Ρήγα ὁ Δασκαλάκης συμπεραίνει διτί ό Ρήγας δέν μποροῦσε νά ἦταν στήν ύπηρεσία τοῦ Μ. Σούτσου.¹²³ Ο Λ. Βρανούσης, συζητώντας τό ἴδιο πρόβλημα, γράφει διτί δέν γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα σέ ποιά στιγμή ό Ρήγας ύπηρέτησε τόν Μ. Σούτσο, οὕτε ἀκόμη ἄν, πράγματι, τόν ύπηρέτησε. Ο Βρανούσης ύποθέτει διτί πιθανῶς ό Ρήγας νά ύπηρέτησε στήν ἡγεμονική αὐλή τοῦ Μ. Σούτσου γιά ἐνα βραχύ διάστημα, ὀλίγο μετά τήν ἀρχή τοῦ 1791 ως τό τέλος τοῦ 1792. Υποθέτει, ἀκόμη, ό Βρανούσης διτί ό Ρήγας κατεῖχε μία θέση κοντά στόν Παναγιώτη Κοδρικᾶ.¹²⁴ Ο Κ. Θ. Δημαρᾶς ἔγραψε κατηγορηματικῶς, ἀλλά χωρίς ἀποδείξεις, διτί ό ἡγεμών Μ. Σούτσος είχε ώς γραμματέα τόν Ρήγα κατά τά ἔτη 1791-1793 στήν Βλαχία καί μεταξύ 1793-1795 στήν Μολδαβία.¹²⁵

Όπως ἐλέχθη παραπάνω, μερικοί ιστορικοί ύποστηρίζουν ἐπιμόνως διτί ό Ρήγας ύπηρξε στήν ύπηρεσία τοῦ πρίγκιπος Μ. Σούτσου, ἀλλοι ἐκφρόζουν ἀμφιβολίες, ἐνῷ ἐμεῖς εἰμεθα ἀπολύτως πεπεισμένοι διτί ό Ρήγας δέν κατέλαβε καμμία θέση στήν αὐλή τοῦ πρίγκιπος Μ. Σούτσου.

Πρῶτα - πρῶτα διφείλουμε νά ύπενθυμίσουμε τό γεγονός διτί ό Μ. Σούτσος ἡγεμόνευσε μετά τόν Μάρτιο τοῦ 1791 ως τόν Ιανουάριο 1793 στήν Βλαχία καί μετά τόν Ιανουάριο τοῦ 1793 ως τίς 25 Ἀπριλίου 1795 στήν Μολδαβία. Τό 1796 ό Μ. Σούτσος δέν ἦταν πλέον ἡγεμών καί ἐπομένως ἡ πληροφορία τοῦ Νερουλοῦ ἀπορρίπτεται ἀπό μόνη τῆς. Πρός στήριξη τῶν θέσεών μας ἔχουμε καί ἀλλα τεκμήρια. Ετσι στήν ἀλληλογραφία τοῦ Κοδρικᾶ, πού μνημονεύσαμε μέ τό Αὐστριακό Προξενείο τοῦ Βουκουρεστίου καί πού ἀναφέρεται στήν διαμάχη Ρήγα καί βαρώνου Langenfeld, βλέπουμε διτί ό αὐλικός γραμματέυς προσπαθεῖ νά βοηθήσει ἔνα ἀπλό ἀδικημένο πολίτη καί δχι ἔνα ύπαλληλο τῆς αὐλῆς, γι' αὐτό καί γράφει διτί «ἔνας Ρήγας Βελεστινλῆς, πού παρουσίασε ὀναφορά στήν Α. Υψηλότητα τόν Πρίγκιπα τῆς Βλαχίας διεκδικεῖ κ.λπ.» ό ἴδιος κλείνοντας τήν ἐπιστολή του παρακαλεῖ τό

Προξενείο νά εύαρεστηθεί καί ἀποδώσει τούς μισθούς «αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου». ¹²⁶ Αν ὁ Ρήγας διετέλεσε στήν ύπηρεσία τῆς ἡγεμονικής αὐλῆς, ὁ Κοδρικᾶς θά χρησιμοποιοῦσε ἀλλοὺς ὄρους στήν νότα του καί δέν θά ἔγραφε γιά τὸν Ρήγα διτὶ «ἔρχεται καθημερινά νά μοῦ ζητήσει νέα γιά τήν ύπόθεσή του». Καί ἀκόμη: ὁ Κοδρικᾶς στίς Ἐφημερίδες του, ὅπου βρίσκει κανείς μία πλούσια πηγή πληροφοριῶν, δέν μνημονεύει σέ κανένα σημείο τὸν Ρήγα καί ἐπομένως τίθεται τό ἐρώτημα: ἂν εἶχαν ἔργασθει μαζὶ στήν ἴδια γραμματεία δέν θά εύρισκε κάποιο συμβάν γιά νά δミλήσει γιά τὸν συνάδελφο του; Τό γεγονός λοιπόν διτὶ ὁ Ρήγας δέν μνημονεύεται πουθενά μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε διτὶ αὐτός οὐδέποτε διετέλεσε γραμματεύς τοῦ πρίγκιπος Μ. Σούτσου. Τέλος, θά ύπενθυμίσουμε, ἐπίστης, δύο, ἐπιπλέον, μαρτυρίες: ἂν εἶχε διατελέσει στήν ύπηρεσία τοῦ Μ. Σούτσου, πιστεύουμε αὐτός δέν θά ἐπέτρεπε στὸν Stoian Cazangiu νά μηνύσει τὸν Ρήγα στόν ἡγεμόνα γιά μία ὀφειλή 90 νομισμάτων καί ὁ ἡγεμόνας δέν θά ἀπεφάσιζε, στίς 22 Ιανουαρίου 1792, νά διατάξει τὸν προϊστάμενο τῶν συμβολαιογράφων νά προσαγάγει βιαίως τὸν Ρήγα στήν γραμματεία τοῦ Τμήματος τῶν Ἐπτά.¹²⁶

Ἐλπίζουμε λοιπόν διτὶ τὰ τεκμήριά μας θά πείσουν τούς ιστορικούς διτὶ ὁ Ρήγας δέν κατέλαβε καμμία θέση στήν ἡγεμονική αὐλή τοῦ Μ. Σούτσου καί διτὶ ὁ Ι. Ρίζος Νερουλός τούς παρέσυρε στό λάθος αὐτό.

Ἄς ἔξετάσουμε τώρα τά σχετικά μέ τήν θέση τοῦ δραγούμανου τοῦ Ρήγα στό Γαλλικό Προξενείο τοῦ Βουκουρεστίου. Τά μοναδικά τεκμήρια, ὅπου ὁ Ρήγας μνημονεύεται διτὶ κατεῖχε τήν θέση αὐτήν, εἶναι δύο ἐπιστολές τοῦ Γάλλου Προξένου στήν Τεργέστη, Bréchet· ἡ μία ἀπό 5 Φεβρουαρίου 1798, σταλμένη στόν κόμητα de Brigide, διοικητή τῆς Τεργέστης, καί ἡ δεύτερη, ἀπό 11 Φεβρουαρίου 1798, σταλμένη στόν στρατηγό Bernadotte.¹²⁷ Στίς ἐπιστολές του ὁ Bréchet ύπενθυμίζει διτὶ ὁ Ρήγας εἶναι ὁ πρώην διερμηνεύς τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου. Ο Γάλλος Πρόξενος ἔγραψε τίς ἐπιστολές του στήν ἐπιθυμία του νά σώσει τήν ζωή τοῦ Ἐλληνος γαλλόφιλου ἐπαναστάτου πού εἶχε συλληφθεί τήν 19 Δεκεμβρίου 1797 καί φυλακισθεί ἀπό τίς αὐστριακές ἀρχές τῆς Τεργέστης. Δέν μᾶς σώθηκε, ὅμως, καμμία μαρτυρία ἐπί τοῦ προκειμένου. Μερικοί ιστορικοί ύπεστήριξαν, μέ βάση τήν πληροφορία τοῦ Bréchet, διτὶ, πράγματι, ὁ Ρήγας, ὀθωμανός ἀπό τά γαλλόφιλα αἰσθήματά του καί σέ συνέχεια τῶν σχέσεών του μέ τούς Γάλλους ἐπαναστάτες τοῦ Βουκουρεστίου, μέ ἀρχηγό τους τὸν Gaudin, εἶχε καταλάβει τήν θέση τοῦ Δραγούμανου τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου. Ὑπενθυμίζουμε δρισμένα ὀνόματα: Φάνης Μιχαλόπουλος,¹²⁸ Δημ. Οἰκονομίδης,¹²⁹ G. Ionescu-Gion,¹³⁰ Alex. Elian.¹³¹ Ο Λ. Βρανούσης δέν ἀποκλείει τήν ύπόθεση νά ύπηρξε ὁ Ρήγας διερμηνεύς τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου προσθέτει, ὅμως, διτὶ «δέν γνωρίζουμε ἀκριβῶς πότε ὁ Ρήγας ἔργασθηκε στό Προξενείο, οὔτε τό εἶδος τῆς ύπηρεσίας καί οὔτε ποιές δραστηριότητες ἀνέπτυξε κοντά στούς Γάλλους»¹³². Αύτοί πού ύποστηρίζουν διτὶ ὁ Ρήγας διετέλεσε

διερμηνεύς σταματοῦν, ἐπίσης, σέ ἓνα μεσοδιάστημα κατά τό όποιο θά κατεῖχε τήν θέση αὐτήν. Ἐντούτοις, οἱ ἀπόψεις τους διαφέρουν. Γιά παράδειγμα, ὁ Ionescu-Gion διαβεβαιώνει ὅτι ὁ Gaudin, μέ τήν ἄφιξή του στό Βουκουρέστι, τόν Ἰούλιο τοῦ 1795, προσέλαβε τόν Ρήγα ὡς διερμηνέα.¹³³ Ο Μιχαλόπουλος πιστεύει ὅτι ὁ Ρήγας προσελήφθη στήν θέση αὐτήν μετά τήν ἀποπομπή τοῦ M. Σούτσου, πού ἐκθρονίσθηκε τό 1795¹³⁴. ὁ Δασκαλάκης ὑποθέτει ὅτι ὁ Ρήγας κατεῖχε τήν θέση αὐτήν μεταξύ τῶν 1795-1796.¹³⁵

Θά ίδουμε στήν συνέχεια ἂν οἱ θέσεις τῶν ἴστορικῶν αὐτῶν ἀνταποκρίνονται στήν ἀλήθεια. Εἰδαμε ὅτι ἡ πρόσληψη τοῦ Ρήγα ὡς διερμηνέως συνδέεται μέ τό ὄνομα τοῦ Emile Gaudin, τοῦ πρώτου δηλ. Γάλλου προξένου στό Βουκουρέστι, ἡ ὥπως ἀποκαλοῦνταν «ἔμπιστος πράκτωρ παρά τῷ Ἡγεμόνι τῆς Βλαχίας»¹³⁶. γι' αὐτό καὶ πιστεύουμε ὅτι πρέπει πρώτα καλύτερα νά δείξουμε σέ ποιά στιγμή ὁ Gaudin ἔφθασε στήν βλαχική πρωτεύουσα καὶ ἂν εἶχε τήν δυνατότητα νά προσλάβει τόν Ρήγα.

Σώθηκαν, ἐπί τοῦ προκειμένου, μερικά πολύτιμα ἔγγραφα πού θά φωτίσουν τελείως τό θέμα. Τήν 1 Σεπτεμβρίου 1795, ὁ Γάλλος πρέσβυς στήν Κωνσταντινούπολη Verniac γνωστοποιοῦσε στήν Ἐπιτροπή Σωτηρίας στό Παρίσι τά ἔξης: «Ἀπέστειλα τόν πολίτη Gaudin μέ τήν ίδιότητα τοῦ ἔμπιστου πράκτορος κοντά στόν Ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας».¹³⁷ Δύο ἡμέρες ἀργότερα, τήν 3 Σεπτεμβρίου 1795 ὁ Verniac ἀναφωνεῖ: «Ιδού λοιπόν ὁ Gaudin στό Βουκουρέστι». ¹³⁸ Ή ἀναφώνησή του ἦταν δικαιολογημένη, ἀφοῦ ἀρχισε ἔνα βίαιο ἀγώνα κατά τῶν ἐχθρῶν τοῦ Gaudin, πού τόν κατηγοροῦσαν ὡς μοναρχικό καὶ δέν ἤθελαν νά τόν βλέπουν νά κατέχει τήν σημαντική θέση τοῦ Βουκουρεστίου.

Ἐχουμε καὶ τίς συμπληρωματικές πληροφορίες τοῦ γραμματέως Gaudin τοῦ Αύστριακοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου. Σέ μία ἀναφορά του, ἀπευθυνόμενη πρός τόν διπλωματικό διαπιστευμένο στήν Κωνσταντινούπολη, ἀπό 12 Σεπτεμβρίου 1795, ἔγραφε ὅτι ὁ Emile Gaudin ἐγκαταστάθηκε στό Γαλλικό Προξενείο τοῦ Βουκουρεστίου, τήν 5 Σεπτεμβρίου 1795 μέ τρεῖς «Spiess-Gesellen» (=λόχος συντρόφων), δηλ. ἔνα γραμματέα, ἔνα διερμηνέα καὶ ἔνα ὑπάλληλο τῆς γραμματείας καὶ ὅτι τήν 7 Σεπτεμβρίου ἐπισκέφθηκε τόν μεγάλο σπαθάρη Μάνο, πού ἦταν φίλος τῶν Γάλλων καὶ τήν ἐπομένη, 8 Σεπτεμβρίου, ἐγένετο δεκτός σέ ἀκρόαση ἀπό τόν πρίγκιπα γιά μία ὥρα.¹³⁹ Οἱ πληροφορίες αὐτές εἶναι χρήσιμες, ἀφοῦ πληροφορούμαστε ὅτι ὁ Gaudin ἔφθασε στό Βουκουρέστι στίς ἀρχές Σεπτεμβρίου 1795, καὶ ὥπως φαίνεται καὶ ἀπό ἄλλο ἔγγραφο, κατεῖχε τήν θέση αὐτήν ὡς τίς ἀρχές Μαΐου 1796.¹⁴⁰ Επομένως, ἡ παραμονή τοῦ Gaudin στό Βουκουρέστι πρέπει νά τοποθετηθεῖ μεταξύ Σεπτεμβρίου 1795 καὶ Μαρτίου 1796 καὶ κατά ταῦτα δέν μποροῦμε νά δεχθοῦμε τήν ἀποψη τοῦ Βρανούση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Gaudin βρισκόταν στήν Βλαχία μετά τό 1793 καὶ χωρίς διακοπή ὡς τά μέσα τοῦ 1797.¹⁴¹

Τίθεται τό ἐρώτημα ποιός ἦταν ὁ μνημονεύμενος στήν ἀναφορά τοῦ

Αύστριακοῦ γραμματέως Gaudin διερμηνεύς; Ἡταν ὁ Ρήγας; Δέν τό πιστεύουμε, ἀφοῦ καμμία ἐσωτερική ἢ ἐξωτερική πηγή δέν ἀναφέρει τέτοια ὑπηρεσία τοῦ Ρήγα. Ὁ Δασκαλάκης μελέτησε τά Γαλλικά Ἀρχεῖα στό Παρίσι μέ τήν ἐλπίδα νά βρει κάποια ἀρχειακή μαρτυρία, ἀλλά ματαιώς. Γι' αὐτό καὶ γράφει ὅτι τόσον τά Ἀρχεῖα τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου, δσον καὶ τά Γενικά Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας οὐδόλως ἀναφέρουν κάτι σχετικό πουθενά δέν σημειώνεται τό ὄνομα τοῦ Ρήγα, οὔτε γιά τήν θέση αὐτή (τοῦ διερμηνέως) οὔτε ἄλλη παρόμοια.¹⁴² Πρέπει, ώς ἐκ τούτου, νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Gaudin ἔφερε ἔνα διερμηνέα ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καὶ δέν ύποχρεώθηκε νά προσλάβει τόν Ρήγα, διότι, κυρίως, δέν διέθετε τά ἀναγκαῖα οἰκονομικά μέσα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπό μία ἀναφορά τοῦ Verniac.

Ἐχουμε, ἀκόμη, καὶ ἄλλα τεκμήρια γιά νά ἀμφισβητήσουμε αὐτήν τήν ὑπηρεσία τοῦ Ρήγα. Είναι τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος οὐδόλως ύπεστήριξε ὅτι κατεῖχε τήν θέση τοῦ διερμηνέως τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου ἐνώπιον μάλιστα τῶν αὐστριακῶν ἀρχῶν κατά τήν ἀνάκρισή του γιά τήν ἐπαναστατική δραστηριότητά του. Ἄν τότε ὁ Ρήγας κατεῖχε τήν θέση αὐτήν, θά ἦταν πολύ φυσικό ὅτι οἱ δύο συμβολαιογράφοι που συνέταξαν τό ἐπίσημο ἔγγραφο μέ τό διποτό ὁ Ρήγας ἀγόραζε τό κτήμα, Câlărești στίς 30 Μαΐου 1796, νά μνημόνευναν ὅτι ὁ ἀγοραστής ἦταν ὁ «διερμηνεύς» καὶ ὅχι ὁ «γραμματικός» Ρήγας.¹⁴³ Ὁ Gaudin, ἐπίσης, ἀρκεῖται νά γράψει στό βιβλίο του, πού κυκλοφόρησε τό 1822, τοῦτο μόνον ἀναφορικά μέ τόν παλαιό φίλο του: «Ο Θεσσαλός Ρήγας, τόν διποτό ἐγνώρισα ἀπό πολύ κοντά, ύπηρξε ὁ πιό θερμός προπαγανδιστής, καὶ κατέστη ὁ πρωτομάρτυς».¹⁴⁴ Πιστεύουμε ὅτι ὁ Γάλλος διπλωμάτης θά ἀνέφερε εὐχαρίστως τήν συνεργασία του μέ τόν Ρήγα στό Γαλλικό Προξενείο τοῦ Βουκουρεστίου, ἀν αὐτό εἶχε συμβεῖ, ὅπως ἐνήργησε μέ τήν περίπτωση τοῦ Δημητρίου-Πολυδάμα Τυρναβίτη.¹⁴⁵ Ἡ σιωπή του είναι ἔνα πολύτιμο δοκούμεντο που ἐνισχύει τήν θέση μας.

Ἐν συμπεράσματι, μποροῦμε, τώρα, σταθερά νά βεβαιώσουμε ὅτι οἱ θρύλοι τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ μεγάλου Ἑλληνος πατριώτου πρέπει νά ἔξασφανισθοῦν.

B. Ο ΡΗΓΑΣ ΙΑΡΥΣΕ ΣΤΟ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ ΜΙΑ ΜΥΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ;

Ύποστηρίχθηκε στό παρελθόν, καὶ ὑποστηρίζεται καὶ σήμερα ἀκόμη,¹⁴⁶ ὅτι στήν πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας, τό Βουκουρέστι, πού ἦταν στά τέλη τοῦ 18ου αι. ἔνα σημαντικό κέντρο πνευματικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς, ίδρυθηκε τό 1780, μία μυστική ἐταιρεία, μέ τίτλο Ἐταιρεία τῶν φίλων, στά πλαίσια τῆς ὁποίας ὁ Ρήγας ἀνέπτυξε μία πλούσια δραστηριότητα. Ἐμεῖς ὀσχοληθήκαμε μέ αὐτήν τήν ύποτιθέμενη ἐταιρεία τό 1964¹⁴⁷ καὶ ἀναφέραμε δρισμένους ιστορικούς,¹⁴⁸ πού ὑποστηρίζουν ἐπιμόνως τήν ὑπαρξή της καὶ τόν ρόλο τοῦ Ρήγα σέ αὐτήν.

Άσχοληθήκαμε, άκόμη, και μέ έκείνους τους ιστορικούς που δέν δέχονται ότι ο Ρήγας δημιούργησε μία παρόμοια έταιρεία.¹⁴⁹ Μέ την εύκαιρια αυτή, δείξαμε ότι δέν έχουμε τήν παραμικρή ἀρχειακή ἀπόδειξη ότι πράγματι μία δραστηριότητα στό Βουκουρέστι και ότι οι πληροφορίες του Ιακ. Ρίζου Νερουλοῦ και Χριστοφ. Περραιβοῦ δέν πρέπει νά ληφθοῦν σοβαρά ύποψη, άφου είναι τελείως φανταστικές. Ἰσως ο Ρήγας νά άνεπτυξε μία πατριωτική δραστηριότητα κατά τήν περίοδο αυτήν, όχι βεβαίως στά πλαίσια μιᾶς δραστηριότητας έταιρείας, άλλα, πιθανώς, γύρω ἀπό μία διάδα προοδευτικῶν νέων ἀνθρώπων, Ἐλλήνων και Ρουμάνων, που συναντοῦνταν ἀπό καιροῦ εἰς καιρόν και συζητοῦσαν ἐπίκαιρα πολιτικά γεγονότα, καθώς και τίς δυνατότητες μιᾶς ἐπαναστάσεως στήν Ελλάδα ἐναντίον τῶν Τούρκων κατακτητῶν. Φαίνεται ότι αὐτές οι φιλικές συναντήσεις θεωρήθηκαν, ἀργότερα, ως Έταιρεία τοῦ Ρήγα.

Στά τεκμήρια πού χρησιμοποιήθηκαν τότε, ἐπιθυμοῦμε νά προσθέσουμε τώρα μερικά άκόμη που είναι λίαν ἀποδεικτικά ὅφ' ἔαυτῶν και ἔρχονται νά στηρίξουν τήν θέση μας.

Ἄν πράγματι ύπηρξε μία μυστική έταιρεία κατά τόν τουρκο-ρωσοαυστριακό πόλεμο, ο Ρήγας δέν θά παρουσίαζε μία δρισμένη δραστηριότητα και δέν θά ἀναζητοῦσε, σέ αυτήν τήν εύνοϊκή στιγμή, νά ἐκδηλώσει τούς ἐπαναστατικούς σκοπούς του μέ τόν ὅποιονδήποτε τρόπο; Ποιά άλλη καλύτερη εύκαιρια θά μποροῦσε νά βρεῖ;

Ο ἰσχυρός ἔχθρος τοῦ Ρήγα, ο βαρώνος de Langenfeld Κιρλιάνος, που μέ τίς κατηγορίες που ἔξετόξευσε κατά τοῦ Ρήγα, προσεπάθησε νά τόν ἀμαυρώσει, χρησιμοποιώντας δλων τῶν εἰδῶν τά μέσα ἐναντίον του, δέν ἀναφέρει καμμία μυστική έταιρεία που διηγήθηκε ο Ρήγας. Ἀν εἶχε ύπαρξει αυτή ή έταιρεία, ο Κιρλιάνος θά είχε μία ἀνέλπιστη εύκαιρια νά καταστρέψει τόν πρώην γραμματέα του μέ μία σημαντική κατηγορία.

Καμμία, ἐπίσης, συγκεκριμένη ἀπόδειξη δέν ἀποκαλύφθηκε ἀπό τίς αὐτοτριακές ἀρχές που διεξήγαγαν σχετική ἔρευνα τό 1798 σχετικά μέ τόν Ρήγα και τούς συντρόφους του ἀναφορικά μέ τήν ύπαρξη μιᾶς μυστικῆς έταιρείας, ὅπου αὐτός ὁ τελευταῖος θά ἀνέπτυξε τήν δραστηριότητά του.

Ἄπο πουθενά, άλλωστε, δέν έχουμε τήν παραμικρή ἀρχειακή ἀπόδειξη ότι μία δραστηριότητα στό Βουκουρέστι. Οι πρῶτοι βιογράφοι τοῦ Ρήγα και οι παλαιοί ιστορικοί ὅμιλοιν μέ γενικότητες, ἔξαιτίας τῆς ἐλλείψεως δρισμένων λεπτομερειῶν που θά ἐπιθυμοῦσαν νά γνωρίζουν ἡ μή δυνάμενοι νά γνωρίζουν ἐπακριβῶς τά πράγματα, ἐπιδόθηκαν σέ ύπερβολικές ύποθέσεις και παρασύρθηκαν ἀπό τίς παραδόσεις που στίς ἡμέρες μας ἀπορρίπτει ή κριτική ἔρευνα ἀρνούμενη τήν ύπαρξη τῆς θρυλούμενης μυστικῆς έταιρείας τοῦ Ρήγα στό Βουκουρέστι.

Ἐπομένως, ως τήν στιγμή πουύ ύπάρχουν συγκεκριμένες μαρτυρίες, δέν μποροῦμε νά δεχθοῦμε τήν ύπαρξη μιᾶς μυστικῆς ἐπαναστατικῆς έταιρείας, ίδρυμένης ἡ ύποστηριζομένης ἀπό τόν Ρήγα στήν βλαχική πρωτεύουσα.

Γ. ΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΑΣΧΟΛΙΕΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

”Ας περάσουμε γιά νά ίδουμε ἀν ό Θεσσαλός ποιητής ἀσχολήθηκε μέ τό ἐμπόριο, δεδομένου ὅτι καί γιά τό πρόβλημα αὐτό διατυπώθηκαν διαφορετικές ἀπόψεις.

Ο Χριστόφ. Περραιβός, κύριος βιογράφος τοῦ Ρήγα, δέν ἀναφέρει παρόμοιες ἐνασχολήσεις. Ἔνας σύγχρονός του ἀνώνυμος, ἐντούτοις, μᾶς πληροφορεῖ γιά τό γεγονός ὅτι ὁ Ρήγας ἀσχολήθηκε ἀπό τήν ἀρχή μέ τό ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου.¹⁵⁰ Μία ἄλλη πηγή παρουσιάζει τόν Ρήγα, αὐτήν τήν ἐποχή, ὅχι ως ἐμπορο, ἀλλά ως γραμματέα τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη.¹⁵¹ Ο σύγχρονος τύπος, ἐπίσης, γιά παράδειγμα, ἡ παρισινή ἐφημερίδα *Moniteur* (ἀριθμ. 271 τοῦ 1798) ἀποκαλεῖ τόν Ρήγα «πλούσιο ἐμπορο». ¹⁵² Παρομοίως στά αὐστριακά ἔγγραφα ἀναφέρεται ως ἔνας «Ἐλληνας ἐμπορος».

Οι μαρτυρίες αὐτές εἰναι πειστικές γιά ὄρισμένους ἴστορικους, ἐνῶ γιά ἄλλους δέν παρέχουν καμμία πειστικότητα. Ο Βρανούσης, γιά παράδειγμα, βεβαιώνει ὅτι ὅλες οἱ πληροφορίες δέν ἀφήνουν καμμία ὀμφιβολία ὅτι ὁ Ρήγας δέν ἀσχολήθηκε μέ τό ἐμπόριο καί ὅτι πρέπει νά ἐπαναθεωρήσουμε τήν ἀντιφατική κατηγορηματική διαβεβαίωση καί τήν ἐξήγηση ὅτι ὁ Ρήγας παρουσιάζόταν ως δῆθεν ἐμπορος προκειμένου νά μή κινήσει τίς ὑποψίες τῶν ἀστυνομικῶν.¹⁵³ Ο Βρανούσης ἐλέγχει τόν Δασκαλάκη, ὁ ὅποιος τό 1939 ὑπεστήριζε ὅτι ὅλες οἱ πηγές δίδουν τήν ἐντύπωση ὅτι ποτέ δέν ἀσχολήθηκε μέ τό ἐμπόριο.¹⁵⁴ Ο Δασκαλάκης εἶχε τήν ἴδια ἀποψη καί τό 1964.¹⁵⁵

Θά συζητήσουμε τό πρόβλημα προκειμένου νά ίδουμε ποῦ βρίσκεται ἡ ἀλήθεια.

Προηγουμένως δείξαμε ὅτι κατά τήν παραμονή του στό Βουκουρέστι ὁ Ρήγας εἶχε πνευματικές ἐνασχολήσεις καί ἀπό πουθενά δέν προκύπτει ὅτι εἶχε σχέση μέ τό ἐμπόριο. Ὁρισμένα δοκούμεντα πού δημοσίευσε ὁ Emile Vîrtosu φωτίζουν κάπως τό πρόβλημα. Εἶναι ἔνα ἐπίσημο ἡγεμονικό ἔγγραφο, ἀπό 27 Μαΐου 1788 πού ἀφήνει νά φανεῖ ὅτι ὁ Ρήγας ἦταν κτηματίας, ἰδιοκτήτης ἀγροκτήματος, ἀλλά δέν γνωρίζουμε γιά ποιόν λόγο ὁ ἡγεμών Μαυρογένης ζητεῖ ἀπό τίς ἀρχές τῆς Vlașca - ὅπως εἶδαμε παραπάνω, νά πωλήσουν μερικά ἀντικείμενα ἀνήκοντα στόν Ρήγα, τόν γραμματικό, καί τούς χοίρους του καί ἔπειτα νά στείλουν τά χρήματα στήν ἡγεμονική αὐλή.¹⁵⁶ Ο Vîrtosu δέν μπόρεσε νά καθορίσει τήν αἵτια αὐτῆς τῆς ἀναγκαστικῆς πωλήσεως: συμπεραίνει, ὅμως, ὅτι κατά τήν ἐποχή ἀυτήν ὁ Ρήγας ἦταν ἔνας ἀνθρωπος εὐκατάστατος, ἰδιοκτήτης κτημάτων ἢ ἐνοικιαστής, πολύ γνωστός στήν ἐπαρχία τῆς Vlașca.¹⁵⁷ Δέν γνωρίζουμε, ἐξάλλου, δεδομένου ὅτι ὁ Ρήγας ἦταν ἔνας προσιτός ἀνθρωπος, ἀν ἐίχε ἐνοικιάσει τό κτήμα. Κατά τήν ἐποχή αὐτή ὑπῆρχαν στήν Βλαχία πολλοί Ἐλληνες, πού μέ κεφάλαιο 1000-1500 πιάστρων, καμμιά φορά δανεισμένο, μποροῦσαν νά ἐνοικιάσουν κτήματα.

“Ενα ἄλλο ἔγγραφο, πού μνημονεύσαμε παραπάνω, δείχνει τόν Ρήγα ως ίδιοκτήτη κτήματος τοῦ Călăreții· πρόκειται ἐνδεχομένως γιά τό ίδιο κτῆμα, πού ἀρχικά εἶχε ἐνοικιάσει καὶ ἀγοράσει κατόπιν.¹⁵⁸ Γνωρίζουμε δτι ὁ Ρήγας κατοικοῦσε στό Βουκουρέστι, ἐνῷ τήν μέριμνα τῶν ἀγροτικῶν ἐργασιῶν στό κτῆμα εἶχαν ἔμπιστά του πρόσωπα, ἵσως ὁ ἀδελφός του Κωστῆς. Ένιοτε ὁ Ρήγας ἐπανερχόταν στό κτῆμα γιά μερικό ἔλεγχο τῶν ἀγροτικῶν ἐργασιῶν ἢ καὶ γιά τήν ἡρεμία πού εἶχε ἀνάγκη προκειμένου νά συντάξει τά ἐπιστημονικά ἔργα του. Ως κτηματίας λοιπόν ἦταν πολύ φυσικό ὁ Ρήγας νά ἐνδιαφέρεται, ἐπίσης, γιά τήν πώληση τῶν ἀγροτικῶν καὶ τῶν προϊόντων τῶν ζώων τοῦ κτήματός του, ἀλλά δέν μποροῦμε νά ποῦμε δτι ὑπῆρξε ἔνας ἔμπορος καὶ, κυρίως, ἔνας «μεγάλος ἔμπορος», ὅπως χαρακτηρίσθηκε ἀπό μερικούς. Δέν τόν συναντοῦμε βεβαίως συναλλασσόμενο μέ ἄλλους Ἑλληνες ἔμπόρους. Γιά τήν ἀπλή ὁφειλή τῶν προϊόντων τοῦ κτήματός του στό Călăreții, δέν μποροῦμε νά τόν χαρακτηρίσουμε ἔμπορο. Οἱ κύριες ἐνασχολήσεις τοῦ Ρήγα ἥσαν τότε πνευματικές καὶ ἐπιστημονικές καὶ, ἐπομένως, δέν εἶχε χρόνο νά ἀσχοληθεῖ καὶ μέ τό ἔμπόριο. Πιστεύουμε δτι ὁ Ρήγας δέν εἶχε ἔμπορικό πνεῦμα καὶ γι’ αὐτό πιθανῶς οἱ χοῖροι καὶ τά κοπάδια τοῦ κτήματός του δέν πωλήθηκαν καὶ ἀπειλήθηκαν νά χαθοῦν κατά τίς στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις τῆς ἐποχῆς.¹⁵⁹

Δέν γνωρίζουμε σέ ποιά στιγμή ὁ Ρήγας ἀγόρασε τό κτῆμα τοῦ Călăreții. Ο Vîrtoșu καὶ ὁ Οἰκονομίδης ὑπόστηριζουν δτι ὁ Ρήγας πιθανῶς θά τό ἀγόρασε πολλά χρόνια πρίν ἀπό τό 1796. Είναι μία χρονολογία πολύ ἀσαφής καὶ δέν ἔχουμε καμμία συγκεκριμένη ἀπόδειξη ἐπί τοῦ προκειμένου· γνωρίζουμε μόνον δτι στίς 30 Μαΐου 1796 οἱ ἐπίσημοι συμβολαιογράφοι, οἱ διορισμένοι ἀπό τόν ἡγεμόνα, χάραξαν τά ὅρια τοῦ κτήματος τοῦ Călăreții πού ἀγόρασε ὁ Ρήγας ἀπό τήν ἀρχόντισσα Anița Răteasca. Ο Ρήγας εἶχε μερικές διαφορές μέ τήν μονή Σταυρουπόλεως, πού κατεῖχε τά γειτονικά κτήματα στήν περιοχή Cartojani καὶ ἐπιθυμοῦσε τήν διευθέτησή τους μέ τήν ὄριστική χάραξη τῶν ὅριων τῶν δύο περιοχῶν. Οἱ δύο συμβολαιογράφοι καθόρισαν τά ὅρια τῶν δύο αὐτῶν περιοχῶν μέ μία τέλεια συμφωνία τῶν δύο ἐνδιαφερομένων μερῶν, τοῦ Ρήγα δηλ. καὶ τοῦ ἡγουμένου τῆς Σταυρουπόλεως. Άν ἡ περιοχή εἶχε ἀγορασθεῖ πολλά χρόνια πρωτύτερα, γιατί τά σύνορα μεταξύ τῶν δύο περιοχῶν θά χαράσσονταν στίς 30 Μαΐου 1796; Ύποθέτουμε δτι ὑπῆρχε ἐδῶ σοβαρός λόγος, δηλ.: ὁ Ρήγας κατά τίς παραμονές τῆς ἀγορᾶς τοῦ κτήματος Călăreții εἶχε ἀνάγκη ἐπισήμων ἔγγραφων γιά νά σημειώσει τήν ἔκταση τοῦ κτήματός του.

Δέν είναι λοιπόν ὀδύνατον ὁ Ρήγας, ἀφοῦ καθόρισε τά ὅρια τοῦ κτήματός του, νά τό πούλησε, γιατί, δύο μῆνες ἀργότερα, τήν 1 Αύγουστου 1796, ἐγκατέλειπε γιά πάντα τό Βουκουρέστι καὶ μετέβη στήν Βιέννη, γιά νά θέσει σέ ἐφαρμογή τά ἐκδοτικά καὶ ἐπαναστατικά σχέδιά του, ἀφήνοντας στήν Βλαχία τήν οἰκογένειά του καὶ τούς ἀγαπητούς φίλους του. Στήν Βιέννη ἦταν ὑποχρεωμένος νά προβεῖ σέ μεγάλες δαπάνες γιά

τήν ἔκδοση ὄρισμένων ἔργων καὶ κυρίως τῶν χαρτῶν πού ἔφερε ἀπό τό Βουκουρέστι ἔτοιμους γιά ἔκδοση. Μετά τήν ἀναχώρησή του γιά τήν Βιέννη δέν ἔχουμε εἰδήσεις γιά τήν οἰκογένειά του καὶ τήν περιουσία του.

Συμπερασματικῶς, μποροῦμε νά βεβαιώσουμε ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε ἰδιοκτήτης μεγάλου κτήματος καὶ ὅτι πουλοῦσε τά προϊόντα του, ἀλλά δέν ὑπῆρξε κατ' ἐπάγγελμα ἔμπορος.

Δ. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

“Οπως γνωρίζουμε ὁ Ρήγας δημοσίευσε τό 1790 στήν αὐστριακή πρωτεύουσα, μία μετάφραση ἀπό τά γαλλικά τοῦ ἔργου τοῦ *Rétif de la Bretonne L' école des amants délicats* μέ τίτλο *Σχολεῖον τῶν ἐραστῶν* καὶ τό *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, ἐνα συμπίλημα ἀπό γαλλικά καὶ γερμανικά ἐγχειρίδια.

‘Ο Ρήγας εἶναι ἔνας ἀπό τούς Ἐλληνες διαφωτιστές τῆς ἐποχῆς του καὶ ἔνας θαυμαστής τῶν Γάλλων διαφωτιστῶν.¹⁶⁰ Μέ τά ἔργα του προσεπάθησε νά ἀφινίσει τούς συμπατριώτες του ἀπό τόν ὑπνο τῆς ἀμαθείας, νά καταπολεμήσει τίς προκαταλήψεις, νά φωτίσει τό πνεῦμα τους, γιά νά κρίνουν ἐλεύθερα, ὅπως οἱ ἄλλοι πολιτισμένοι λαοί. ‘Ο Θεσσαλός ποιητής πίστευε ὅτι ὁ Διαφωτισμός ἦταν ἐνα πατριωτικό καθῆκον, γι' αὐτό καὶ προσεπάθησε νά ἐκλαϊκεύσει τά πιό σημαντικά στοιχεῖα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν χρησιμοποιώντας ἐνίοτε τήν μέθοδο τῶν ἐρωτήσεων καὶ τῶν ἀπαντήσεων μεταξύ διδασκάλου καὶ μαθητοῦ. Χρησιμοποίησε, ἐπίσης, τήν δημοτική γλώσσα γιά νά γίνει κατανοητός ἀπό ὅλους καὶ ἔτσι οἱ συμπατριώτες του νά ἔχουν μία μικρή ἰδέα τῆς φυσικῆς πού δύσκολα καταλάβαινον, ὅπως γράφει στόν Πρόλογό του.

Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Ρήγας ἔκαμε τήν πρώτη μετάφρασή του κατά τήν παραμονή του στήν Κωνσταντινούπολη, πρίν δηλ. τόν ἔρχομό του στήν Βλαχία.¹⁶¹ Σχετικά μέ τήν δεύτερη μετάφρασή του ὁ Βρανούσης λέγει ὅτι τήν ἔκαμε στό Βουκουρέστι, ὕστερα ἀπό ὑπόδειξη τοῦ φιλολογικοῦ κύκλου Καταρτζῆ - Μοισιόδακος.¹⁶² ὁ Δασκαλάκης, ἐπίσης, ὑποστηρίζει ὅτι αὐτή ἡ μετάφραση ἔγινε στό Βουκουρέστι, ὀλίγο πρίν ἀπό τήν ἐκτύπωσή της.¹⁶³ Ἐντούτοις δέν ὑπάρχουν μαρτυρίες ἐπί τοῦ προκειμένου, γι' αὐτό καὶ ἐπιθυμοῦμε νά ἐνισχύσουμε αὐτήν τήν πληροφορία μέ τήν βοήθεια ὄρισμένων μαρτυριῶν ἀπό τό ἴδιο τό κείμενο τῆς Φυσικῆς τοῦ Ρήγα. Στό κείμενο αὐτό βρήκαμε, γραμμένες μέ ἐλληνικά γράμματα, τίς παρακάτω ρουμανικές λέξεις: στήν σ. 32(210)¹⁶⁴ τήν λέξη *sania*, πού ἐρμηνεύεται ως ἔξης ἀπό τόν Ρήγα σέ ὑποσημείωση:

Η σανία δέν εἶναι γνωστή εἰς τήν Ελλάδα, ἀς ὑποθέσουν λοιπόν οἱ κάτοικοι τῆς μίαν σκάφην γλυστρῶντας τόν κατήφορον εἰς τό χιῶν.

Μία ἄλλη λέξη: *crapul* πού τήν ἐρμηνεύει ως ἔξης: «κράπος, ψάρι τοῦ γλυκοῦ νεροῦ, τουρκιστί σαζάνι» (σ. 123)

Οἱ ἀποδείξεις εἶναι ισχυρές καὶ μέ βεβαιότητα μποροῦμε νά πονμε ὅτι ὁ Ρήγας ἐπεξεργάσθηκε τήν μετάφραση τοῦ ἐγχειριδίου του τῆς Φυσικῆς κατά τήν παραμονή του στήν Βλαχία.

Οι δύο μεταφράσεις του Ρήγα, πού δημοσιεύθηκαν τό 1790, δείχνουν ότι γνώριζε τήν γαλλική πρίν από τό έτος αύτό, από τόν καιρό δηλ. πού βρισκόταν στήν Κωνσταντινούπολη ἐπομένως, πιστεύουμε ότι τά λεγόμενα τοῦ Περραιβοῦ, ότι δηλ. ὁ Ρήγας ἔμαθε τήν γαλλική στό Βουκουρέστι ἀπό τόν Ἐλληνα σοφό Δημήτριο Καταρτζῆ, ἐβδομήντα χρονῶν τότε,¹⁶⁵ ὀφείλονται καὶ μόνον στήν φαντασία του. Δυστυχῶς, ὄρισμένοι ἴστορικοι καὶ ἴστορικοι τῆς λογοτεχνίας, μεταξύ τῶν ὅποιων ὁ Λ. Βρανούσης¹⁶⁶ καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, πού ἀσχολήθηκε εἰδικῶς μέ τήν ζωή καὶ τήν δράση τοῦ λογίου Ἐλληνος Δ. Καταρτζῆ¹⁶⁷ ἀποδέχονται τίς πληροφορίες τοῦ Περραιβοῦ γι' αὐτό ὑποστηρίζουμε, γιά μία φορά ἀκόμη, ότι ἡ φαντασία αὐτοῦ τοῦ τελευταίου δέν ἔχει καμμία σχέση μέ τήν ἴστορική - ἐπιστημονική ἔρευνα.

Θά παραμείνουμε δλίγο ἀκόμη στά δύο βιβλία πού ἐκδόθηκαν ἀπό τόν Ρήγα στήν Βιέννη, τό 1790, τό Σχολεῖον καὶ τήν Φυσική, γιά τόν λόγο ότι μεταξύ τῶν Ἐλλήνων ἴστορικῶν ὑπάρχουν συζητήσεις γιά τό ποιό ἀπό τά δύο βιβλία τυπώθηκε πρῶτο. Καλό λοιπόν εἶναι νά καθορίσουμε ποιό τό πρῶτο τυπωμένο ἔργο τοῦ μεγάλου Ἐλληνος ἐπαναστάτου, καθώς καὶ ποιά ὑπῆρξε ἡ πρώτη μετάφρασή του.

‘Ο Βρανούσης συζητεῖ πολύ τό πρόβλημα καὶ συμπεραίνει ότι σέ κάθε περίπτωση εἶναι τό Σχολεῖον πού προηγήθηκε τῆς Φυσικῆς.¹⁶⁸ Ο Δασκαλάκης δέν εἶναι βέβαιος ἀφοῦ τήν μία φορά γράφει ότι τό πρῶτο βιβλίο τοῦ Ρήγα ὑπῆρξε τό Σχολεῖον καὶ τελευταία ότι δέν γνωρίζει ποιό ἀπό τά δύο τυπώθηκε πρῶτο.¹⁶⁹

‘Υστερα ἀπό ἔρευνες πού κάναμε σέ συμπέρασμα διαφορετικό ἀπό αὐτό τοῦ Βρανούση. Πιστεύουμε ότι πρῶτα τυπώθηκε ἡ Φυσική καὶ κατόπιν τό Σχολεῖον. Εἶναι μία σημείωση τοῦ Ρήγα πού στηρίζει τήν ὀποψή μας αὐτή πού βρίσκεται στό πρωτότυπο χειρόγραφο τῆς Φυσικῆς, δουν κατακρίνει σφοδρῶς τόν Μαυρογένη ἀποκαλώντας τον τό πιό ἀνήθικο ἀνθρώπινο πλάσμα καὶ ἀνάξιο ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας. Ή σημείωση τοῦ Ρήγα δέν συμπεριλήφθηκε στό τυπωμένο κείμενο, ἀφοῦ τήν διέγραψε, γιατί ζοῦσε ἀκόμη ὁ Μαυρογένης καὶ δέν ἥθελε νά ἀντιμετωπίσει τήν ὄργή τοῦ ἀνελέητου ἡγεμόνος, πού βρισκόταν τήν δεδομένη στιγμή ἐπικεφαλῆς τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων. Ο ἀποκεφαλισμός τοῦ Μαυρογένους ἔλαβε χώρα τήν 1 Οκτωβρίου 1790. Ίδου λοιπόν ἔνα συγκεκριμένο δεδομένο. Ἀς καθορίσουμε τώρα τήν χρονολογία κατά τήν όποια τυπώθηκε ἡ Φυσική.

Τόν Ιούνιο τοῦ 1790 ὁ Ρήγας ἔφθανε στήν Βιέννη μέ τόν σερδάρη Κιρλιάνο, φέροντας μαζί του δύο χειρόγραφα,¹⁷⁰ ἐπειγόμενος νά βρεῖ τυπογραφεῖο μέ Ἐλληνικά στοιχεῖα καὶ νά τά τυπώσει, ἀφοῦ ἐπιθυμούσε νά ἰδεῖ τυπωμένα τά ἔργα του ὃσον τό δυνατόν συντομότερον, γνωρίζοντας ότι ἡ παραμονή του στήν Βιέννη δέν θά διαρκοῦσε πολύ. Κατέθεσε τά χειρόγραφά του σέ δύο τυπογραφεῖα γιά νά τυπωθοῦν πολύ γρήγορα. Ωστόσο ὁ Ρήγας ἐνδιαφερόταν νά ἰδεῖ τυπωμένη τήν Φυσική τό συντομότερον δυνατόν, γιατί τήν εἶχε ἀφιερώσει στόν σερδάρη Κιρλιάνο, πού μόλις εἶχε ὀνομασθεῖ βαρώνος de Langenfeld¹⁷¹ σκοπός

του ήταν νά γνωστοποιήσει τό όνομα τοῦ μεγαλομανοῦς προστάτου του στούς κύκλους τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων τῆς Βιέννης, ἀφοῦ ἡ ἀφιέρωσή του ήταν ἡ πρώτη πού ἀπευθυνόταν στὸν Κιρλιάνο, δεδομένου ὅτι καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, τά ἐπόμενα ἔτη, 1791 καὶ 1792, ἀφιέρωσαν σέ αὐτόν ἔργα τους. Πιθανῶς ὁ Ρήγας προσεπάθησε μέ αὐτόν τὸν τρόπο νά βοηθήσει τὸν Κιρλιάνο στις ύποθέσεις του, γιά τίς ὅποιες, ἄλλωστε, μετέβη στὴν Βιέννη. Κατά τὴν ἀποψή μας ἡ *Φυσική* τυπώθηκε ἀμέσως μετά τὴν 16 Αὐγούστου 1790, ἡμερομηνίᾳ τῆς ἐκδόσεως τοῦ διατάγματος τοῦ αὐτοκράτορος Λεοπόλδου μέ τό ὅποιο διδόταν στὸν σερδάρη Κιρλιάνο, ὁ τίτλος τοῦ βαρώνου *Langenfeld*, πρίν δηλ. ἀπό τὴν 1 Ὀκτωβρίου, ὅπότε ἀποκεφαλίσθηκε ὁ πρίγκηψ Μαυρογένης.

Δέν μποροῦμε νά δεχθοῦμε ὅτι τό *Σχολεῖον* κυκλοφορήθηκε πρίν ἀπό τὴν *Φυσική*, διότι αὐτό θά σήμαινε ὅτι κατά τό διάστημα τῶν τεσσάρων μηνῶν τύπωσε τίς δύο μεταφράσεις, πράγμα δύσκολα ἀποδεκτό δεδομένων τῶν τυπογραφικῶν δυσκολιῶν τῆς ἐποχῆς. Ἐκτιμοῦμε λοιπόν ὅτι ἡ *Φυσική* εἶναι τό πρώτο βιβλίο πού τύπωσε ὁ Ρήγας καὶ ὅτι ὅλιγο ἀργότερα ἐμφανίσθηκε τό *Σχολεῖον*.

Περνοῦμε στό δεύτερο στάδιο τῆς σταδιοδρομίας ὡς μεταφραστοῦ τοῦ Ρήγα, κατά τά ἔτη 1796-1797, δταν δηλ. ἔφερε στὴν Βιέννη δύο ἄλλες μεταφράσεις, τό δράμα *Όλυμπιάδα* τοῦ Μεταστάσιου καὶ τόν μύθο *Η βοσκοπούλα* τῶν Ἀλπεων τοῦ Μαρμοντέλ, πού δημοσίευσε τό 1797, μαζί με μία τρίτη μεταφράση, αὐτήν τοῦ φίλου του Ἀντωνίου Κορωνιοῦ, δηλ. τό ἔργο τοῦ *Gesner, Ersten Shiffer* (*Ο Πρώτος Ναύτης*) σέ ἔνα τόμο τιτλοφορούμενο *Ηθικός Τρίποντος*. Οἱ δύο κύριοι γνῶστες τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα Λ. Βρανούστης καὶ Ἀπ. Δασκαλάκης ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μέ τίς δύο μεταφράσεις τοῦ Θεσσαλοῦ ποιητοῦ.

Ἐλέχθησαν πολλά γιά τόν χρόνο πού ὁ Ρήγας μετέφρασε τήν *Όλυμπιάδα* τοῦ Μεταστάσιου. Τό 1958 ὁ Βρανούστης¹⁷² πρῶτος μελέτησε τό πρόβλημα καὶ τό 1962¹⁷³ ἐπανῆλθε μέ ἄλλες λεπτομέρειες. Στό μεγάλο του ἔργο ὁ Βρανούστης ἔγραψε μόνον ὅτι τό δράμα *Τά Όλύμπια* τοῦ Μεταστάσιου πρέπει νά μεταφράσθηκε δέκα τουλάχιστον χρόνια πρίν ἀπό τήν ἐκδοσή του, διότι τό διερευνητικό μάτι του ἀνεκάλυψε στόν *Κατάλογο* τοῦ C. Litzica,¹⁷⁴ σέ ἔνα μόνον στίχο πού σημειωνόταν σέ αὐτόν, τό δράμα τοῦ Μεταστάσιου μεταφρασμένο ἀπό τόν Ρήγα. Καὶ μέ μόνη τήν σημείωση στό χειρόγραφο, πού δημοσίευε ὁ Litzica, συνεπέρανε ὅτι ἡ μετάφραση ἔγινε πρίν τό 1788.¹⁷⁵ Τό 1958 καὶ 1960, κατά τήν ἐρευνητική ἀποστολή του στό Βουκουρέστι ὁ Βρανούστης εἶχε τήν εὐκαιρία νά μελετήσει τό περιεχόμενο τοῦ σύμμικτου αὐτοῦ χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καὶ νά ταυτίσει τό δράμα τοῦ Μεταστάσιου, δοθέντος ὅτι στό χειρόγραφο δέν σημειωνόταν οὔτε ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, οὔτε τό όνομα τοῦ συγγραφέως. Ἡ ίκανοποίηση τοῦ Βρανούστη ἦταν μεγάλη ἀφοῦ νόμισε ὅτι βρισκόταν ἐνώπιον ἐνός ἀντιγράφου τῆς μεταφράσεως τοῦ Ρήγα. Δημοσίευσε τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του σέ ἄρθρο του στήν ἐπιθεώρηση Θέατρο, μέ τήν ίκανο-

ποίηση διτεύχει νά γνωστοποιήσει ἔνα ἀντίγραφο τῆς μεταφράσεως τοῦ Ρήγα πού εἶχε ἐκπονηθεῖ ἥδη ἀπό τό 1788.

Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Βρανούση μᾶς φάνηκε ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα γι' αὐτό καὶ ἐπιχειρήσαμε νά διαπιστώσουμε ἐπί τόπου τά πράγματα. Τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν μας δέν εύνοοῦν οὐδόλως, δημως, τήν ἀποψη τοῦ Βρανούση, γι' αὐτό καὶ ἀσχοληθήκαμε εὑρέως σέ ἄρθρο τό 1965.¹⁷⁶ Δέν εἶναι ἡ περίπτωσή μας ἐδῶ νά ἐπαναλάβουμε τά ἐπιχειρήματά μας, μέ τά ὅποια δείξαμε διτεύχει διτεύχει τοῦ Βρανούση δέν εἶναι ισχυρή ἀρκεῖ κανεῖς νά διαβάσει τό ἄρθρο μας αὐτό. Ἀρκούμεθα ἐδῶ νά σημειώσουμε τό συμπέρασμα στό ὅποιο φθάσαμε: «Δέν πιστεύομε διτεύχει διτεύχει τοῦ Βρανούση, σύμφωνα μέ τήν ὅποια ἡ μετάφραση τοῦ Ρήγα εἶχε ἑτοιμασθεῖ τό 1788 καὶ εἶχε ἀντίγραφει καὶ περάσει στά τετράδια νέων τοῦ Βουκουρεστίου πού ἀσχολοῦνταν μέ τήν λογοτεχνία, μπορεῖ νά σταθεῖ. Κατά τήν ἀποψή μας, πρόκειται γιά ἀντίγραφο τῆς μεταφράσεως τοῦ Ρήγα - πού ἔγινε ἀργότερα - καὶ ἀκριβέστερα μετά τήν ἔκδοση τοῦ 1796. Μεταξύ τοῦ ἀντίγραφου τοῦ χειρογράφου ἀριθμ. 90 καὶ τοῦ τυπωμένου ἀντιτύπου δέν ὑπάρχει καμμία σημαντική διαφορά, πράγμα πού διεπίστωσε, ἀλλωστε, καὶ ὁ Ἰδιος ὁ Βρανούσης, πού προσθέτει διτεύχει διτεύχει ἐπιμελημένη καὶ καθαρή γραφή δείχνει διτεύχει πρόκειται γιά ἀντίγραφο ἐνός δριστικοῦ κειμένου (σ. 27). πιστεύομε διτεύχει διτεύχει τό κείμενο αὐτό εἶναι τό Ἰδιο τό κείμενο τοῦ τυπωμένου βιβλίου. Μερικές σημειώσεις λείπουν ἀπό τό χειρόγραφο, πού προφανῶς παρέλειψε διτεύχει ἀντίγραφεύς πού δέν εἶχε τήν ὑπομονή νά μεταγράψει τούς τελευταίους στίχους πού κατακλείουν τό δράμα». (σ. 294-295).

Τό ἑλλην. χφ. 90 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας μελετήθηκε ἐπίσης ἀπό τόν Δασκαλάκη. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά ποῦμε διτεύχει διτεύχει καὶ ἐμεῖς, ἀπό τήν πλευρά μας, τήν περίοδο πού ὁ Δασκαλάκης ἀπό τήν ίδική του, τό μελετοῦσε, ἐργαζόμεθα σέ αὐτό, συγχρόνως μέ αὐτόν, ἀλλά ἀνεξάρτητα διτεύχει διτεύχει τόν ἀλλο, καὶ καταληξάμε στό Ἰδιο συμπέρασμα: διτεύχει διτεύχει δηλ. ἡ μετάφραση πού ὁ Ρήγας ἔξεπόνησε γιά τό δράμα *Τά Όλιμπια* δέν ἀντιγράφηκε τό 1788, ἀλλά ἀργότερα μετά τήν ἔκδοση τό 1796 στήν Βιέννη.¹⁷⁷ Ἐντούτοις, δέν συμφωνοῦμε μέ τόν Δασκαλάκη πού γράφει διτεύχει διτεύχει τό χφ. 90 σταχώθηκε διτεύχει διτεύχει τό δεύτερο ἔργο γιά τήν Αἰκατερίνη Β'. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ στάχωση τοῦ χειρογράφου πού συνιστᾶ ἔνα ἀπό τά ἐπιχειρήματά μας γιά νά ἀποδείξουμε διτεύχει διτεύχει μία τέλεια ἀνεξαρτησία ὀνάμεσα στά δύο ἀντιγραφέντα ἔργα καὶ διτεύχει διτεύχει σταχώθηκαν μαζί. Ἰδού τί γράψαμε τότε: «Βλέποντας αὐτή τήν στάχωση, διαπιστώνουμε διτεύχει διτεύχει δέν εἶναι τῆς ἐποχῆς, ἀλλά νεώτερη. Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, πού κατείχε δύο χειρόγραφα τοῦ Ἰδίου format, τά στάχωσε μαζί χωρίς νά ἐπείγεται, σημειώνοντας στήν ράχη τῆς σταχώσεως τήν λέξη *«Ἀκαδημία»*. Ἐτσι τά δύο αὐτά κείμενα ἀπό μία ἀπλῆ σύμπτωση καὶ χάρη σέ μία στάχωση, βρέθηκαν δίπλα τό ἔνα στό ἀλλο, χωρίς νά ἔχουν μεταξύ τους καμμία σχέση».¹⁷⁸

Ἄς μελετήσουμε ὀλίγο, ἐπίσης, τόν γενικό τίτλο *Ηθικός Τρίπους*, πού ἐπέλεξε ὁ Ρήγας γιά νά κλείσει τό δράμα τοῦ Μεταστάσιου, τήν

Βοσκοπούλα τῶν Ἀλπεων⁷⁹ τοῦ Marmontel καὶ τήν μετάφραση τοῦ Κορωνιοῦ στό ἔργο τοῦ Gesner.

Ἄφοῦ ἔδειξε διτί γιά τήν μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Marmontel ὁ Ρήγας χρησιμοποίησε τήν συλλογή τῶν μύθων πού δημοσιεύθηκε τό 1765 μέ τόν γενικό τίτλο *Contes moraux*, ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης σταματᾷ στόν γενικό τίτλο πού ἐπέλεξε ὁ Ρήγας. Ἰδού τί γράφει σχετικά ὁ Δασκαλάκης: «πρόκειται, ἵσως, γιά τήν δεύτερη λέξη τοῦ γενικοῦ τίτλου τοῦ ἔργου τοῦ Marmontel πού θά ἐνέπνευσε τόν γενικό τίτλο τῶν τριῶν ἔργων τοῦ βιβλίου τοῦ Ρήγα (Ἡθικός Τρίπους) πού γράφηκαν ἀπό διαφορετικούς συγγραφεῖς».¹⁸⁰

Ο δρος ἥθικός, πού μνημονεύει ὁ Δασκαλάκης συναντᾶται ἐπίσης στό ἄλλο ἔργο τοῦ Ρήγα, τό *Σχολεῖον*, καθώς καὶ σέ ἄλλα ἔργα τῆς ἐποχῆς, ἀλλά ὁ δρος *Τρίπους*, πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ρήγας στόν γενικό τίτλο τοῦ ἔργου ὀφείλεται, στόν Marmontel, ἀφοῦ τόν διαπαντάμε στόν τίτλο ἐνός μυθου τοῦ Marmontel: *Le Trépied d' Hélène* (Ο Τρίπους τῆς Ελένης).¹⁸¹

Κατά συνέπειαν μποροῦμε νά ποῦμε μέ βεβαιότητα διτί ἡ ἐπίδραση τοῦ Marmontel στόν Ρήγα είναι προφανής καὶ ἄξια νά ληφθεῖ ὑπόψη ἀπό τούς ἔρευνητές.

Δέν γνωρίζουμε μέ ἀκριβεια πότε ἐμφανίσθηκε ὁ τόμος Ἡθικός Τρίπους. Ο Βρανούσης γράφει διτί τό βιβλίο αὐτό κυκλοφορήθηκε τό ἀργότερο κατά τό φθινόπωρο τοῦ 1797.¹⁸² Ο Δασκαλάκης πιστεύει διτί κυκλοφορήθηκε πολὺ πιθανῶς στίς ἀρχές τοῦ 1797.¹⁸³

Σώθηκε μία ἐπιστολή τοῦ σοφοῦ Γερμανοῦ F. K. Alter, ἀπό 26 Ιούλιου 1797 ἀπό τήν Βιέννη, διπού γνωστοποιεῖ διτί στό τυπογραφεῖο τῶν ἀδελφῶν Μαρκίδων Πούλιου τυπωνόταν τό δράμα τοῦ Μεταστάσιου Τά Όλυμπια μεταφρασμένο ἀπό τόν Ρήγα.¹⁸⁴ Από τήν πληροφορία αὐτή δέν προκύπτει ἀν πρόκειται μόνον γιά τήν μετάφραση τοῦ δράματος ἡ ὄλοκλήρου τοῦ τόμου Ἡθικός Τρίπους. Διοθέντος διτί δέν γνωρίζαμε τήν ξεχωριστή ἔκδοση τοῦ ἐν λόγω δράματος τήν ἐποχή αὐτήν, μποροῦμε νά δεχθοῦμε διτί ὁ αὐτούσιος τόμος, πού περιέχει τά τρία ἔργα, βρισκόταν ὑπό ἐκτύπωση πρίν ἀπό τόν Ιούλιο τοῦ 1797 καὶ, πιθανῶς, κυκλοφορήθηκε ἐνωρίτερα ἀπό τήν ἡμερομηνία αὐτήν.

Συμπερασματικῶς ἐπιθυμοῦμε νά ύπογραμμίσουμε τό γεγονός διτί οἱ μεταφράσεις τοῦ Ρήγα, πού ἐκπονήθηκαν κατά τήν διαμονή του στό Βουκουρέστι καὶ τυπώθηκαν στήν Βιέννη, δέν είχαν ἐπαναστατικό περιεχόμενο, ἀλλά ὅπως λέγει ὁ Βρανούσης τά ἔργα αὐτά περιεῖχαν πολλά πράγματα πού ἤγγιζαν κυρίως τίς εὐαίσθητες χορδές τοῦ πατριωτισμοῦ τῶν Ἐλλήνων ἐκείνης τῆς περιόδου.¹⁸⁵

E. ΟΙ ΧΑΡΤΕΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

Η έπιστημονική δραστηριότητα του Ρήγα συνδέθηκε μέ τούς χάρτες του, μία μεγάλη χάρτα της Έλλαδος σε 12 φύλλα μέ συνολική έπιφάνεια 2,07x2,07¹⁸⁶ και δύο μικρότερους χάρτες 0,82x0,63m της Βλαχίας και Μολδαβίας. Η μεγάλη χάρτα είναι ένα μνημείο της χαρτογραφίας, πλούσια σε ιστορικές λεπτομέρειες καί δξια του θαυμασμοῦ μας. Ο Ρήγας άφιερωσε στήν χάρτα του πολλούς κόπους καί κατόρθωσε έντος δλίγων έτῶν νά τήν έτοιμάσει καί νά τυπώσει μεταξύ 1796-1797 τούς χάρτες του μέ πολλήν άκριβεια· μπορεῖ μάλιστα νά πει κανείς δτι τήν έποχή αυτήν ή χάρτα (καί οι άλλες χάρτες) άνεδείκνυαν κάτι τό ίδιαίτερο άπό τήν άποψη της τεκμηριώσεως καί της τέχνης της τυπογραφίας.

Οι ιστορικοί πού άσχολήθηκαν μέ τούς χάρτες του Ρήγα γράφουν δτι τούς συνέθεσε στό Βουκουρέστι σε βραχύ μάλιστα διάστημα. Ο Δασκαλάκης λέγει δτι τέσσερα ή πέντε έτη πρό του 1795 ο Ρήγας άσχολούνταν στό Βουκουρέστι μέ τίς φιλολογικές έργασίες του καί τούς χάρτες του¹⁸⁷. σε ένα άλλο σημείο της μελέτης του λέγει δτι αύτό είναι ένα γεγονός πολύ γνωστό δτι δηλ. ο Ρήγας έργασθηκε στό Βουκουρέστι έπι πολλά έτη γιά νά χαράξει τήν Χάρτα της Έλλαδος.¹⁸⁸ Ο Γ. Λάιος, πού καί αύτός άσχολήθηκε μέ τούς χάρτες, κατόρθωσε νά άπαντήσει, μέ έπιτυχία, σε δρισμένα έρωτήματα, άλλα δέν έπιχειρησε νά καθορίσει τήν έποχή της συνθέσεως τους, ουτε άν ο Ρήγας έπισκεφθηκε τήν Έλλαδα γιά νά τεκμηριώσει τίς ειδήσεις του στόν Χάρτη. Ο ίδιος βεβαιώνει μόνον δτι τό υλικό τών χαρτών συνελέγη καί έπεξεργάσθηκε άπό τόν Ρήγα στήν Βλαχία καί δτι στήν Βιέννη ο Ρήγας έργασθηκε συμπληρωματικά γιά ένάμισυ χρόνο,¹⁸⁹ χωρίς νά σημειώνει, έντονοις, ποιό έτος άσχολήθηκε μέ τήν συμπληρωματική αύτή έρευνα. Σημειώνει, έπισης, μερικές πηγές πού χρησιμοποίησε ο Ρήγας προσθέτοντας δτι έκμεταλλεύθηκε τίς ίδικές του τοπογραφικές γνώσεις πού άπέκτησε κατά τήν παραμονή του στήν Κωνσταντινούπολη (σ. 15). δσο γιά τήν γενέτειρά του ο Ρήγας είχε στήν διάθεσή του «τήν προσωπική έμπειρια του, τήν άγάπη καί τήν νοσταλγία» (σ. 21). Ο Δασκαλάκης βεβαιώνει πομπωδώς δτι ο Ρήγας, άφου έγκατέλειψε τήν Θεσσαλία «δέν έπανηλθε ποτέ»¹⁹⁰ ένω ο Βρανούστης σημειώνει δτι οι πλούσιες πληροφορίες πού βρίσκουμε στούς Χάρτες καί στίς σημειώσεις του Νέου Άναχαρσι μας έπιτρέπουν νά συμπεράνουμε δτι ο Ρήγας δέν έγκατέλειψε τήν πατρίδα του κατά τήν πρώτη νεότητά του.¹⁹¹ Αναζητεῖ, έτσι, νά έρμηνεύσει λεπτομερειακές πληροφορίες του Ρήγα, άλλα δέν σκέφθηκε ένα ένδεχόμενο ταξίδι του στήν πατρίδα του τήν περίοδο πού συνέλεγε τό άναγκατο υλικό γιά τήν σύνθεση τού Χάρτη της Έλλαδος.

Έχουμε τήν πολύτιμη πληροφορία τού ιστορικού J. Chr. Von Engel, φίλου τού Ρήγα, πού έγραψε δτι ο συγγραφέυς τών χαρτών «σέ διάρκεια ξέη έτῶν ταξιδίου στίς τουρκικές έπαρχιες άπεφάσισε, ώς έκ τούτου, νά έκδώσει καλύτερους χάρτες σε σχέση μέ τούς προηγούμενους (Βλ. E.

Choiseulschen) μαζί μέ κάποια στατιστική καί φιλολογική γεωγραφία τῶν χωρῶν πού διέσχισε κατά τά ταξίδια του». ¹⁹²

Ο Κ. Ἀμαντος γράφοντας μία κριτική στήν μελέτη μου, (*τοῦ Καμαριανοῦ*) στάθηκε στήν ἀναφορά τοῦ Engel ὅτι ὁ Ρήγας διέτρεξε ἐπί ἔξη ἔτη τίς τουρκικές ἐπαρχίες γιά νά συνθέσει τούς χάρτες του· γράφει ὅτι ἡ παρατήρηση τοῦ Engel ἔρχεται νά ἐνισχύσει τίς πληροφορίες τοῦ Καλεύρα ἀναφορικά μέ τό ταξίδι τοῦ Ρήγα στήν Τουρκία μέ δαπάνες τοῦ Ναπολέοντος, στίς ὁποῖες ὁ Ἰδιος (ὁ Ἀμαντος) τότε δέν ἔδωσε πίστη. Ὁ Ἰδιος ὄμοιογει ὅτι τοῦ ἦταν δύσκολο νά πιστεύσει στά λεγόμενα τοῦ Engel, ἀκόμη καί τώρα (τό 1938). Ἰσως, γράφει, ὁ Ρήγας νά δύμιλησε στόν Engel γιά τά ταξίδια πού ἔκαμε ἀφότου ἐγκατέλειψε τό Βελεστίνο καί πού συνδέθηκαν μέ τούς χάρτες του.¹⁹³ Ο Ἀμαντος λοιπόν είναι ὁ μόνος Ἐλληνας ἴστορικος πού ἔδειξε ἰδιαίτερη προσοχή στό κείμενο τοῦ Engel· ὡστόσο είναι ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Ρήγας είχε τοξιδεύσει στήν Ἐλλάδα μετά τήν ἀναχώρησή του ἀπό τό Βελεστίνο, ἀλλά πιστεύει ὅτι αὐτά τά ταξίδια συνδέθηκαν τελευταία μέ τούς χάρτες. Είναι σημαντικό, γιά μᾶς, νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ρήγας ἐπισκέφθηκε τήν πατρίδα του μετά τήν ἀναχώρησή του ἀπό τό Βελεστίνο καί ὅτι μερικές πληροφορίες πού χρησιμοποίησε, κοι πού ἀπαντοῦμε στούς Χάρτες καί στόν *Νέον Ἀνάχαρσι*, δέν ὄφείλονται στίς ἀναμνήσεις τῆς νεότητός του ἀλλά σέ ἔρευνες πού διενήργησε κατά τά ταξίδια του αὐτά.

Ο Γ. Λάιος καί ὁ Π. Ἔνεπεκίδης δέν σχολίασαν καθόλου τό ἀπόσπασμα αὐτό τοῦ Engel, τό ὁποῖο χρησιμοποιήσαμε, μέ τίς πληροφορίες τίς ἀναφερόμενες στόν Ρήγα καί τούς χάρτες του. Πράγματι, τό ἐρώτημα πού τίθεται είναι ἀν μπορεῖ κανείς νά δεχθεῖ ὅτι ὁ Ρήγας διέτρεξε τίς εύρωπαικές ἐπαρχίες γιά νά συνθέσει τούς χάρτες του, ὅπως ὁ Engel βεβαιώνει. Ἀντίθετα μέ τόν Ἀμαντο, ἐμεῖς ἀποδίδουμε μεγάλη ἐμπιστοσύνη στά γραφόμενα τοῦ Engel, ἀφοῦ τίς πληροφορίες ἔλαβε ἀπό τόν Ἰδιο τόν Ρήγα πού τόν γνώρισε ἀπό κοντά. Μερικές σημειώσεις, συμπληρωμένες ἀπό τόν Ρήγα, στήν μετάφραση τοῦ *Νέου Ἀνάχαρσι* πού δημοσιεύθηκε τό 1797 στήν Βιέννη, ἐνισχύουν τίς πληροφορίες τοῦ Engel. Ἀς σταθοῦμε λοιπόν σέ αὐτές τίς σημειώσεις γιά νά ἰδοῦμε σέ ποιό συμπέρασμα θά καταλήξουμε.

Στήν σ. 133 (σ. 461)¹⁹⁴, ἀναφερόμενος στήν πόλη τῶν Φερῶν, τοῦ κειμένου, ὁ Ρήγας γράφει: «*Ἡθέλεν ἵδετ τά ἵδια, ἀν ἐπήγαινεν καί τώρα κανένας νέος Ἀνάχαρσις καί παρακάτω στήν ἵδια σημειώσῃ διαβάζουμε: Οἱ συχνοὶ ἀδικοὶ φόνοι κατά τῶν Χριστιανῶν, ὅπου γίνονται τήν σήμερον ἐδά.*». Στήν σ. 147 (468) ὄμιλει γιά τό ποτάμι *Σαλαμβριᾶς* πού «*όνομάζεται τώρα Μετόχι*». Στήν σ. 163 (475) σταματᾶ στήν τοποθεσία *Δωδώνη* τῆς Θεσσαλίας καί προσθέτει: «*λέγεται τήν σήμερον Λιβάδι*». Στήν σ. 168 (478) γιά τήν τοποθεσία *Δωδώνη* τῆς Ἡπείρου σημειώνει: «*λέγεται τήν σήμερον ἡ παλαιά Ἅγια Παρασκευή*». Στήν σ. 242 (511) διευκρινίζει: «*Αὐτό είναι τό Μέγα Σπήλαιον, μοναστήρι τώρα περίφημον*». Στήν σ. 332

(553), διμιλώντας γιά τό κυνήγι τῶν γερακιῶν κατά τῶν μικρῶν πουλιῶν, ὁ Ρήγας γράφει: «Τοῦτο γίνεται καὶ τὴν σῆμερον ἐν τῇ Βλαχίᾳ εἰς τάς τοπαρχίας Βλάσκαν, Τέλ-Ορμάν καὶ Ὀλτον». ¹⁹⁵ Στήν σ. 362 (566) ὁ Ρήγας δημοσιεύει δύο ἀνακοινώσεις πού ἀξίζει νά ἀναδημοσιευθοῦν καὶ νά διαβασθοῦν ἀπό τούς ἐρευνητές, ἀφοῦ περιέχουν ίδιαιτέρως πολύτιμες πληροφορίες. Ἰδού τό κείμενο: «Εἰς τὴν Ιωλκόν τῆς Μαγνησίας ἐν Θετταλίᾳ καλούμενην Λεχώνια, περνώντας ἀπό τό γεφύρι διά νά πηγαίνῃ τινάς εἰς τόν Βόλον, κάτωθεν τοῦ δρόμου, πρός τό μέρος τῆς θαλάσσης, ἔως πέντε βήματα μακράν τοῦ γεφυρίου, κατά τὴν δεξιάν ὅχθην τοῦ ποταμοῦ Ἀναύρου, φαγωθείσης τῆς γῆς, ἀνεφάνη ἐν μάρμαρον, ἐφ' οὐ εἶναι τρία πρόσωπα μέχρι τῆς ζώνης τό μεσαῖον αὐτῶν μέ περικεφαλαίαν καὶ βασιλικήν κορώναν ἔχει ἐπιγραφήν τοιαύτην: Ἐλπίς Ἀχιλλέως Ἡρως Χρηστέ χαῖρε. Οἱ ἐκεῖσε κάτοικοι Τούρκοι τό ἐσύντριψαν εἰς δύο. Προτοῦ λοιπόν νά χαλασθοῦν καὶ τά πρόσωπα, παρακαλεῖται παρά τῶν φιλολόγων ὅστις εἰς Μαγνησίαν ἐνδημεῖ ζωγράφος, νά τά ζωγραφίσῃ, καὶ νά τά στείλῃ νά τυπωθῶσιν.

Ο Σουΐδας ιστορεῖ ὅτι ἐν τῇ Λαρίσσῃ τῆς Θετταλίας ὁ Ἰπποκράτης ἀπέθανεν 104 χρόνων. Ὁθεν, περνώντας τό ἐπί τοῦ Πεινεοῦ γεφύρι διά νά πηγαίνῃ τινάς εἰς τόν Τούρναβον, ἀπό τόν δρόμον τοῦ δάσους δεξιά, εἰς τά μνήματα, παρέκει ἀπό τόν Πέραν-Μαχαλέ, εἶναι ἡ πέτρα ὅπου ἐκάλυπτε τό μνήμα του, φερμένη παρά τῶν Τουρκῶν ἀπό τὴν παλαιάν Λάρισσαν καὶ βαλμένη ὅρθια ἐφ' ἐνός τάφου. Παρακαλοῦνται οἱ ἐκεῖσε σπουδαῖοι καὶ ιατροί νά ἀντιγράψουν τό ἐπίγραμμά της καὶ νά τό στείλουν νά τυπωθῆ.

Μπορεῖ λοιπόν κανείς διαβάζοντας αὐτές τίς ἀνακοινώσεις νά βεβαιώσει ὅτι δέν τίς ἔγραψε στά ἴδια τά μέρη, γιά τά δόποια διμιλεῖ; Τόσες πληροφορίες καὶ λεπτομέρειες μποροῦν νά εἶναι ἀναμνήσεις τῆς νεότητός του; Ὁχι βέβαια. Πρόκειται γιά πληροφορίες γραμμένες ὅχι ἀπό ἕνα νέο μαθητή, ὀλλά ἀπό ἕνα ἔμπειρο γεωγράφο, ἀπό ἕνα θαυμαστή τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων πού τίς μελέτησε καὶ τίς θαύμασε μέ τά μάτια τοῦ ἐρευνητοῦ.¹⁹⁶ Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Ρήγα στά μέρη αὐτά ἔγινε πιθανῶς μέ μεγάλη βιασύνη, γι' αὐτό καὶ ζητεῖ νά ζωγραφισθοῦν οἱ ἀρχαιότητες τῶν Λεχωνίων ὅπό ζωγράφο καὶ ἡ ἐπιτάφια ἐπιγραφή τοῦ Ἰπποκράτους νά ἀντιγραφεῖ ἀπό κάποιο ἐντόπιο λόγιο ἡ ιατρό, πού θά τίς στείλει γιά νά τυπωθοῦν.

Οι σημειώσεις, ἐπίσης, ὅπου χρησιμοποιοῦνται οἱ ὄροι τώρα καὶ σῆμερον εἶναι εὐγλωττες ἀποδείξεις πού δείχνουν ὅτι ὁ Ρήγας μᾶς πληροφορεῖ γιά πράγματα σύγχρονα καὶ ὅχι τοῦ παρελθόντος. Ἐπομένως, τίθεται τό ἐρώτημα νά γνωρίζουμε σέ ποιά χρονική στιγμή ὁ Ρήγας ἐπισκέφθηκε τίς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας. Μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τήν Βιέννη, τό 1790, ὁ Ρήγας ἔζησε τό διάστημα 1790-1796 στήν Βλαχίᾳ: στό Βουκουρέστι ἡ στό κτήμα του στήν ἐπαρχία Βλάσκα. Ὡστόσο ἀσχολήθηκε μέ τήν σύνθεση τῶν χαρτῶν πού ἀπαιτοῦσαν λεπτομερειακή ἐργασία. Φαίνεται ὅτι τήν ἐποχή αὐτήν ὁ Ρήγας βρῆκε τόν ἀναγκαῖο χρόνο γιά νά ἐπισκεφθεῖ τίς τουρκικές ἐπαρχίες. Δέν μποροῦμε νά καθο-

ρίσουμε τήν διάρκεια τοῦ ταξιδίου ή τά ταξίδια πού πραγματοποίησε γιά τήν ἐπιτόπια τεκμηρίωση, ούτε βέβαια καὶ τήν ἀκριβῆ χρονολογία.

Μέ τήν παρουσίαση τῶν παραπάνω τεκμηρίων πιστεύουμε ὅτι ρίζαμε κάποιο φῶς σέ μία σκοτεινή ἐποχή τῆς ζωῆς καὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Ρήγα καὶ οἱ ιστορικοί δέν πρέπει νά ὄμιλοῦν στό μέλλον ὅτι αὐτός, ἀφότου ἐγκατέλειψε τό Βελεστīνo, τήν γενέτειρά του, «δέν ἐπέστρεψε» καὶ κατέφυγε στήν Βλαχία.

¹⁶ Ας περάσουμε τώρα στήν *Χάρτα τῆς Μολδαβίας*, πού ὁ Ρήγας τύπωσε τό 1797 στήν Βιέννη. Δέν γνωρίζαμε ὅτι ἡ Χάρτα αὐτή εἶχε καὶ μία δεύτερη ἔκδοση τό 1804. ¹⁷ Ενα ἀντίτυπο τῆς νέας αὐτῆς ἐκδόσεως σώθηκε, γιά τήν ὥρα, καὶ βρίσκεται στήν Ρουμανική Ακαδημία στό Τμῆμα τῶν Χαρτῶν, μέ τά στοιχεῖα DIV 10. Τό 1957 δημοσιεύσαμε μία μελέτη γιά τήν χάρτα μέ βάση τό ἀντίτυπο αὐτό.¹⁸ Στήν παρουσίασή της δείξαμε τίς διαφορές πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στήν πρώτη καὶ δεύτερη ἔκδοση, ὅπου δέν ὑπάρχει πιά τό πορτραΐτο τοῦ πρίγκιπος Ἀλεξάνδρου Υψηλάντη καὶ ούτε χαράκτης εἶναι ὁ Franz Müller, ἀλλά ὁ K. Schindelmayer, ὁ ὁποῖος τέσσερα χρόνια ἐνωρίτερα εἶχε ἐπεξεργασθεῖ τίς λιθογραφίες τοῦ Ἀτλαντος τοῦ Iordake Golescu· πάντως σέ λιθογραφία εἰκονίζεται, μέ χρονολογία 1803, τό πορτραΐτο τοῦ ἐπιφανούς καθηγητοῦ τῆς Αὐθεντικῆς Ακαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου Λάμπρου Φωτιάδη, δημοσιευμένο στήν *Μετρική* τοῦ Ζηνοβίου Πώ.

Προσφάτως, ὁ καθηγητής Π. Ἐνεπεκίδης τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ἔνας συνεπής ἐρευνητής τῶν αὐστριακῶν ὀρχείων, ἀνακοίνωσε ὅτι βρήκε ἔνα ἀντίτυπο τῆς δεύτερης αὐτῆς ἐκδόσεως στήν Εθνική Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης, μαζί μέ ἀντίτυπο τοῦ Χάρτη τῆς Βλαχίας.¹⁹ Ο Ἐλληνας ιστορικός δέν γνώριζε τήν μελέτη μας καὶ δέν γνωρίζει ὅτι σώζεται καὶ ἔνα ἀλλο ἀντίτυπο τῆς δεύτερης ἐκδόσεως στήν Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ακαδημίας στό Βουκουρέστι. Ο Ἐνεπεκίδης δέν περιγράφει τό βιεννέζικο ἀντίτυπο καὶ δέν συγκρίνει τίς δύο ἐκδόσεις· διευκρινίζει μόνον ὅτι ἡ νέα ἐκδοση χαράχθηκε ἀπό τόν Schindelmayer καὶ ὅχι ἀπό τόν Müller, ὅτι τό δνομα τοῦ Ρήγα παραλείφθηκε καὶ ὅτι ἡ νέα αὐτή ἐκδοση πραγματοποιήθηκε κατά διαταγή τοῦ Τούρκου πρέσβεως στήν Βιέννη. Μία εἰδηση ἐντελῶς ἀπρόσμενη. Ο Ἐλληνας ἐρευνητής βρήκε τήν πληροφορία αὐτή σέ ἔνα βιογραφικό λῆμμα γιά τόν λιθογράφο Karl Schindelmayer, δημοσιευμένο τό 1810 σέ ἔνα λεξικό τῆς Ζυρίχης. Στό λῆμμα αύτό σημειώνεται ὅτι ὁ Schindelmayer, χάραξε τρεῖς χάρτες ὑστερα ἀπό ἀνάθεση τῆς σχετικῆς ἐργασίας ἀπό τόν πρέσβυ τῆς Υψηλῆς Πύλης Κωνσταντīνο φόν Τυπάλδο.²⁰ Ο Ἐνεπεκίδης προσεπάθησε νά τελειοποιήσει τά πράγματα: δηλ. ὅτι κάποιος Τυπάλδος ἦταν τό 1804 πρέσβυς τῆς Πύλης στήν Βιέννη καὶ ὅτι ἐπρεπε νά εἶναι ἐκεῖνος πού εἶχε ζητήσει ἀπό τόν χαράκτη Schindelmayer, νά χαράξει τούς χάρτες τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, πού εἶχε συνθέσει ὁ Ρήγας καὶ ὅχι ὁ Κωνσταντīνος φόν Τυπάλδος, αὐτόν δηλ. πού ἀνέδειξε ἡ ἀναφερθεῖσα πηγή, καὶ ὅτι ἔνας κάποιος Κωνσταντīνος Τυπάλδος ἦταν ὑπουργός τοῦ

Πολέμου στήν Βλαχία.²⁰⁰ Αγνοοῦμε ἀπό ποῦ ὁ Ἐλληνας ιστορικός ἔλαβε τήν πληροφορία αὐτήν, ἀφοῦ δέν παραπέμπει πουθενά. Δέν μποροῦμε λοιπόν νά δεχθοῦμε τίς εἰδήσεις τοῦ Ἐνεπεκίδη, ἐπειδή μᾶς σώθηκαν τεκμήρια πού ἀποδεικνύουν ότι κάποιος Κωνσταντίνος Τυπάλδος ἦταν, τήν ἐποχή αὐτήν στήν ὑπηρεσία τοῦ Τούρκου πρέσβεως στήν Βιέννη. Στό ἀρχεῖο τοῦ ἐμπόρου του Sibiu X^o Πώπω βρήκαμε μία ἐπιστολή στήν ἐλληνική, ἀπό 3 Ιαν. 1798, γραμμένη ἀπό τόν Κωνσταντίνο Τυπάλδο,²⁰¹ διερμηνέα τῆς πρεσβείας αὐτῆς· μέ τήν ἐπιστολή αὐτήν ζητεῖ νά πληροφορηθεῖ ἀπό τόν ἐμπόρο Μανικάτη Σαφράνο, στό Sibiu, ἀν ἐστάλησαν τά δέματα γιά λογαριασμό τοῦ Τούρκου πρέσβεως στήν Βιέννη Efif Ibrahim efendi.

Τό 1805 συναντοῦμε ἔνα Κωνσταντίνο κόμη Τυπάλδο, πού ἦταν πρέσβυς τῆς Υψηλῆς Πύλης στήν αὐστριακή πρωτεύουσα. Ὑπό τήν ἰδιότητα αὐτήν ὑπέγραψε μία βεβαιώση γιά τόν Στέφανο Κώνστα Πέτρου, ἀδελφό τοῦ μεγαλεμπόρου τῆς Κραιόβας X^o Γιαννούση, μέ τήν ὅποια βεβαιοῦνταν ότι ὁ Στέφανος ἦταν τούρκος ὑπήκοος.²⁰² Ἐτσι τά δύο αὐτά δοκουμέντα βεβαιώνουν ἀπολύτως τήν πληροφορία γιά τήν βιογραφία τοῦ χαράκτου Schindelmayer καὶ δέν ὑπάρχει ἀνάγκη οὐδεμίας διορθώσεως.

Ἄς σταθοῦμε δίλιγο σέ ἔνα χειρόγραφο τοῦ Ρήγα πού δέν σώζεται σήμερα. Ἐνας θαυμαστής τοῦ Ρήγα, ὁ συγγραφεὺς Γρηγόριος Grandea, πού ἐνδιαφέρθηκε γιά τήν δράση τοῦ σοφοῦ Ἐλληνος, ἔγραψε ἔνα μελέτημα γι' αὐτόν καὶ μετέφρασε στήν ρουμανική τόν ὑμνο τοῦ Θεοσαλοῦ ποιητοῦ ζητοῦσε, μέ αἴτησή του, 26 Φεβρουαρίου 1865, πρός τό Ὑπουργεῖο Θρησκευμάτων καὶ Ἐκπαιδεύσεως νά τοῦ δανείσει γιά δέκα ἡμέρες τό ἐλληνικό χειρόγραφο τιτλοφορούμενο Ἡ στρατηγική γεωγραφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ, πού βρισκόταν στήν βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Cernica· τό χρειαζόταν γιά νά διευκρινίσει πολλά ιστορικά γεγονότα ἀναφερόμενα στήν ιστορία τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ.²⁰³ Ο P. Cornea καὶ ἡ Elena Piru μᾶς πληροφοροῦν ότι ἡ αἴτηση τοῦ Grandea, ἔγινε δεκτή ἀπό τό Ὑπουργεῖο· μέ μεγάλη λύπη μᾶς δηλώνουμε σήμερα ότι δέν γνωρίζουμε ποῦ βρίσκεται αὐτό τό πολύτιμο χειρόγραφο, γιά νά ἐνημερωθοῦμε μέ τήν σειρά μᾶς, γιά τό περιεχόμενό του. Οι δύο συγγραφεῖς διερωτῶνται σέ μιά σημείωση: πρόκειται γιά τήν Χάρτα τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέ ἐνδειξη ὀλων τῶν στρατιωτικῶν ἐνδιαφερόντων; Ἀλλά ὁ Grandea, ὁμιλεῖ γιά ἔνα ἐλληνικό χειρόγραφο, καὶ ὅχι γιά μία χάρτα· γιά τόν λόγο αὐτό πιστεύουμε ότι εἶναι δυνατόν νά πρόκειται γιά τό χαμένο ἔργο τοῦ Ρήγα, τό γνωστό ως Στρατιωτικόν Ἐγκόλπιον ἡ γιά κάποιο ἄλλο ἔργο. Ἅς ἐλπίσουμε ότι κάποτε θά ἔχουμε τό πολύτιμο αὐτό χειρόγραφο, ἀλλά ως τότε ἀς ἀρκεσθοῦμε μέ τήν μνεία τοῦ Grandea.

ΣΤ. ΤΑ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΣΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Τό κύριο έπαναστατικό ἄσμα τοῦ Ρήγα (ό ἀποκαλούμενος Θούριος) ἐνθουσιάσε καὶ φλόγισε τίς ψυχές τῶν Ἑλλήνων πατριωτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀλλων βαλκανικῶν λαῶν, πού ἐπιθυμοῦσαν τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία. Γνωρίζουμε δtti ὁ Ρήγας μετέφρασε καὶ συνέθεσε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἔργων του στήν Βλαχία, δπου ἔζησε ἔνα μεγάλο χρονικό διάστημα. Εἶναι πιθανόν δtti ἔγραψε, ἐπίσης, τά ἐπαναστατικά ἄσματα στό Βουκουρέστι, ἀλλά, δυστυχώς, οἱ ἔρευνες δέν μπόρεσαν νά μᾶς δώσουν καμμία τεκμηρίωση ὡς τώρα. Βρήκαμε μία ὀργοπορημένη μνεία σέ φύλλο τῆς ἐφημερίδος *Trompetă Carpaților* τοῦ 1870, σύμφωνα μέ τὴν ὥποια ὁ Ρήγας ἔγραψε τὴν ἐλληνική Μασσαλιώτιδα, τό Δεῦτε ποιδες τῶν Ἑλλήνων στό Βουκουρέστι, στό σπίτι τῆς δασκάλας, στό μικρό δρόμο πού κατεβαίνει ἀπό τὸν Ἀγιο Δημήτριο, πίσω ἀπό τὸν Βραγκοβάνο, στήν δεξιά μεριά, στήν γωνία τοῦ μικροῦ δρόμου τῆς δεξιᾶς μεριᾶς, πού ὁδηγεῖ στήν ἐκκλησία τοῦ *Măgureanul*.²⁰⁴ Ἀγνοοῦμε ἀπό ποῦ ἔλαβε τίν πληροφορία αὐτή ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ ἄρθρου τῆς ἐφημερίδος καὶ ἀν αὐτή ἔχει κάποια τεκμηρίωση. Ωστόσο, ἡ πληροφορία αὐτή ἔρχεται νά βεβαιώσει τὴν ὑπόθεσή μας, σύμφωνα μέ τὴν ὥποια ὁ Ρήγας θά ἔγραψε τά ἐπαναστατικά ἄσματά του στό Βουκουρέστι. Τό γεγονός, ἐπίσης, δtti ἔνα μήνα μόνον μετά τὴν ἀφιξή του στήν Βιέννη ἀκουγόταν τό ἐμβατήριο στό σπίτι ἐνός ἀπό τοὺς φίλους του, εἶναι μία ἔνδειξη, νομίζουμε, δtti τό ἐμβατήριο συνετέθη στήν Βλαχία, πρίν ἀπό τήν ἀναχώρηση τοῦ ποιητοῦ γιά τήν Βιέννη.

Ο πατριωτικός ύμνος, μέ τοὺς θαυμάσιους στίχους του, γνώρισε μία εύρεια διάχυση στήν NA Εύρωπη, ἀφοῦ διεκήρυξε τὴν ἔνωση ὅλων τῶν χριστιανικῶν λαῶν κατά τοῦ κατακτητοῦ. Ο τραγικός καὶ πρόωρος θάνατος τοῦ ἥρωος Ρήγα συνεκίνησε τοὺς βαλκανικούς λαούς πού ἀγωνίζονταν καὶ ὑπέφεραν γιά ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία. Οἱ ἀθάνατοι στίχοι μέ τοὺς ὅποιους ἔψαλε τήν ἐνότητα τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἔξακολούθησαν νά ὀντιγράφονται καὶ μετά τὸν θάνατό του· τραγούδιοῦνταν καὶ μιμοῦνταν ἀπό πατριώτες πού ἥσαν παθιασμένοι γιά τήν ἐλευθερία. Γνωρίζουμε δtti τοὺς στίχους τραγουδοῦσαν Ἐλληνες καὶ Ρουμάνοι στοὺς δρόμους τοῦ Βουκουρεστίου στίς παραμονές τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἐνθουσιάζοντας τίς πλατιές λαϊκές μάζες πού ἀνυπόμονα περίμεναν τήν ἐκπλήρωση τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ὄραματισμῶν τους.

Τά πατριωτικά ἄσματα τοῦ Ρήγα ἀπετέλεσαν ἀντικείμενο μελέτης παλαιῶν καὶ γνωστῶν Ἑλλήνων ἴστορικῶν, δπως τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Σπυρίδωνος Λάμπρου, Κ. Ἀμάντου, Ν. Βέη καὶ τῶν συγχρόνων Ἀποστ. Δασκαλάκη καὶ Λεάνδρου Βρανούση. "Ολοι

ξέδειξαν ένα ιδιαίτερο ένδιαιφέρον άναφορικά μέ τήν αὐθεντικότητα, τήν έντυπωση και τήν κυκλοφορία τῶν ἐπαναστατικῶν ἀσμάτων τοῦ Ρήγα. Μέ τήν ἐλπίδα νά βροῦν ἀνέκδoto ὑλικό οἱ ίστορικοὶ Βρανούσης και Δασκαλάκης ταξίδευσαν ἐπανειλημμένως στήν Ρουμανία βαδίζοντας στά βήματα τῶν Ρουμάνων ίστορικῶν Ἀλεξάνδρου Παπαδοπούλου-Calimah, N. Iorga, Νέστορος Καμαριανοῦ, Emil Vîrtosu και Alex. Elian. Οἱ ἔρευνές τους παρέμειναν χωρίς ἀποτέλεσμα και γι' αὐτό στάθηκαν στό ἐλληνικό χφ π° 928 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, πού περιέχει τό κείμενο τοῦ Συντάγματος τοῦ Ρήγα και τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Ὑμνου σέ ἀντίγραφο τοῦ 1807.²⁰⁶ Τό χφ. αὐτό ἀνακαλύφθηκε ἀπό τόν Elian πού τό ὑπέδειξε στόν Βρανούση, κατά τό ταξίδιό του στό Βουκουρέστι τό 1960, δ' ὅποιος και τό φωτογράφισε σχεδιάζοντας νέα ἔκδοση. Ἐντούτοις ὁ Δασκαλάκης πού γνώριζε, στό μεταξύ, τήν ὑπαρξη τοῦ πολυτίμου αὐτοῦ χειρογράφου και κατέχοντας ένα μικροφίλμ, ἔσπευσε νά τό δημοσιεύσει μαζί μέ τό κείμενο τοῦ Συντάγματος και αὐτοῦ τοῦ Ὑμνου²⁰⁷

Κατά τίς εἰκοσάχρονες ἔρευνές του στήν ἀποθήκη τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας και ιδιαιτέρως στό τμῆμα χειρογράφων, δ' Alex. Elian ἀνεκάλυψε τό ρουμανικό σύμμικτο χφ. (π° 3078) πού περιέχει, ἐπίσης, ἐκτός ἀπό ὄλλο ὑλικό ἀναφερόμενο στήν δημώδη ρουμανική φιλολογία, τό κείμενο τοῦ Θουρίου τοῦ Ρήγα, καθώς και μερικά ὄλλα πατριωτικά ἐλληνικά ἀσματα. Πρόκειται γιά ἀντίγραφο τοῦ 1809. Ό Elian στάθηκε τό 1960 στό χφ. αὐτό.²⁰⁸ Οἱ Ἑλληνες ίστορικοὶ δέν πληροφορήθηκαν τήν ὑπαρξη τοῦ χφ. αὐτοῦ και ὁ Δασκαλάκης, κυρίως, δέν τό ἀναφέρει στήν μελέτη του γιά τόν Θούριο.

Στίς ἐπόμενες παραγράφους θά σταθούμε στό χφ. αὐτό, ἀφοῦ περιλαμβάνει τό κείμενο τοῦ Θουρίου και εἶναι, πιθανῶς, ένα ἀντίγραφο τῆς βιεννέζικης ἐκδόσεως τοῦ 1797.

Τό ρουμ. χφ. π°3078 πρίν περάσει στήν ἀποθήκη τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἀνήκε στόν μεγάλο Ρουμάνο ποιητή M. Eminescu.²⁰⁹ Ο μεγάλος αὐτός ποιητής ἐνδιαιφέρθηκε μόνον γιά τό ἔθνογραφικό ὑλικό τοῦ χφ. και δχι γιά τά ἐλληνικά πατριωτικά τραγούδια, ἀφοῦ, ἔξαλλου, δέν γνώριζε τήν νεοελληνική γλώσσα.²¹⁰ Τό χφ. αὐτό κατέχει μία ιδιαίτερη δξία γιά τό ιστορικό παρελθόν τοῦ Θουρίου.²¹¹ Αὐτός πού ἀντέγραψε τά ἐλληνικά κείμενα τοῦ χφ. ὀνομαζόταν Δημ. Ἀναγνώστης, δπως, ἀλλωστε, ὑπογράφει στό φύλλο 92°. Ό ύμνος ἀντιγράφηκε στίς 10 Ιουλίου 1809. Στό τέλος τοῦ ύμνου (φ-87) διαβάζουμε τήν ὀκόλουθη σημείωση: Τέλος τῶν στείχων οἱ δέ οἱ νόμοι ήν πολλοί και ἐβαρήνθην νά τους γράψω.

Ο ἀντιγραφεύς Δ. Ἀναγνώστης ήταν ένας ἀπλός Ἑλληνος, ἀνήσυχος και φιλελεύθερο πνεῦμα πού ήθελε τήν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδος του ἀπό τόν ξένο ζυγό· τά πατριωτικά αἰσθήματά του τόν ὥθησαν νά ἀντιγράψει, μέ ιδιαίτερη εὐχαρίστηση, τούς ἐπαναστατικούς στίχους τοῦ Ρήγα, μέ τήν πρόθεση, ίσως, νά τούς προσφέρει στούς φίλους του γιά

δύναγνωση. Δέν ήταν λόγιος, δύνας παρουσιάζεται ἄλλωστε στά κείμενά του, γεμάτα ἀπό ὁρθογραφικά λάθη· δέν μποροῦσε νά παρέμβει στούς στίχους τοῦ Ρήγα, δύνας ἔκομαν οἱ ὅλλοι ἀντιγραφεῖς, ἄλλα ἀρκέσθηκε νά τούς ἀντιγράψει μέ φωνητική ὁρθογραφία.

Στό κείμενο τοῦ Ἀναγνώστη, στό φ. 84^υ, βρίσκουμε τήν πολύτιμη σημειώση τοῦ Ρήγα: Ἐδώ σηκόνονται οἱ πατριῶται ὁρθοὶ καὶ ὑψώνοντες τάς χείρας πρός τὸν οὐρανόν καὶ κάμουν ὁρκον. Ἡ σημειώση αὐτή ἔρχεται νά ἐπιβεβαιώσει τήν ύπόθεσή μας σύμφωνα μέ τήν ὅποια ὁ Ἀναγνώστης, δύνας ἀκριβῶς ὁ Περραιβός, εἶχε ἐμπρός του ἓνα τυπωμένο ἀντίτυπο, πού ἔξηλθε ἀπό τήν κρύπτη του, δοθέντος δτι εἶχε παρέλθει ὁ φόβος τῶν καταδιώξεων καὶ σώθηκαν κάπου 200 ἀντίτυπα πού οι σύντροφοι τοῦ Ρήγα κατόρθωσαν νά στείλουν στά ρουμανικά πριγκιπάτα καὶ στήν Ἑλλάδα,²¹² ἀφοῦ τό ὑπόλοιπο τῶν ἀντίτυπων εἶχε κατασχεθεῖ καὶ καταστραφεῖ ἀπό τίς αὐστριακές ἀρχές.

Ο Alex. Elian πιστεύει δτι ὁ Ἀναγνώστης χρησιμοποίησε ἓνα ἄλλο χειρόγραφο, πού σήμερα ἔχει χαθεῖ.²¹³ Κατά τήν ἀποψή μας είναι πολύ πιθανόν ὁ Ἀναγνώστης νά χρησιμοποίησε ἓνα ἀπό τά 200 ἀντίτυπα πού σώθηκαν παρά ἓνο ύποτιθέμενο χειρόγραφο. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, είναι βέβαιο δτι ὁ Ἀναγνώστης εἶχε πρό ὁφθαλμῶν ἓνα ἔντυπο ἥ ἓνα χειρόγραφο, δπου βρισκόταν, ἐπίσης, τό Σύνταγμα τοῦ Ρήγα, ἐπειδή οἱ νόμοι τῆς σημειώσεώς του, πού δέν ἀντέγραψε ἀπό ραθυμία (ἔβαρηνθην νά τούς γράψω) πρέπει νά ἥσαν-καὶ αὐτό ὁφείλουμε νά δεχθοῦμε-τά ἀρθρα τοῦ Συντάγματός του.

Στήν θέση τῶν νόμων ὁ Ἀναγνώστης προτίμησε νά συνεχίσει νά ἀντιγράψει ἄλλα ὀσμάτα μέ πατριωτικό περιεχόμενο, τελειώνοντας μέ μία βραχεῖα ἔμμετρη ἐπιστολή τοῦ Λάμπρου Ρέσσου²¹⁴ πρός τούς συμπατριώτες του εὐχόμενος:

Νά υπερευτυχήσετε στά διαβήματά σας
Στήν ἐκστρατείαν εύτυχῶς, στά στρατηγήματά σας (φ. 92^υ)

Μία πολύτιμη ἀνακάλυψη προέκυψε τελευταῖα καὶ ὁφείλεται στόν Ρώσο ιστορικό Γρηγ. Λ. Arš, πού βρῆκε στά Ἀρχεῖα τῆς Μόσχας μία μετάφραση στήν ρωσική τοῦ φυλλαδίου τοῦ Ρήγα μέ τό Σύνταγμα καὶ τόν Θούριο. ᩩ μετάφραση ἔγινε ἀπό τό Κολλέγιο τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑποθέσεων τῆς Ρωσίας στίς ἀρχές τοῦ 1798.²¹⁵ Ο Arš δημοσίευσε τά δύο κείμενα. Οι Ρώσοι, τότε, ἔβλεπαν μέ ίδιαίτερη συμπάθεια τόν ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων γιά ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία, γιά αὐτό κοί μετέφρασαν τό λαθραίο φυλλάδιο τῆς Βιέννης τοῦ 1797 καὶ ἀργότερα, προκειμένου νά δώσουν μία εύρυτερη κυκλοφορία στήν Ρωσία τῶν ὀσμάτων τοῦ Ρήγα Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων καὶ Θούριος τά μετέφρασαν ἐκ νέου καὶ τά δημοσίευσαν σέ δύο περιοδικά τῆς Μόσχας.²¹⁶

Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Arš στά ρωσικά ἀρχεῖα θά μᾶς βοηθήσει στήν μελέτη τοῦ Ὑμνου τοῦ Ρήγα.

Πρίν μελετήσουμε τό κείμενο τοῦ Ὑμνου, ἀς ἰδοῦμε, πρῶτα, πῶς αὐτός τιτλοφορήθηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν συγγραφέα. Ο Χρ. Περραιβός, ὁ

πρώτος πού δημοσίευσε τό 1798 αύτό τό πατριωτικό ἄσμα στήν Κέρκυρα, τό τιτλοφόρησε: Ἐλευθερία, Ἰσότης, Θούριος, Ἡτοι Ὀρμητικός Πατριωτικός Ὑμνος πρῶτος εἰς τὸν ἥχον, Μιά προσταγὴ μεγάλη.²¹⁷ Αργότερα ὁ Περραιβός στά απομνημονεύματά του ἀνακοινώνοντας τά ἐκδοθέντα ἔργα ἀπό τόν Ρήγα στήν Βιέννη, προσθέτει ἐπίσης ἐνα ἄσμα μέ τόν τίτλο Θούριος Ὑμνος.²¹⁸

Ο ἴδιος ὁ Περραιβός ἐπανέρχεται στήν βιογραφία τοῦ Ρήγα καὶ ὑπενθυμίζει τό γεγονός ὅτι δύο Θούριοι Ὑμνοι ἔχουν ἐνθουσιάσει τούς νέους καὶ ὅτι ὁ πρῶτος εἶχε τίτλο: Θούριος Ὑμνος, Ἡτοι ὀρμητικόν ἄσμα (Εἰς τὸν ἥχον) Μιά προσταγὴ μεγάλη. Ἰδού λοιπόν πῶς ὁ τίτλος τοῦ ἄσματος αὐτοῦ διαφοροποιήθηκε στήν ἀντίληψη τοῦ Περραιβοῦ, κυρίου βιογράφου τοῦ Ρήγα, καὶ στόν ὅποιο οἱ ιστορικοί ἔδειξαν μεγάλη ἐμπιστοσύνη.

Στά ἔγγραφα πού βρίσκονται στά αὐτοτριακά ἀρχεῖα ἀναφέρεται αὐτό τό ἄσμα τοῦ Ρήγα ὑπό τόν τίτλο *Thurios* ἢ *Thurios hymnos*.²¹⁹ Στήν ρωσική μετάφραση στόν τίτλο τοῦ ἄσματος βρίσκουμε: *Glas I Velikoe povelenie (A' φωνή. Μιά προσταγὴ μεγάλη)*.²²⁰

Στά δύο ἀντίγραφα τοῦ ἑλλην. χφ. 928 καὶ τοῦ ρουμ. χφ. 3078 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ἔχουμε ώς κεφαλίδα τοῦ ἄσματος στήν πρώτη γραμμή: Ἐκ τῶν τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ τοῦ Θετταλοῦ καὶ στήν δεύτερη: Τόν καιρό τοῦ πολέμου.²²¹ Στήν λαθραία ἐκδοση τοῦ Ιασίου Ἀσματα καὶ πονημάτια ἔχουμε: Ἐκ τῶν τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ.²²²

Ἀναφερόμενος στήν ἐκδοση Περραιβοῦ ὁ Σπυρ. Λάμπρος γράφει ὅτι δυσκόλως μπορεῖ νά δεχθεῖ κανείς ὅτι ὁ Περραιβός ἀντέγραψε αὐτό τό ἀναλλοίωτο ἄσμα, κατά τήν ἐκδοση τῆς Βιέννης, τῆς ὅποιας κανένα ἀντίτυπο δέν μᾶς σώθηκε.²²³ Ο Λάμπρος δημοσιεύοντας τό ἄσμα ἀναγκάσθηκε νά σεβασθεῖ τόν τίτλο καὶ τό κείμενο πού ἔδωσε ὁ Περραιβός γιά τόν λόγο ὅτι δέν εἶχε τό πρωτότυπο. Ο Δασκαλάκης καὶ ὁ Βρανούσης δημοσίευσαν πολλές φορές τό κείμενο τοῦ ἄσματος κατά τήν ἐκδοση τῆς Κερκύρας, ἐπειδή ἔκριναν ὅτι τό κείμενο αὐτό ἦταν τό πλησιέστερο πρός αὐτό πού ἔξεδωσε ὁ Ρήγας τό 1797. Ο Δασκαλάκης στάθηκε στίς λέξεις ἐλευθερία καὶ Ἰσότητα, πού πέρασαν στόν τίτλο πού ἔδωσε ὁ Περραιβός καὶ πού δέν βρίσκουμε στά ἀντίγραφα πού ἀκολούθησαν ἀμέσως μετά τόν θάνατο τοῦ Ρήγα καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ρήγας χρησιμοποιεῖ συχνά τό ἔμβλημα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ὅτι οἱ λέξεις αὐτές ὑπῆρχαν ἐπίσης στό πρωτότυπο κείμενο.²²⁴ Παρακάτω, ὁ ἴδιος βεβαιώνει ὅτι τό ὑπόλοιπο τοῦ κειμένου στόν τίτλο πρέπει νά ἐκτιμηθεῖ ώς ἀληθινό, ἀφοῦ ὁ Περραιβός τό ἀναδημοσίευσε, μέ μικρές ἀλλαγές, ἀπό μνήμης, στό Φυλλάδιο γιά τόν Ρήγα.²²⁵

Ο Βρανούσης εἶναι πεπεισμένος ὅτι ἡ ἐκδοση Κερκύρας διασώζει τόν ὕμνο ὥπως ἀκριβώς τόν τύπωσε ὁ Ρήγας στήν Βιέννη²²⁶ καὶ ὅτι ὁ τίτλος, ὁ ὑπότιτλος καὶ τό κείμενο συμπίπτουν μέ τήν μορφή πού ἔδωσε ὁ Ρήγας στήν ἐκδοση· καὶ αὐτό, ἐπειδή, κατά τόν Βρανούση, ὁ Περραιβός ἔφερε μαζί του ἡ εἶχε βρεῖ, μετά τήν ἀφιξή του στήν Ἐλλάδα, ἐνα ἀντίτυπο τῆς βιεννέζικης ἐκδόσεως ἡ ἐνα πιστό ἀντίγραφο καὶ μέ βάση αὐτό πραγματοποίησε τήν ἐπανέκδοση.²²⁷

Είδαμε λοιπόν ποιόν τίτλο έχει τό πατριωτικό ἀσμα τοῦ Ρήγα στήν ἔκδοση τῆς Κερκύρας καὶ στά διάφορα χειρόγραφα ἀντίγραφα πού ἔγιναν ὀλίγα χρόνια μετά τὸν θάνατο τοῦ ποιητοῦ καὶ ποιά εἶναι ἡ γνώμη τῶν Ἑλλήνων ἴστορικῶν γιὰ τὸν τίτλο.

Ἐπιμείναμε ὀλίγο παραπάνω στὸ πρόβλημα αὐτό, γιατὶ δέν εἴμεθα σύμφωνοι μέ τοὺς προηγούμενους ἴστορικούς καὶ γιατὶ ἐπιθυμοῦμε νά δείξουμε ὅτι τὸ ἀθάνατο ἀσμα τοῦ Ρήγα δέν εἶχε τὸν τίτλο Θούριος, καθὼς καὶ ὅτι δέν εἶναι ὁ Ρήγας ποὺ τὸ τιτλοφόρησε ἔτσι, ἀλλά ὁ φίλος τοῦ Περραιβός. Ὁπως είδαμε παραπάνω, σέ κανένα ἀπό τὰ ἀντίγραφα πού ἔγιναν ὀλίγα χρόνια μετά, ὁ τίτλος Θούριος δέν ἀναγράφεται οὔτε στήν ρωσική μετάφραση πού ἔγινε μερικούς μῆνες μετά τὴν κυκλοφόρηση τοῦ φυλλαδίου τοῦ Ρήγα τό 1797. Ἀν ὁ τίτλος Θούριος ὑπῆρχε στό ἑλληνικό κείμενο πού ὁ μεταφραστής εἶχε πρό ὄφθαλμῶν, δέν ὑπῆρχε κανένας λόγος νά μή τὸν μεταφράσει. Καὶ γιατὶ μᾶς δίδει ὡς τίτλο τό *Velikoe povelenie*;

Στήν προκειμένη περίπτωση δρίζεται ὅτι μπορεῖ νά τό τραγουδήσει κανείς μέ πρώτη φωνή, ἀλλά δέν ἀναγράφεται ὃν κατά τό *Miá proσtaγή meγάλη*. Πιστεύουμε κυρίως ὅτι τό ἀσμα αὐτό εἶχε ὡς τίτλο *Miá proσtaγή meγάλη* καὶ γι' αὐτό ὁ τίτλος αὐτός στήν ρωσική μετάφραση. Ὁ Βρανούσης ὑποθέτει ὅτι ὑπάρχει ἔνα ἄλλο ἀσμα τοῦ αὐτοῦ τίτλου καὶ προσθέτει ὅτι δυστυχώς δέν γνωρίζουμε τίποτε γιά τό ἀσμα αὐτό *Miá proσtaγή meγάλη* πού πρέπει νά ἦταν γνωστό τὴν ἐποχή αὐτήν καὶ νά σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι πάνω στήν μελωδία τραγουδίονταν ἐπίσης τό *Ως πότε παλληκάρια*,²²⁸ δηλ. ὁ περίφημος Θούριος. Ὁ Δασκαλάκης ἔχει τὴν ἴδια ὅποψη.²²⁹

Σέ στήριξη τῆς θέσεώς μας ἔρχεται ὁ ἴδιος ὁ τίτλος πού δίδει ὁ Περραιβός στήν ἔκδοση τῆς Κερκύρας. Ὁλο τό κείμενο αὐτοῦ τοῦ τίτλου, ἀπό τὴν ἀρχή ὡς τό *Miá proσtaγή meγάλη* προστέθηκε ἀπό τὸν ἴδιο. Καὶ στήν βιογραφία τοῦ Ρήγα ὁ Περραιβός προσέθεσε στόν ὕμνο πού τὸν ἀναπαρήγαγε, δύο στίχους, μετά τὸν 22ο στίχο πού δέν ὑπάρχει οὔτε στήν βιεννέζικη ἔκδοση, πού χρησιμοποίησε ὁ Ρώσος μεταφραστής, οὔτε ἀκόμη καὶ σέ αὐτήν τῆς Κερκύρας. Ὁ Περραιβός, ἔξαλλου, δέν ἔκαμε τό ἴδιο γιά τό ἄλλο πατριωτικό ἀσμα Ὅλα τά ἔθνη πολεμοῦν; Ποιός μπορεῖ νά φαντασθεῖ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ρήγας θά ἔδιδε στό ἀσμα αὐτό τὸν ἐπόμενο τίτλο: Ὅμνος πατριωτικός τῆς Ἑλλάδος καὶ δῆς τῆς Γραικίας πρός ξαναπόκτησιν τῆς αὐτῶν ἐλευθερίας; Οἱ δύο τίτλοι ἔχουν ὡς θεμέλιο τὴν πρόθεση τοῦ Περραιβοῦ πού ἥθελε νά ἐντυπωσιάσει ἐκ τῶν προτέρων τούς ἀναγνῶστες καὶ δέν ἦταν ὁ Ρήγας πού τούς ἔγραψε.

Ὀρισμένοι σύγχρονοι τοῦ ποιητοῦ, ἀντιγράφοντας τά ἔργα του, θεώρησαν καλό νά προσθέσουν κάτι εἴτε στόν τίτλο, γιά νά ἐντυπωσιάσουν περισσότερον τούς ἀναγνῶστες, εἴτε στό κείμενο, γιά νά το καταστήσουν πιό ἐπίκαιρο καὶ σύγχρονο. Στό Σύνταγμα τοῦ Ρήγα ὁ ἀντιγραφεύς προσέθεσε στήν ὀρχή τοῦ τίτλου τίς λέξεις Ρήγα τοῦ φιλοπάτριδος καὶ στό τέλος τό ἀκόλουθο:

Ἐλευθερία, ἰσότης, ἀδελφότης, ὑπέρ τῶν νόμων καὶ τῆς πατρίδος

ἀναπαράγοντας, ἐπίσης, τέσσερις στίχους τοῦ ὅμνου, μέ τὴν μνείᾳ
Ρήγας Θούριος.

Δείξαμε τά τεκμήρια τῶν ἴστορικῶν πού ὑπεστήριξαν τὸν τίτλο πού
μεταφέρθηκε ἀπό τὸν Περραιβό, καθώς καὶ ἐκεῖνα, τὰ ἀντίθετα, πού
παρουσιάσθηκαν ἀπό ἐμᾶς: πιστεύουμε δτὶ ή κρίση κλίνει πρός τὴν
ἰδική μας ἀποψη καὶ ἐλπίζουμε δτὶ οἱ Ἑλληνες ἴστορικοι θά δεχθοῦν
δτὶ, πράγματι, ὁ Ρήγας ἔδωσε στὸ πατριωτικό ὄσμα του ἔνα ἀπλό καὶ
ἀνεπιτήδευτο τίτλο: *Μιά προσταγή μεγάλη, χωρίς φιοριτούρες καὶ ἐπομέ-
νως ὀφείλουμε νά σεβασθοῦμε τὸ κείμενο τοῦ συγγραφέως.*

Ἄς παραμείνουμε ὀλίγο ἀκόμη στὸ κείμενο τοῦ ὅμνου πού παρέχει
τὸ ροῦμ. χφ. 3078 σέ σύγκριση μέ τό κείμενο τῆς κερκυραϊκῆς ἐκδόσεως
Περραιβοῦ. Διαπιστώνει κανείς ἐκεῖ μικρές διαφορές, δέν λείπει κανέ-
νας στίχος, δέν ὑπάρχουν ἀλλαγμένοι ἢ προστιθέμενοι στίχοι· ἀντιθέ-
τως, συναντοῦμε λέξεις πού ἀντικαταστάθηκαν ἀπό ἄλλες.

Ίδου μερικά τέτοια παραδείγματα:

Ἐκδοση Κερκύρας (Περραιβός)	Ροῦμ. χφ. 3078
στιχ. 10	ψένουν
11	ἀφέντης
78	χυθῆτε
81	σάν ὅξια παιδιά
107	φλόγα
	βάνουν
	αὐθέντης
	χωθήται
	στήν ὅξια παιδιά
	φωτιά

Συναντοῦμε, ἀκόμη, μερικές ἀλλαγές ὅπως:

στιχ. 25	ὅ πρῶτος	οἱ πρῶτοι
28	πλιό	πλιά
48	ἀντριωμένοι	ἀνδρειωμένοι
69	Δουνάβου	δουνάβα
76	μ' ἐμᾶς καὶ σεῖς μαζί	καὶ σύς μέ μᾶς μαζί
80	ν' ἀκοῦστε	ν' ἀκούσεται
94	νά ζήσουν	νά ζοῦν
121	τόν ζυγόν	στόν ζυγόν
125	ἀπ' αὐτην τὴν πληγή	ἀπ' τὴν πληγήν
126	κ' ἐλεύθεροι	κ' ἐλεύθερα

Ο ἀντιγραφεύς ἔχει πολλές ἐλλείψεις: τὰ κύρια ὀνόματα τὰ γράφει
μέ μικρά γράμματα, ἐνῷ ἐνίστε συναντοῦμε, ἐπίσης, λέξεις ἐνωμένες.

Οι διαπιστωθεῖσες ἀλλαγές στὸ χφ. 3078 εἶναι σχετικά ὀλιγότερες σέ
σχέση μέ τὸ κείμενο τοῦ Περραιβοῦ τὸ 1798 καὶ γι' αὐτό διερωτώμεθα
ἄν δ ἀντιγραφεύς Ἀναγνώστης δέν εἶχε πρό ὀφθαλμῶν κατά τύχην, τὴν
βιεννέζικη ἐκδοση καὶ ὅχι τὸ κείμενο πού δημοσίευσε ὁ Περραιβός.

Πιστεύουμε δτὶ ἦταν εὐκολότερο γιά τὸν Ἀναγνώστη νά χρησι-

μοποιήσει ἔνα ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσεως τῆς Βιέννης πού κυκλοφοροῦσε στά πριγκιπάτα παρά ἔνα ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσεως Κερκύρας, πού δέν γνωρίζουμε ἀν εἶχε τήν δυνατότητα νά κυκλοφορεῖ στά πριγκιπάτα. Ἡ ύπόθεση τοῦ Elian κατά τήν όποια ὁ Ἀναγνώστης χρησιμοποίησε κάποιο ἄλλο χειρόγραφο, πού ἔχει σήμερα ἀπωλεσθεῖ, δέν φαίνεται εὐλογη, γιά τούς λόγους πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Τά τεκμήρια πού παρουσιάσαμε ἐπιβάλλουν, νομίζουμε, νά δεχθοῦμε μέ ἄνεση ὅτι ὁ Ἀναγνώστης χρησιμοποίησε τήν λαθραία ἐκδοση τῆς Βιέννης (1797).

Ἄς προσθέσουμε μερικές λέξεις γιά τό χφ. 928. Ὁ Δασκαλάκης, συγκρίνοντας τόν ὑμνο πού ἀντέγραψε ὁ N. Βαρβαρίγος μέ τήν ἐκδοση Περραιβοῦ τῆς Κερκύρας, διαπιστώνει ὅτι ὑπάρχουν ἀλλοιώσεις, ἐλλείψεις καί ἀλλαγές στό ἄλλ. χφ. 928 καί κατακλείει μέ τό συμπέρασμα: μποροῦμε νά εἰμεθα βέβαιοι ὅτι αὐτό τό περιώνυμο ποιητικό ἔργο τοῦ ἑθνικοῦ ἥρωος Ρήγα Βελεστινλῆ χάθηκε ἐντελῶς καί ὅτι ἔφθασε ὡς ἐμᾶς ὅπως ἦταν ὡς πρωτότυπο.²³⁰ Ἡ ἀποψη τοῦ Δασκαλάκη ὅτι τό ἄλλ. χφ. 928 εἶναι τό ἀρχαιότερον σωζόμενον χειρόγραφον, πού διασώζει, σέ ἀντίγραφο, τόν ὑμνο τοῦ Ρήγα εἶναι δρθή. Ἐμεῖς, δμως, ὀφείλουμε νά υπογραμμίσουμε τό γεγονός ὅτι τό ρουμ. χφ. 3078 εἶναι τό πλέον γνωστό, ἐπειδή μᾶς μεταφέρει τό κείμενο τοῦ πατριωτικοῦ ἀσματος τοῦ Ρήγα καί τό όποιο ἀντιγράφηκε μέ βάση τήν ἐκδοση τοῦ συγγραφέως.

Z. ΔΙΑΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ ΣΕ ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

Πρίν κλείσουμε τήν μελέτη μας μέ τίς συμπληρώσεις καί διορθώσεις θά σταθοῦμε γιά δλιγο σέ μία ἐπιστολή, τήν όποια ἔγραψε ὁ Θεσσαλός ποιητής καί γιά τήν όποια ὑπῆρξαν πολλές συζητήσεις καί σχόλια Ρουμάνων καί Ἑλλήνων ίστορικῶν.

Πρόκειται γιά μία βραχεῖα ἐπιστολή στήν γαλλική, δημοσιευμένη τό πρώτον ἀπό τόν N. Iorga²³¹ καί πού ἀναδημοσιεύθηκε ὀργότερα πολλές φορές.²³² Ὁ N. Iorga μᾶς πληροφορεῖ ὅτι βρῆκε αὐτό τό πολύτιμο δοκούμεντο μεταξύ ἀκαταλογογραφήτων ἐγγράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καί εἶναι ὁ μόνος πού διάβασε τό κείμενο στό χειρόγραφο. Ὁ Ρουμάνος ίστορικός δέν σημείωσε τά στοιχεῖα τοῦ χειρογράφου, ἀφοῦ δέν εἶχε καταλογογραφηθεῖ κατ' ἐκείνη τήν περίοδο, γι' αὐτό καί οἱ ἄλλοι ίστορικοί δέν εἶχαν τήν δυνατότητα νά τό βροῦν στήν ἀποθήκη τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καί νά τό μελετήσουν. Ὕποθέσαμε ὅτι τά «ἀκαταλογογράφητα ἐγγραφα», ἡ μόνη ἔνδειξη πού δίδει καί πού μνημονεύει ὁ N. Iorga, μποροῦσαν νά εἶναι τά ἐγγραφα τῶν πλουσίων ἀρχείων τοῦ Αύστριακοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου, καί ἐπομένως, οἱ ἔρευνές μας στράφηκαν πρός τά ἐκεῖ. Μελετήσαμε μέ ἐπιμονή τά ἀρχεῖα, πού στό μεταξύ πέρασαν στά Κρατικά Ἀρχεῖα τοῦ Βουκουρεστίου καί κατορθώσαμε, στό τέλος μακρᾶς ἔρευνης, νά ἀνακαλύψουμε μεταξύ χιλιάδων ἐγγράφων, τήν ἐπιστολή πού τόσο ἀναζητοῦσαν οἱ ἔρευνητές. Σήμερα βρίσκομαι στήν

εύχαριστη θέση νά σημειώσω τόν ἀριθμό τοῦ φακέλου καὶ ἐκεῖνον τοῦ ἔγγραφου τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τοῦ Βουκουρεστίου καὶ πού φυσικά, βρίσκεται στήν διάθεση ὅποιουδήποτε θέλει νά τό μελετήσει.²³³

Εἶναι ἔνα μικρό φύλλο χάρτου, χωρίς καμμία διεύθυνση, χωρίς ἡμερομηνία ἢ τόπο. Τό περισσότερα ἀπό τά ἔγγραφα πού βρίσκονται στόν φάκελο αὐτόν προέρχονται ἀπό διάφορους καὶ ἔγραφησαν μεταξύ τῶν ἑτῶν 1783 καὶ 1800.

Ίδού τό ἀκριβές κείμενο τῆς ἐπιστολῆς

Monsieur,

Je suis venu deux fois chez vous, mais il n'y avoit pas moyen de vous voir j'ai pri le parti de vous écrir en vous priant de faire venir les gazzettes grecques sous l' adresse de Anastassius grand Armache et me notifir combien de piastres turcs font le florine d'autriche, et je suis, Monsieur, v.s.

Rigas

P.S. pour une année doivent-elles venir.

Κύριε,

Ηλθα δύο φορές στό σπίτι σας, ἀλλά δέν ύπηρξε τρόπος νά σᾶς ιδω. Ἐλαβα τήν ἀπόφαση νά σᾶς γράψω μέ τήν παράκληση νά μοῦ στείλετε τίς Ἑλληνικές ἐφημερίδες στήν διεύθυνση τοῦ Ἀναστασίου μεγάλου Ἀρμάση καὶ νά μοῦ γνωστοποιήσετε πόσα τουρκικά ἀσπρα κάμει τό αὐστριακό φιορίνι καὶ διατελῶ, Κύριε, δούλος σας.

Ρήγας

P.S. Νά σταλοῦν γιά ἔνα ἔτος, [σ.μ. Μετάφραση τοῦ Ἀθ. Ε. Καραθανάση]

Συγκρίνοντας τό παραπάνω κείμενο μέ ἐκεῖνο πού δημοσίευσε ὁ N. Iorga διαπιστώνομε ὅτι ύπάρχουν μερικές μικρές διαφορές. Γιά παράδειγμα, στό χειρόγραφο κείμενο ἔχουμε «deux» ἀντί γιά 2, «les gazzettes» ἀντί γιά les gazettes, «grecques» ἀντί γιά greques, «Anastassius» ἀντί γιά Anastasius, «le florine» ἀντί γιά (le) florin, «autriche» ἀντί γιά Autriche, «v.s.», ἀντί γιά votre serviteur. Οἱ διαφορές αὗτες ὀφείλονται στόν N. Iorga, πού προσεπάθησε νά διορθώσει τό κείμενο; Αύτό πού εἶναι ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι στό χειρόγραφο δέν ἀπαντοῦμε τίς λέξεις «chez Iuy» πού βρίσκουμε στό δημοσιευμένο ἀπό τόν N. Iorga κείμενο, εύγλωττη ἀπόδειξη ὅτι ὁ μεγάλος ἴστορικός εἶχε πρό ὀφθαλμῶν ἔνα ἄλλο κείμενο, τό ἴδιο τό πρωτότυπο, πιστεύομε, καὶ ὅτι τό κείμενο πού ἀνακαλύψαμε ἔμεῖς εἶναι ἀντίγραφο.

Ἡ ἐπιστολή τοῦ Ρήγα ἀπασχόλησε πολύ τούς Ἑλληνες ἴστορικους στήν προσπάθειά τους νά ἐντοπίσουν τόν τόπο, τήν ἡμερομηνία κατά τήν ὅποια ἔγραφη καὶ σέ ποιόν ἀπευθυνόταν. Οἱ μέν πιστεύονταν ὅτι ἔγραφη στήν αὐστριακή πρωτεύουσα καὶ ἀπευθυνόταν τό 1797 στόν Γ. Πούλιο, τόν ἐκδότη τῆς ἑλληνικῆς ἐφημερίδος Ἐφημερίς πού ἐκδιδόταν

στήν Βιέννη²³⁴. οἱ δέ υποστηρίζουν ὅτι ἐγράφη στό Βουκουρέστι²³⁵ καὶ ἐστάλη στήν Βιέννη.²³⁶ Ὁ Βρανούσης φθάνει στό συμπέρασμα, σύμφωνα μέ τό ὄποιο ἡ ἐπιστολή ἀπευθύνθηκε σέ ἑνα ἔνο πρόσωπο πού ἐνέγραφε τούς συνδρομητές καὶ ὅτι ὁ Ρήγας ἔγραψε ἀπό τό Βουκουρέστι στήν Βιέννη, γιά νά σταλεῖ ἡ ἐφημερίδα στόν προϊστάμενό του στήν ἡγεμονική αὐλή.²³⁷ Ὁ Δασκαλάκης ἐπανήλθε τό 1964 μέ νέα στοιχεῖα καὶ γράφει ὅτι ὁ Ρήγας ἔγραψε τήν ἐπιστολή αὐτή στό Βουκουρέστι καὶ ἐπομένως δέν ἦταν ἀνάγκη νά τήν χρονολογήσει καὶ ὅτι ὁ μεγάλος ἀρμάσης²³⁸ κατοικοῦσε στό Βουκουρέστι· δέν προσκομίζει, ὅμως, μία κάποια ἀπόδειξη. Ὑποστηρίζει, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἐπιστολή του ἐστάλη σέ κάποιο πρόσωπο πού κατοικοῦσε στό Βουκουρέστι πιθανῶς σέ κάποιον ἐμπορικό ἀντιπρόσωπο ἢ πράκτορα τοῦ Πούλιου. Ὁ Δασκαλάκης διευκρινίζει ὅτι ἡ ἐπιστολή ἐστάλη τούς πρώτους μῆνες τοῦ 1791 καὶ ὅτι ὁ Ρήγας ἐπιχείρησε νά ἔξυπηρετήσει τόν φίλο του Πούλιο, τόν ἐκδότη τής ἐλληνικῆς ἐφημερίδος.²³⁹

Κανείς ἀπό τούς μνημονευθέντες ἐρευνητές δέν διερωτήθηκε γιά ποιόν λόγο ὁ Ρήγας στήν ἐπιστολή του διμιεῖ γιά «ἐλληνικές ἐφημερίδες», στόν πληθυντικό δηλ., τήν στιγμή πού εἶναι γνωστό ὅτι τό 1791 κυκλοφοροῦσε μία μόνο ἐλληνική ἐφημερίδα στήν Βιέννη. Ωστόσο τό πρόβλημα μπορεῖ νά ἔχηγηθεῖ ἀν χρητιμοποιήσομε τό διαφημιστικό φυλλάδιο (προσπέκτους) τῶν ἐκδοτῶν ἀδελφῶν Μαρκίδων Πούλιου, στίς 16 Όκτ. 1790, μέ τό ὄποιο ἀνήγγειλαν τήν προσεχή ἐκδοση τής ἐφημερίδος τους· μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἡ ἐλληνική ἐφημερίδα θά κυκλοφοροῦσε μέ μία ἄλλη σλαβοσερβική, καθεμία χωριστά, δύο φορές τήν ἔβδομάδα.²⁴⁰ Ὁ Ρήγας ἤθελε λοιπόν νά ἐγγράψει ώς συνδρομητή τόν μεγάλο ἀρμάση Ἀναστάσιο στίς δύο ἐφημερίδες καὶ γι' αὐτό ἔγραψε τίς «ἐλληνικές ἐφημερίδες», μολονότι δέν θά γράφονταν καὶ οἱ δύο στήν ἐλληνική.

Ἄς σταθοῦμε στίς διατυπώσεις τοῦ Δασκαλάκη καὶ τοῦ Βρανούση, κυρίων πρωταγωνιστῶν στήν προβολή τῶν δραστηριοτήτων τοῦ Ρήγα.

Ἄναζητώντας τήν ἱστορική ἀλήθεια ὁ Δασκαλάκης προέβαλε μία ἐντονη πρόθεση, ἀλλά τά στοιχεῖα του δέν ἐνισχύθηκαν ἀπό κάποιο δοκουμέντο ἢ κάποια λεπτομέρεια σύγχρονη τῶν γεγονότων καὶ διαφωτιστική, γι' αὐτό καὶ ἐκτιμῶνται ἀπό τούς ἐρευνητές ώς ἥσσονος ἀξίας. Ὁ Βρανούσης, πάλιν, προσεγγίζει τό πρόβλημα μέ ίκανή ἱστορική ἀλήθεια ὅταν βεβαιώνει ὅτι ἡ ἐπιστολή ἀπευθύνεται σέ ἑνα ἔνο πρόσωπο, ἀλλά ἡ διαβεβαίωσή του χρειάζεται ὁρισμένες διευκρινίσεις: εἶναι δύσκολο, ἐπίσης, νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ μεγάλος ἀρμάσης Ἀναστάσιος ἦταν ὁ «προϊστάμενος» τοῦ Ρήγα στήν ἡγεμονική αὐλή.

Κατά τήν ἀποψή μας ἡ ἐπιστολή τοῦ Ρήγα ἐγράφη στό Βουκουρέστι, ὅχι κατά τούς πρώτους μῆνες τοῦ 1791, ὅπως διατείνεται ὁ Δασκαλάκης, ἀλλά στό τέλος τοῦ ἔτους οιτού. Μία σύγχρονη μαρτυρία, πού δέν προσέχθηκε ἀπό τούς προηγούμενους ἱστορικούς, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ πρώην μέγας «πιτάρ» καὶ «vātaf» τοῦ Διβανίου Ἀναστάσιος προήχθη στήν θέση τοῦ ἀρμάση ἀκριβῶς στίς 14 Σεπτ. 1791.²⁴¹

Λαμβανομένης ύπόψη τῆς πολύτιμης αὐτῆς πληροφορίας, κατά τήν όποια ὁ Ἀναστάσιος ἔγινε ἀρμάσης στίς 14 Σεπτ. 1791, φθάνοντας γρήγορα στο ἀξιωμα τοῦ μεγάλου ἀρμάση, συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Ρήγας ἔγραψε μέ βεβαιότητα τήν ἐπιστολή του, μετά τήν ἡμερομηνία αὐτῆν.

Ἡ ίδιότητα τοῦ μεγάλου ἀρμάση ἦταν, ὥπως γράφει ὁ ἱστορικός Δ. Φωτεινός, μία ἀπό τίς πιό ἴσχυρές καὶ προσοδοφόρες· ὁ ἡγεμόνας διόριζε τόν μεγάλο ἀρμάση μεταξύ τῶν συγγενῶν του καὶ τά ἔσοδα τῆς θέσεως αὐτῆς ἀναφέρονται ἀναλυτικῶς ἀπό τόν Φωτεινό.²⁴²

Δέν ἔχουμε ὅλλες πληροφορίες γιά τόν ἀρμάση Ἀναστάση καὶ δέν γνωρίζουμε ὃν ἦταν στενός συγγενῆς τοῦ πρίγκιπος Μιχαὴλ Σούτσου πού ἡγεμόνευσε τό 1791 στήν Βλαχία. Ὁ ἱστορικός Emil Vîrtosu προσπάθησε νά ταυτίσει τόν ἀρμάση Ἀναστάσιο πού, κατ' αὐτόν φαίνεται νά εἶναι ὁ ἴδιος μέ τόν Ἀναστάσιο Οἰκονόμου, γνωστότερο μέ τό ὄνομα Ἀρμάσης, μολονότι τό πρόσωπο πού μνημονεύει ὁ Ρήγας δέν ἦταν καθόλου γνωστό στήν Βλαχία καὶ ὁ Ἀναστάσιος Οἰκονόμου φαίνεται νά εἶχε μία ζωὴ πολὺ τρικυμιώδῃ.²⁴³ Ἡ ἀξία τοῦ ἴσχυρισμοῦ τοῦ Vîrtosu δέν μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτή, μετά τά στοιχεῖα πού παραθέτει ὁ ἡγεμονικός γραμματεύς Παναγιώτης Κοδρικᾶς στίς Ἐφημερίδες του, πού συνιστοῦν μία ἀναμφισβήτητη ἱστορική μαρτυρία καὶ ἐπομένως μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι ὁ μεγάλος ἀρμάσης Ἀναστάσιος ἦταν πρόσωπο μέ ἐπιρροή τήν περίοδο αὐτήν στήν βλαχική πρωτεύουσα· ἐπομένως δέν μποροῦμε νά στηρίξουμε τήν ἀποψη ὅτι δέν ἦταν γνωστός στήν Βλαχία.

Οἱ πληροφορίες τοῦ Κοδρικᾶ μᾶς κάμουν ἐπίσης, νά ἐκφρασθοῦμε μέ βεβαιότητα γιά ὅρισμένα προβλήματα πού ἐπί καιρόν συζητήθηκαν ἀπό Ἑλληνες ἱστορικούς σχετικά μέ τήν ἐπιστολή αὐτήν. Ἀναμφισβήτητο, πάντως, εἶναι ὅτι ὁ ἀρμάσης Ἀναστάσιος κατοικοῦσε στό Βουκουρέστι καὶ εἶχε μία σημαντική θέση στήν αὐλή τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου καὶ ὅτι ὁ Ρήγας ἔγραψε τήν ἐπιστολή του μετά τίς 14 Σεπτ. 1791. Ὁ Βρανούσης συμπεραίνει ὅτι τό πρόσωπο πού ζητοῦσε τήν ἑλληνική ἐφημερίδα τῆς Βιέννης ἦταν ὁ «προϊστάμενος» τοῦ Ρήγα πού ζοῦσε στήν ἡγεμονική αὐλή. Πράγματι, μποροῦμε νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ μεγάλος ἀρμάσης ζοῦσε στήν ἡγεμονική αὐλή, ἀλλά δέν μποροῦμε νά δεχθοῦμε ὅτι ἦταν ὁ «προϊστάμενος» τοῦ Ρήγα, ὀφοῦ, ὥπως δείξαμε παραπάνω, αὐτός δ τελευταῖος δέν ἦταν στήν ύπηρεσία τοῦ πρίγκιπος Μιχαὴλ Σούτσου καὶ ἐπομένως δέν μποροῦσε νά ύπηρετήσει τόν μεγάλο ἀρμάση ώς ύφιστάμενος, ἀλλά μᾶλλον ώς φίλος.

Εἴμεθα ἀπολύτως σύμφωνοι μέ τόν Βρανούση ἀναφορικά μέ τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστολή τοῦ Ρήγα ἐστάλη σέ ἔνα ξένο, ἀλλά δέν πιστεύουμε ὅτι αὐτό τό πρόσωπο ἀσχολοῦνταν μέ τούς συνδρομητές τῆς ἑλληνικῆς ἐφημερίδος τῆς Βιέννης.²⁴⁴ μᾶλλον πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ρήγας ἀπευθύνθηκε σέ φίλο τοῦ Αὐστριακοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρέστιου, μέ τόν ὅποιο διατηροῦσε ἐπικοινωνία· ἵσως κάποιον Wolko ἢ Gaudin πού μνημονεύθηκαν στά δημοσιευμένα παραπάνω κείμενα καὶ

πού ἀναφέρονταν στήν διαμάχη τοῦ Ρήγα μέ τόν βαρῶνο Langenfeld Κιρλιάνο, τόν ὁποῖο (Wolko ἢ Gaudin) ἦθελε ὁ Ρήγας νά ἔξυπηρετήσει φιλικῶς. Ὁ Ρήγας δέν κατέθεσε τά χρήματα γιά τήν συνδρομή, ἀλλά ἐπιθυμοῦσε νά μάθει ἀπό τόν φίλο του ποιά ἦταν ἡ ἀντιστοιχία τῶν φιορινιών τῆς συνδρομῆς σέ τουρκικά πιάστρα.²⁴⁵ Τά χρήματα ἔπρεπε νά στιαλοῦν στήν Βιέννη καί τό Αύστριακό Προξενείο τοῦ Βουκουρεστίου, ὅπως ξέρουμε, ἔξυπηρετοῦσε παρόμοιες ὑποθέσεις μέ εἰδικούς ἀπεσταλμένους. Μέ τόν τρόπο αὐτόν μπορεῖ νά ἔξηγηθεῖ καί μόνον τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστολή τοῦ Ρήγα βρίσκεται σήμερα μεταξύ τῶν ἐγγράφων τοῦ Αύστριακοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου μαζί μέ ὅλλες ἰδιωτικές ἐπιστολές. Δέν πρόκειται λοιπόν γιά κάποιον ἐμπορικό ἀντιπρόσωπο ὡν πράκτορα τοῦ Πούλιου, ὅπως πίστευε ὁ Δασκαλάκης, ἡ ὅτι ὁ Ρήγας θέλησε νά ἔξυπηρετήσει τόν φίλο του Πούλιο, ἐκδότη τῆς ἐλληνικῆς ἐφημερίδος, ὅπως ὁ Ἰδιος ὑποστηρίζει μᾶλλον ὁ Ρήγας ἐπιχειρησε νά ἔξυπηρετήσει τόν φίλο του στό Βουκουρέστι, τόν μεγάλο ἀρμάση Ἀναστάσιο, πού ἐπιθυμοῦσε νά διαβάζει κανονικῶς τίς δημοσιευόμενες εἰδήσεις στήν ἐφημερίδα αὐτή πού εἶχε μεγάλη κυκλοφορία μεταξύ τῶν Ἐλλήνων τῆς Διασπορᾶς.

Μετά τίς διευκρινίσεις πού παραθέσαμε ἐλπίζουμε ὅτι κατορθώσαμε νά φωτίσουμε δρισμένες σκοτεινές πλευρές τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Ρήγα, πού τόσο συζητήθηκαν· τήν ἐπιστολή αὐτήν δημοσιεύσαμε ἐκ νέου μετά 65 χρόνια. Δυστυχῶς δέν μπορέσαμε νά ρίξουμε κάποιο φῶς στίς σχέσεις τοῦ Ρήγα μέ τόν μεγάλο ἀρμάση Ἀναστάσιο, ὅπως, ὅλωστε, θά ἐπιθυμούσαμε.

Στό τέλος τῆς μελέτης αὐτῆς, μποροῦμε νά ἐλπίσουμε ὅτι οἱ συμπληρώσεις καί οἱ διορθώσεις πού παραθέσαμε μέ βάση ἐγγραφα καί μαρτυρίες σύγχρονες μέ τήν περίοδο ἐκείνη, θά συμβάλουν στήν καλύτερη γνώση τῆς ζωῆς καί τοῦ ἔργου τοῦ ἐπανοιστάτου Ρήγα Βελεστινλῆ, πού ἔζησε καί ἔδρασε στήν Βλαχία ἐνα ἱκανό χρονικό διάστημα καί στοῦ ὁποίου τά ἐπαναστατικά ἔργα ἡ θέληση γιά ἐλευθερία καί ἀνεξαρτησία τῶν λαῶν τῆς ΝΑ Εύρωπης βρῆκαν μεγάλη ἀπήχηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

119. Iacovaky Rizo Neroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, Genève 1828, σ. 137, ὁ ἴδιος, *Cours de littérature grecque moderne*, Genève 1828, σ. 45. Ὁ Νερουλός δέν τεκμηρίωνε δρθῶς τίς πληροφορίες, γι' αὐτό και μᾶς ἔδωσε λανθασμένες εἰδήσεις, δπως, γιά παράδειγμα, δτι τά ἐπαναστατικά ἀσματα τοῦ Ρήγα τυπώθηκαν στό Ιάσι τό 1814, τήν στιγμή πού αὐτά τυπώθηκαν κρυψίως στό Ιάσι τό 1821, δπως δειξαμε στήν μελέτη μας Ἀσματα και πονημάτια διαφόρων *Chansons et opuscules patriotiques publiés à Jassy en 1821 par un Hétaïriste, réédition, avec une étude introductory par Nestor Camariano*, Βουκουρ. 1966, σ. 16. Ἡς σημειωθεῖ δτι οὔτε στήν γαλλική ἔκδοση τοῦ ἔργου του *Cours* τοῦ 1827, οὔτε στήν γερμανική ἔκδοση τοῦ 1827 δέν βρίσκεται τό χωρίο τοῦ Νερουλοῦ πού ἀναφέρεται στά ἀσματα τοῦ Ρήγα, ἀλλά μόνον στήν γαλλική ἔκδοση τοῦ 1828, πού σημαίνει δτι τό κείμενο αὐτό ἐγράφη μετά τό 1827.
- 120 Φ. Μιχαλόπουλος, *Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς (1757-1798)*, Αθῆναι 1930, σ. 43.
- 121 Γ. Κορδάτος, *Ιστορία τῆς νεώτερης Έλλάδος*, Αθῆνα 1957, Α' τ., σ. 327.
- 122 Δασκαλάκης, *Rhigas*, σ. 41.
- 123 Ὁ ἴδιος, *Μελέται*, σ. 285.
- 124 Βρανούσης, δ.π., σ. 45, 263.
125. K. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σ. 349.
- 126 E. Vîrtosu δ.π., σ. 46.
- 127 Δασκαλάκης, *Rhigas*, σ. 149-151.
- 128 Μιχαλόπουλος, δ.π. σ. 46.
- 129 Δ. Οἰκονομίδης, δ.π., σ. 133.
- 130 G. Ionescu - Gion δ.π., σ. 240.
- 131 Al. Elian δ.π., σ. 363(27).
- 132 Βρανούσης, δ.π., σ. 40.
- 133 G. Ionescu - Gion, δ.π., σ. 240.
- 134 Μιχαλόπουλος, δ.π., σ. 46.
- 135 Δασκαλάκης, *Rhigas*, σ. 42.
- 136 Hurmuzaki, *Docum. Suppl. I²*, σ. 128. Μία μελέτη γιά τήν δράση τοῦ Gaudin στό Βουκουρέστι, ἀλλά μέ γενικότητες, ἐγράφη ἀπό τήν Ἀριάδνη Camariano - Cioran, «L' activité d' Emile Claude Gaudin, premier consul de France à Bucarest» στήν *Revue Roumaine d' Histoire*, IX (1970)251-260· δέν ἀσχολήθηκε, δμως, μέ τίς σχέσεις τοῦ Gaudin μέ τόν Ρήγα· ὑπάρχει μία μόνη πληροφορία (σ. 254), πού τήν ἔλαβε ἀπό τόν Uobicini, πού, δπως ὁ Περραιβός, παρέχει ἐπανειλημμένως φανταστικές πληροφορίες.
- 137 Hurmuz., *Docum. Suppl. I²*, σ. 128.
- 138 δ.π., σ. 130.
- 139 δ.π., *Docum. XIX¹*, σ. 751.

- 140 δ.π., *Docum. II²*, σ. 141.
- 141 Βρανούσης, δ.π., σ. 45.
- 142 Δασκαλάκης, *Μελέται*, σ. 28.
- 143 Vîrtosu, δ.π., σ. 19.
- 144 E. Gaudin, *Du soulèvement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne*, Paris 1822, σ. 25.
- 145 δ.π., σ. 21.
- 146 Ödon Füves, «The Philike Hetairia of Rhigas and the Greeks of Pest» *Balkan Studies* XII (1971)119.
- 147 Nestor Camariano, «Cîteva considerații cu privire la revoluționarul Rigas Velestinlis» [Μερικές ἀπόψεις ἀναφορικά μὲ τὸν ἐπαναστάτη Ρήγα Βελεστίνλη] στὸ *Studii, Revista de Istorie XVIII* (1964)5 σ.1104-1107 καὶ ἀνάτυπο.
- 148 A. D. Xenopol, Δημ. Οἰκονομίδης, Γ. Κορδάτος, A. Ubicini, Armand Carrel κ.λπ.
- 149 Κ. Αμαντος, Ἀπ. Δασκαλάκης, Λ. Βρανούσης, Π. Ἐνεπεκίδης.
- 150 Βλ. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἔκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1957, σ. 82-83.
- 151 Ἰω. Φιλήμων, Δοκίμιον ἱστορικόν, τ. 2, σ. 10.
- 152 Δασκαλάκης, *Μελέται*, σ. 277.
- 153 Βρανούσης, δ.π., σ. 17.
- 154 Δασκαλάκης, *Rhigas*, σ. 32.
- 155 Ὁ Ἰδιος, *Μελέται*, σ. 277.
- 156 E. Vîrtosu, δ.π., σ. 13-14.
- 157 Ὁ Ἰδιος, δ.π. σ. 4.
- 158 Τό κτῆμα δέν ἦταν ἐκτεταμένο καὶ ἀπό ὃσο γνωρίζουμε κατελάμβανε τουλάχιστον ἐκτασηί περίπου 200 ὁργυιῶν καὶ θά εἶχε ἀγορασθεῖ κάπου 4.000 πιάστρα, ἀν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τό 1818 ὁ ἔμπορος X^ο Γιαννούσης ἀπό τήν Κραϊόβα εἶχε ἀγοράσει ἀπό τόν ποστέλνικο Stoica de Cavacal ἐκτασηί στό Amărești, ἐκτάσεως 259 ὁργυιῶν, μέ 20 πιάστρα τήν καθεμία· βλ. *Κρατικά Ἀρχεῖα Βουκουρεστίου*, χφ. 697, φ. 10. Ἡ ὁργυία ἦταν ὁ παλαιός πῆχυς τῆς Γαλλίας μήκους ἔξη ποδῶν.
- 159 Ὁ Βρανούσης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ διαταγή τοῦ ἡγεμόνος Μαυρογένους γιά τήν ἀναγκαστική πώληση χοίρων καὶ ποιμνίων τοῦ Ρήγα δόθηκε κατ' ἐπιθυμία τοῦ Ρήγα, διότι ἔτσι θά μποροῦσε νά σώσει τήν περιουσία του - δ.π., σ. 36. Δείξαμε παραπάνω, ὥστόσο, ὅτι δι Ρήγας δέν κατεῖχε τήν θέση τοῦ γραμματέως τοῦ Μαυρογένους, καὶ δέν εἶχε καλές σχέσεις μαζί του ἐπομένως, δέν μποροῦσε νά ἐμπλέξει τήν ἡγεμονική αὐλή στίς ιδιωτικές ὑποθέσεις του. Ἀντιθέτως, μποροῦμε νά ἐκτιμήσουμε τό αὐτότηρό αὐτό μέτρο τοῦ Μαυρογένους ως πράξη ἐκδικήσεως.
- 160 Ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης ὑποστηρίζει ὅτι, ἐκτός τῶν γάλλων διαφωτιστῶν, ἥσαν καὶ πολλοί σοφοί Ἑλληνες τήν ἐποχή αὐτήν στό Βουκουρέστι, πού ἀσκησαν μεγάλη ἐπιρροή στόν Ρήγα· μεταξύ αὐτῶν μνημονεύει τόν καθηγητή Μανασσῆ Ήλιάδη πού δίδασκε τότε

- φυσικές ἐπιστῆμες στήν Αύθεντική Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου - *Μελέται*, σ. 341. Ὡστόσο δείξαμε ότι ὁ Μ. Ἡλιάδης δίδαξε στήν Αύθεντική Ἀκαδημία πολύ πρίν ἀπό τὴν ἄφιξη τοῦ Ρήγα στὸ Βουκουρέστι - A. Camariano - Cioran, ὅ.π., σ. 397 - καὶ διὰ δέν ζοῦσε πιά στήν βλαχική πρωτεύουσα κατά τὴν παραμονή τοῦ Ρήγα ἐκεῖ ἐπομένως δέν μποροῦσε νά ἀσκήσει καμμία ἐπιρροή στὸν ποιητή.
- 161 Βρανούσης, ὅ.π., σ. 123· Δασκαλάκης, ὅ.π., σ. 301.
- 162 Βρανούσης, ὅ.π., σ. 260.
- 163 Δασκαλάκης, ὅ.π., σ. 339.
- 164 Οἱ πρῶτοι ἀριθμοί δηλώνουν τὴν σελίδα τοῦ πρωτοτύπου, ἐνῷ αὐτοὶ ἐντός παρενθέσεως τὴν σελίδα τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἀπάντων (ἐκδ. Λ. Βρανούση).
- 165 Χρ. Περραιβός, ὅ.π., σ. 8.
- 166 Βρανούσης, ὅ.π., σ. 259-260.
- 167 Βλ. Δημήτριος Καταρτζῆς (*Σχεδίασμα βιογραφίας*). Ἀθῆναι 1965, σ. 30· ὁ ἴδιος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 180. Στό τελευταῖο αὐτὸ ἔργο ὁ Δημαρᾶς ὑποστηρίζει ότι ὁ Δ. Καταρτζῆς - Φωτιάδης πέθανε μέ βεβαιότητα πρός τὰ τέλη τοῦ 1807. Ἐκτιμοῦμε τὴν διευκρίνιση αὐτῆ ὡς καλοδεχούμενη καὶ πολὺ κοντά στό ἔτος θανάτου τοῦ μεγάλου Ἑλληνος νομικοῦ καὶ λογίου. Ἔνα ἔγγραφο ἀποδεικνύει ότι ὁ Δ. Καταρτζῆς πέθανε τὴν 1 Αὔγ. 1807 καὶ ότι στήν θέση του στό Τμῆμα τῶν ὀκτώ, διορίσθηκε ὁ καμινάρης Νέστωρ - βλ. V.A. Urechia, *Istoria Românilor*, IX, σ. 120.
- 168 Βρανούσης, ὅ.π., σ. 122.
- 169 Δασκαλάκης, *Μελέται*, σ. 9, 339.
- 170 Γ. Λάιος, ὅ.π., σ. 4.
- 171 Τό δίπλωμα τοῦ Κιρλιάνου φέρει χρονολογία 16 Αὔγ. 1790 καὶ δημοσιεύθηκε ἀπό τὸν Π. Ἐνεπεκίδη, *Probleme der neugriechischen Literatur*, II 1960, σ. 205-206.
- 172 Βρανούσης, ὅ.π., σ. 297-298.
- 173 Λ. Βρανούσης, «Ο Ρήγας καὶ τὸ θέατρο. Ἡ μετάφραση τῶν «Ολυμπίων» τοῦ Μεταστασίου» *Θέατρο* 1 (1962), τεῦχ. 5, σ. 25-29.
- 174 C. Litzica, *Catalogul manuscriptelor grecesti* ('Ο κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων), Βουκουρέστι 1909, σ. 377-378, χφ. 654 (90).
- 175 Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 297-298.
- 176 Nestor Camariano «Quelques précisions au sujet de la traduction du drame l' Olympiade de Metastasio, faite par Rhigas Velestinlis,» *R.E.S.E.E.* III (1965) 1-2, 291-296.
- 177 Δασκαλάκης, ὅ.π., σ. 350-351.
- 178 N. Camariano, ὅ.π., σ. 294.
- 179 Τό 1822 δημοσιεύθηκε στήν Βιέννη στὸ τυπογραφεῖο D. Davidović μία μετάφραση στήν ἑλληνική ὑπό τὸν τίτλο *Η Βοσκοπούλα τῶν Ἀλπεων εἰς διπλάς μορφάς* (ὁ πλήρης τίτλος ἀπό τὸν Franz Sartori - πρβλ. N. Camariano, ὅ.π. σ. 295-296) γιά τὴν ὥποια δέν γνωρίζουμε ἂν

- πρόκειται γιά έπανέκδοση της μεταφράσεως του Ρήγα. Αύτή ή σπάνια έκδοση δέν είναι γνωστή στους ιστορικούς πού άσχολήθηκαν μέ τά έργα του Ρήγα και δέν άπαντα στις έλληνικές βιβλιογραφίες.
- 180 Δασκαλάκης, δ.π., σ. 354.
- 181 Αύτή ή διήγηση μεταφράσθηκε στήν έλληνική ύπο τόν τίτλο 'Ο Τρίπους της Έλενης άπο τόν I. Βάιλα και τυπώθηκε τό 1822· τήν χρησιμοποίησε ώς βοήθημα ό ρουμάνος λόγιος Costake Negruzzì γιά τήν ρουμανική μετάφραση· βλ. N. Camariano, *Primele incercări litterare ale lui C. Negruzzì si prototipurile lor grecești* (Οι πρώτες φιλολογικές άποψειρες του C. Negruzzì και τά έλληνικά πρωτότυπα τους), Βουκουρ. 1935, σ. 23. Δοθέντος ότι έγγισαμε ώς ένα σημείο τήν σύνδεση τών έλληνορουμανικών φιλολογικών σχέσεων, θυμίζουμε ότι ό Άντ. Κορωνιός, ό φίλος του Ρήγα, μετέφρασε και δημοσίευσε τό 1796 στό τυπογραφείο τών άδελφων Πούλιου, τό ποιμενικό έργο *Galalée*, πού χρησιμοποίησε ό ρουμάνος λόγιος C. Stamati γιά νά μεταφράσει τό γαλλικό αύτό έργο στήν ρουμανική. Έξηγούμεθα ότι τό *Galalée* έγραφη άπο τόν γάλλο Florian και όχι άπο τόν La Fontaine, όπως γράφει ό Δασκαλάκης (δ.π., σ. 358) και ότι ή μετάφραση του Κορωνιού τυπώθηκε τό 1796 και όχι τό 1824, όπως γράφει πάλιν ό D. Popovici στό *La littérature roumaine à l' époque des Lumières*, Sibiu 1945, σ. 68· Περισσότερες λεπτομέρειες στον N. Camariano, «Influența franceză în Principatele Române prin filiera neogrecă» (Γαλλική έπιδραση στά ρουμανικά πριγκιπάτα μέσω τής νεοελληνικής) στό *Revista fundațiilor regale* IX(1942)403-404.
- 182 Βρανούσης, 'Ο Ρήγας και τό θέατρο, σ. 28.
- 183 Δασκαλάκης, δ.π., σ. 360.
- 184 Γ. Λάιος, Οι χάρτες του Ρήγα, Αθήνα 1960, σ. 70-71.
- 185 Βρανούσης, δ.π., σ. 28-29.
- 186 Σημειώνουμε ότι ό Iordake Golescu, ό φίλος του Ρήγα, συνέθεσε έλογειο εϊκοσι στίχων πού δημοσιεύθηκε στήν 2 Φεβρ. 1797 στήν 'Εφημερίδα τής Βιέννης-έπαναδημοσίευση στά 'Απαντα (Βρανούσης, σ. 662).
- 187 Δασκαλάκης, δ.π., σ. 142.
- 188 ό ίδιος, δ.π., σ. 361-362.
- 189 Γ. Λάιος, δ.π., σ. 9. 'Ο Λάιος χρησιμοποιεί μία πλούσια βιβλιογραφία, άλλα παρέλειψε τήν μελέτη του E. Ιωαννίδη στόν έν Κωνσταντινούπολει Έλληνικό Φιλολογικό Σύλλογο, 25(1895) σ. 46-48.
- 190 Δασκαλάκης, δ.π., σ. 274.
- 191 Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 11
- 192 Johann Christian von Engel, *Geschichte des alten Panoniens und der Bulgaren* στό *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, Halle, bei Johann Gebauer 1797, Erster Theil, σ. 473. Τό πολύτιμο άποσπασμα του Engel γιά τόν Ρήγα και τους χάρτες του δημοσιεύθηκε στήν μελέτη μας «Contributions à la bibliographie des œuvres

- de Rhigas Velestinlis» *Balcania* 1 (1938) 222-223 καί ὁ Γ. Λάιος τό
ἐπαναδημοσίευσε τό 1960 (δ.π. σ. 72-73) στό πρωτότυπο καί σέ ἑλ-
ληνική μετάφραση, ἐνώ ὁ Π. Ἐνεπεκίδης, τό δημοσίευσε στήν ἑλ-
ληνική - *Ρήγας Α. Υψηλάντης, Καποδιστριας*, Ἀθήνα 1965, σ. 33-34.
- 193 Κ. Ἀμαντος, «Νέαι Μελέται περί Βελεστινλῆ», *Ἀθηνᾶ XVIII* (1938) 249.
- 194 Οι πρῶτοι ἀριθμοί ἀναφέρονται στό πρωτότυπο, αὐτοί σέ παρένθεση
στήν ἔκδοση *Ἄπαντα τοῦ Βρανούση* καί οἱ ὑπογραμμίσεις στόν N.
Camariano.
- 195 Ἡ σημείωση αὐτή τοῦ Ρήγα ἔχει ὀξία γιά τήν Ρουμανική
Λαογραφία καί πρέπει νά μελετηθεῖ ἀπό τοὺς λαογράφους
λεπτομερειακῶς. Μνημονεύουμε ἐπίσης τήν ἐνδιαφέρουσα
σημείωση, γιά τήν γέφυρα Celei, πού ἔκτισε ὁ Μ. Κωνσταντίνος μέ
ἀρχιτέκτονα τόν Φιλετέριο καί ὅχι τόν ἀρχιτέκτονα Θεόφιλο
Πατρίκιο δπως πιστευόταν ἀπό τοὺς ἀρχαιολόγους (βλ. N. Camari-
ano, «Scrittorul byzantin Ioan Tzetzes despre podul lui Traian de la
Drobeta» (Ο βυζαντινός ιστορικός Ιω. Τζέτζης γιά τήν γέφυρα τοῦ
Τραϊανοῦ τῆς Drobeta), *Revista de istorie* 32 (1979) 936-937. Ὁ Ρήγας
γράφει τό 1798 στήν *Χάρτα τῆς Ἐλλάδος*, χάρτης 11, ὅτι στήν γέ-
φυρα Celei βλέπει κανείς τούς πέτρινους πυλῶνες μιᾶς ἔγκυης γέ-
φυρας, ὅταν τά νερά χαμηλώνουν.
- 196 Σημειώνουμε, ἐπίσης, ὅτι ὁ Σουηδός περιηγητής J.J.Björnthaal βρήκε
τό 1779 σέ ἓνα τουρκικό κοιμητήριο τῆς περιοχῆς πολλές πέτρες,
φερμένες ἀπό τήν ἀρχαία πόλη Λάρισα, πού εἶχαν ἀρχαῖες ἑλληνικές
ἐπιγραφές καί ἀνάγλυφα πρόσωπα πού παρέμειναν ἀπείραχτα,
μολονότι οι Τοῦρκοι τίς χρησιμοποίησαν γιά τούς τάφους τους-βλ.
J.J.Björnthaal, *Tō ὁδοιπορικό τῆς Θεσσαλίας, πρόλογος-σημειώσεις*
Μεσημβρινός (Αντ. Μυστακίδης), Θεσσαλονίκη 1979, σ. 119.
- 197 βλ. N. Camariano, «Despre o ediție necunoscută a Hărții Moldovei
intocmită de Rigas Velestinlis» (Γιά μία ἄγνωστη Χάρτα τῆς Μολδα-
βίας συντεθεῖσα ἀπό τόν Ρήγα Βελεστινλῆ), *Studii și cercetări de
bibliologie* II, 1957, 300-302, ὅπου καί δημοσίευσή της.
- 198 Ἐνεπεκίδης, δ.π. σ. 34.
- 199 δ.π. σ. 34-35 Δέν γνωρίζουμε ἀν ἀποδείχθηκε μέ ἀκρίβεια ποιοί ἦσαν
οἱ τρεῖς χάρτες.
- 200 δ.π. σ. 35 Δέν γνωρίζουμε ἀν κάποιος Κωνστ. Τυπάλδος διετέλεσε
ὑπουργός Πολέμου τῆς Βλαχίας. Στά ἔγγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς
Ἀκαδημίας τῆς Ρουμανίας ἀπαντήσαμε ἔνα Ἰωάννη Τυπάλδο τό
1801 ὡς ἀρχιάτρο τοῦ Βουκουρεστίου καί ἀργότερα, τό 1820-1821 ὡς
καιμακάμη Κρατόβας.
- 201 Εἶναι πιθανόν ὅτι αὐτός ὁ Τυπάλδος ὑπῆρξε «Οθωμανός
ἐκπρόσωπος» στήν Βιέννη, αὐτός δηλ. πού παρευρέθη κατά τήν
παράδοση τοῦ Ρήγα καί τῶν συντρόφων του στόν σουλτάνο· τό

- άναφέρει ό Περραιβός, Ἀπομνημονεύματα πολεμικά, Ἀθῆναι 1836, σ. 1β'-1γ'.
- 202 Τό έγγραφο βρίσκεται στά Κρατικά Ἀρχεῖα τοῦ Βουκουρεστίου, ἀρχεῖο X^o Γιαννούση.
- 203 P. Cornea - Elena Piru, *Documente și manuscrise literare* (Έγγραφα και φιλολογικά χειρόγραφα), Βουκούρ. 1967, Α' τ., σ. 172. Δέν γνωρίζουμε ὅν ό Grandea ἀποκατέστησε ἡ δχι τό χειρόγραφο, ἀλλά ὀπωσδήποτε, δέν υπῆρχε πλέον ἐκεῖ τό 1902, ὅταν ό N. Iorga, βιοθούμενος ἀπό τόν Bogdan Duică και ἔνα φοιτητή καταλογογράφησε συνολικῶς τά 256, ρουμανικά και ἑλληνικά, χειρόγραφα τῆς μονῆς Cernica. Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό: ό μεγάλος ιστορικός θά καταλογογράφησε, χωρίς ἀμφιβολία, και τό χειρόγραφο τοῦ Ρήγα, ὅπως και τά ἄλλα ἑλληνικά χειρόγραφα, και ἀσφαλῶς θά ἐπέμεινε στό περιεχόμενό του, ἀφοῦ ἦταν γνωστή ἡ συμπάθειά του πρός τόν Ἐλληνα ἐπαναστάτη και οι ἐπανειλημμένες ἀναφορές σέ αὐτόν συμβάλλοντας, μέ τόν τρόπο αὐτόν, στήν καλύτερη γνώση τῆς ζωῆς και τῆς δράσεώς του στήν Βλαχία N. Iorga «Manuscritele Manăstirii Cernica» (Τά χειρόγραφα τῆς Μονῆς Cernica) στό *Biserica ortodoxă română* XXVI (1902-1903) 2-3, 207-234.
- 204 Tropeta Carpaților 28/10 Ιουν. 1870.
- 205 E. Legrand - S. Lambros, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλῆ Ἀθῆναι 1891, σ. 62 (63).
- 206 Τό ἑλλην. χφ. 928 ἀντιγράφηκε στίς 20 Ιουλίου 1807 ἀπό τόν ἔμπορο Νικόλαο Βαρβαρίγο, ἀπό τήν Λέσβο· τόν ἀπαντοῦμε νά προεγγράφεται συνδρομητής τοῦ Κυριακοδρομίου, Ιάσι 1816.
- 207 Βλ. Ἀπ. Δασκαλάκης, Τό πολίτευμα τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ, Ἀθῆναι 1962· ὁ ἴδιος, «Ο Θούριος τοῦ Ρήγα εἰς τό ἀρχαιότερον σωζόμενον χειρόγραφον», Δ.I.E.E. XI (1962) 370-383. Στίς δύο αὐτές μελέτες ό Δασκαλάκης ἐπιχειρεῖ νά δειξει τήν σημασία τῶν κειμένων τοῦ ἑλλην. χφ. 928 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ακαδημίας. Ο Βρανούσης ἐπεσήμανε τήν συμβολή τοῦ ἑλλην. χφ. 928 στήν μελέτη του 'Ο πατριωτικός ύμνος τοῦ Ρήγα και ἡ ἑλληνική «Καρμανιόλα», Ἀθῆναι 1962.
- 208 Al. Elian, «Sur la circulation manuscrite des écrits politiques de Rhigas en Moldavie», *Revue Roumaine d'Histoire* 1 (1962) 495.
- 209 Al. Elian, «Eminescu și vechiul scris românesc», (ό Ἐμινέσκου και ἡ παλαιά ρουμανική γραφή), *Studii și cercetări de bibliologie* 1, 1955, σ. 151. Σημειώνουμε ὅτι τό χφ. αὐτό ἔχει δύο εἰδῶν χαρτιοῦ: τά πρῶτα 83 φύλλα περιέχουν ὑλικό στήν ρουμανική σέ χαρτί παχύ και τά φύλλα 84-92 πού περιέχουν ὑλικό στήν ἑλληνική σέ χαρτί πιό λεπτό, τό ἔνα διαφορετικό ἀπό τό ἄλλο. "Οταν σταχώθηκε τό χφ. προσετέθησαν και τά ἑλληνικά κείμενα.
- 210 N. Camariano, «Atanasios Hristopoulos, Anton Pann și Mihail Eminescu» στο *Cahete Mihai Eminescu* (1980) 148-156.

- 211 Τό χφ. πού ἀνακαλύφθηκε ἀπό τὸν Ἀμαντο στὸ Ἀρχεῖο Καποδιστρια, καὶ εἶναι, ἐπίσης, ἔνα ἀντίγραφο πού ἔγινε στὸ Βουκουρέστι ἀπό τὸν λόγιο Μιχαήλ Σχινᾶ, κατά τίς διευκρινίσεις τοῦ ἰδίου πού δίδονται στήν ἐπιστολὴν πιθανότατα στηρίχθηκε σὲ χειρόγραφο κείμενο πού κυκλοφοροῦσε τότε στήν χώρα καὶ ὅχι κατά τήν ἔκδοση Fauriel, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Δασκαλάκης, Θούριος, σ. 375.
- 212 Δασκαλάκης, ὅ.π., σ. 370.
- 213 Elian, *Sur la circulation manuscrite* σ. 497 (11).
- 214 Στήν περίπτωση τοῦ Λάμπρου Ρέσσου ὁ Al. Elian ἀποδεικνύει ὅτι αὐτός ἦταν ἐκεῖνος πού μποροῦσε νά ἀλληλογραφεῖ μέ τὸν Ρήγα (σ. 495) καὶ ὅχι ὁ διευθυντής τῆς Αὐθεντικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου Λάμπρος Φωτιάδης, ὅπως δεχόταν σέ παλαιότερη μελέτη-*Conspiratori*, σ. 341. Η ταύτιση τοῦ Elian εἶναι ἔνα γεγονός· ἀλλά ὁ Elian περιορίζεται μόνον νά μᾶς πληροφορήσει ὅτι αὐτός μυήθηκε στήν Φιλική Ἐταιρεία ἀπό τὸν N. Γαλάτη. Προσθέτουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Λ. Ρέσσος ὑπῆρξε ἔνας μεγάλος Ἑλληνας πατριώτης; ἔζησε κυρίως στήν Βλαχία μέ μεγάλη δραστηριότητα πρό τοῦ 1821. Στὰ Ρουμανικά Ἀρχεῖα σώζονται ἐπιστολές πρός αὐτόν ἀλλά καὶ τοῦ ἰδίου πρός τοὺς φίλους του. Ὑπῆρξε ἔξ ἐκείνων πού πρωτοστάτησαν στὸ Βουκουρέστι γιὰ τήν δημιουργία σχολείου στὸ Ζαγόρι τῆς Ἡπείρου, πού θά συναγωνίζοταν τήν Σχολή τῆς Χίου, πού τελοῦσε ὑπό τήν προστασία τοῦ σοφοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῃ. Ὁ ἴδιος ὁ Ρέσσος συνεργάσθηκε μέ τοὺς καθηγητές τῆς Αὐθεντικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου Νεόφυτο Δούκα καὶ Γεώργιο Γεννάδιο, ὅπως δηλώνουν σχετικά ἔγγραφα. Τόν ἀπαντοῦμε, ἐπίσης, στίς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ «Λόγιος Ἐρμῆς» καθώς καὶ μεταξύ τῶν συνδρομητῶν ἐλληνικῶν βιβλίων τῆς ἐποχῆς. Εἶχε, ἐπίσης, συνεργασία μέ τὸν μεγαλέμπορο τῆς Κρατίβας X" Γιαννούση. Τό 1824 ὁ Ρέσσος εἶχε περιέλθει σέ δεινή οἰκονομική θέση κοι γι' αὐτό σημειωνόταν στά κατάστιχα τοῦ οἴκου X" Γιαννούση ὅτι στίς 28 Μαρτίου 1821 εἶχε ὀφειλή 750 πιάστρων μέ τόκο 1%, ἀλλά στίς 24 Ἀπριλ. 1824 τό ποσό αὐτό διαγράφηκε - ὁ Ρέσσος ἦταν πλέον φτωχός καὶ δυστυχής.
- 215 G.L.Arch, «L' influence idéologique de la Révolution française sur les peuples balkaniques - Un texte inconnu de la Constitution et de l' «Hymne de guerre» de Rhigas Velestinlis» στὸ *Annuaire d' études francaises* 1963, Μόσχα 1964, σ. 320-344. Τό ἄρθρο ἐγράφη στήν ρωσική μέ γαλλική περίληψη.
- 216 Bl. N. Traïkoff «Rigas Velestinlis en Russie. Traductions russes de la «Marseillaise grecque» et du «Thourios», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, 16 (1939).
- Ο Δασκαλάκης μνημονεύει τό ἄρθρο τοῦ Traïkoff (Μελέται, σ. 451), ἀλλά δέν γνωρίζει τό ἄρθρο μας, πού δημοσιεύθηκε τό 1940 στήν Ἀθήνα, γι' αὐτό καὶ γράφει ὅτι φαίνεται ὅτι ὁ μεταφραστής ἦταν

- “Ελληνας. Είχαμε τότε ταυτίσει τους άνώνυμους μεταφραστές των άσμάτων του Ρήγα, δηλ. τόν Ρώσο έλληνιστή Nicolas Gnedić και τόν “Ελληνα διπλωμάτη του Ρωσικού Υπουργείου των Έξωτερικών Σπυρίδωνα Δεστούνη, που δημοσίευσε ποικίλα φιλολογικά και ιστορικά έργα - βλ. «Οι άνώνυμοι μεταφρασταί των ποιημάτων του Ρήγα Βελεστινλή στή ρωσική», *Νέα Έστια* 320, 15 Απριλ. 1940, σ. 501-504 ό ίδιος, «Traducători anonimi ai cintecelor lui Rhigas în limba rusă» (Οι άνώνυμοι κ.λπ.) στήν *Revista istorica română* 9 (1939) 322-325.
- 217 Μία φωτοτυπία του τίτλου αύτοῦ, κατά τό μοναδικό άντιτυπο που γνωρίζουμε, βλ. στοῦ Βρανούστη, *Ρήγας*, σ.390 ό ίδιος, *Απαντα*, σ. 764.
- 218 Χρ. Περραιβός, *Άπομνημονεύματα πολεμικά*, Αθῆναι 1836. σ. θ'.
- 219 Λάμπρος, *Άποκαλύψεις*, σ. 52.
- 220 Arch, δ.π., σ. 340.
- 221 Πιστεύουμε ότι ό άντιγραφεύς έθεσε τόν τίτλο αύτόν στά πατριωτικά άσματα, έπειδή τά άντεγραψε κατά τόν ρωσοτουρκικό πόλεμο τοῦ 1807-1812.
- 222 Camariano, *Άσματα και πονημάτια*, σ. 32.
- 223 Σπ. Λάμπρος, «Σημειώματα περί Ρήγα και Περραιβοῦ» στό *Μικταὶ σελίδες*, Αθῆναι 1905, σσ. 641-642.
- 224 Δασκαλάκης, *Μελέται*, σ. 411.
- 225 δ.π.
- 226 Βρανούστης, *Απαντα*, σ. 680.
- 227 δ.π., σ. 765.
- 228 Βρανούστης, *Ο πατριωτικός ύμνος*, σ. 9.
- 229 Δασκαλάκης, δ.π., σ. 411.
- 230 Δασκαλάκης, *Ο Θούριος*, σ. 383.
- 231 Revista Historica, I, 1945, σ. 35.
- 232 D. Russo, *Studii istorice greco-române*, Βουκ. 1939, II, σ. 354 Βρανούστης, *Ρήγας*, σ. 44, Δασκαλάκης, *Μελέται*, σ. 284.
- 233 Κρατικά Αρχεῖα Βουκουρεστίου, Docum. historiques, φάκ. MDCC-CXCVII- 268.
- 234 N. Iorga, δ.π., σ. 35· N. Βέης, *Νέα Έστια* 30(1941)790°.
- 235 E. Vîrtosu δ.π., σ. 6.
- 236 Δασκαλάκης, *Rhigas*, σ. 41· Δ. Οίκονομίδης, δ.π., σ. 134.
- 237 Βρανούστης, δ.π., σ. 43.
- 238 Ο Δασκαλάκης μεταγράφει λανθασμένα όντι άρμάσης σέ *Αρμάσης*.
- 239 Δασκαλάκης, *Μελέται*, σ. 284.
- 240 D. Russo, δ.π., II, σ. 261.
- 241 Π. Κοδρικᾶς, *Έφημερίδες*, έκδ. Αλκη Αγγέλου, Αθῆναι 1963, σ. 65.
- 242 Δ. Φωτεινός, *Ιστορία III*, σ. 504-507.
- 243 Ο E. Vîrtosu παραπέμπει στόν ιστορικό B. S. Gunibert, *Essai historique sur les révoltes et l' Indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'à 1850*, Λειψία, II, σ. 35, n.1. Ο “Ελληνας ιστορικός Δ. Οίκονομίδης οίκειοποιήθηκε τήν πληροφορία τοῦ Vîrtosu και

παραπέμπει στό βιβλίο του B. S. Gunibert, χωρίς νά μνημονεύει, ώστόσο, τόν Ρουμάνο ιστορικό.

244 Πληροφορούμεθα από μονόφυλλο τῶν ἐκδοτῶν τῆς Ἐφημερίδος ἀπό 16 Ὁκτ. 1790, τοῦ δόποιου σώθηκε ἔνα μόνο ἀντίτυπο, πού βρίσκεται σήμερα στήν Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ὅτι ὅσοι ἐπιθυμοῦσαν νά ἐγγραφοῦν συνδρομητές στήν ἐφημερίδα τους μποροῦσαν νά ἐγγραφοῦν εἴτε στήν τυπογραφία τοῦ Baumeister, ὅπου θά τυπωνόταν ἡ ἐφημερίδα, εἴτε στόν K.K. Oberst - Postants - Zeitungs- Expedition (D. Russo, ὁ.π. II, σ. 360).

Δέν ὑπάρχει καμμία διευκρίνιση περί τοῦ ποιός ἐνέγραφε τούς συνδρομητές στό ἔξωτερικό στά δρισμένα πρακτορεῖα.

245 Ἡ τιμὴ τῆς ἔξαμηνης συνδρομῆς, ὅπως καθορίζεται στό μονόφυλλο, ἥταν 7 φιορίνια, γιά νά ἀποστέλλεται ἡ ἐφημερίδα πού κυκλοφοροῦσε δύο φορές τήν ἑβδομάδα μέ τό ταχυδρομεῖο στό ἔσωτερικό τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων. Γιά τήν Βλαχία ἡ συνδρομή στοιχιζε περισσότερο.

ΣΧΟΛΙΑ

Πρίν διατυπωθοῦν ὄποιαδήποτε σχόλια γιά τούς χάρτες τοῦ Ρήγα ὁ ἀναγνώστης θα πρέπει νά συμβουλευθεῖ τήν πρόσφατη ἔκδοση: *Η Χάρτα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ, Ἐπιμέλεια Δημ. Καραμπερόπουλος, ἑκδ. Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας Μελέτης Φερῶν - Βελεστίνου - Ρήγα, Ἀθήνα 1998.*

- σ. 74 Ὁ Βρανούσης συζητεῖ τά σχετικά μέ τήν ἔκδοση τοῦ τόμου *Ηθικός Τρίποντος* (*Ἐφημερίς*, τ. 5, σημ. 40 σελ. 521 καὶ 853-854) βασιζόμενος στήν πληροφορία τοῦ F. K. Alter τοῦ Ιουλίου 1797 ὅτι δηλ. ἐκεῖνες τίς ἡμέρες ἔξακολουθεῖ νά τυπώνεται τό πρῶτο μέρος τῶν Ὀλυμπίων τοῦ Μεταστάσιου καί φαίνεται νά ἀγνοεῖ τήν ἐκτύπωση τῆς *Βοσκοπούλας* τοῦ Marmontel καί τόν *Πρῶτο Ναύτη* τοῦ Gessner, ἀλλά καί τόν γενικό τίτλο πού ἔλαβε ὁ τόμος: *Ηθικός Τρίποντος*. Ὁ τόμος πρέπει νά κυκλοφορήθηκε μετά τό θέρος τοῦ 1797 καί σέ 900 ἢ 1000 ἀντίτυπα κατά τίς πληροφορίες τῶν Αὐστριακῶν ἀπό τά ὅποια ἀντίτυπα 120 ἐστάλησαν στό Βουκουρέστι, 700 στό Ιάσι καί περί τά 80 διέθεσε ὁ Ρήγας στούς φίλους συνδρομητές του -βλ. E. Legrand - Σπ. Λάμπρου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ κ.λπ.*, Ἀθήνα 1891, σ. 60-63.
- σ. 74 Γιά τόν Franz Karl Alter (1749-1804) ἔχει συγκεντρώσει ἀρκετό βιβλιογραφικό ὑλικό ὁ Λ. Βρανούσης, *Ἐφημερίς*, τ. 5, σ. 628-631. Ἐλληνιστής, ἐβραϊστής κ.λπ. ἀσχολήθηκε μέ τό Χρονικόν τοῦ Φραντζῆ (1796), τόν χρονογράφο Δωρόθεο Μονεμβασίας, συνεργάσθηκε στό περιοδικό *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* γράφοντας γιά Ἐλληνες λογίους καί ἐλληνικά βιβλία τῆς ἐποχῆς, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες πού δέν ἔχει ἐκμεταλλευθεῖ ὡς τώρα ἢ ἐλληνική ἱστορική ἔρευνα-μόνον ὁ *Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος* στό *Προσθῆκαι καί διορθώσεις* (1871) καί *Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων* (1872) χρησιμοποίησε ὡς τώρα τίς πληροφορίες αὐτές. Ἀπό ἐλληνικῆς πλευρᾶς τελευταῖα ἀσχολήθηκαν μέ τόν Alter ἡ Μαρία Στασινοπούλου, «Εἰδήσεις γιά τό ἐλληνικό βιβλίο στό γερμανόφωνο περιοδικό τύπο τοῦ 19ου αἰ.», *Μνήμων* 12(1989)117-148 καί κυρίως σελ. 116, 123, 131-132, 145 κέξ, καί ἡ Μαρία Μαντουβάλου, *Κείμενα καί μελέτες*, Ἀθήνα 1990, σ. 33 κέξ. Ὁ N. Βέης ἀνακοίνωσε μόνον τίτλο μελέτης του στά Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: Ὁ καθηγητής F. Alter καί αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρός τόν Ρήγαν Βελεστινλῆν Φεραίον καί τούς ἀδελφούς Πουλίου, *ΠΑΑ* 1948, σ. 231 - ἡ μελέτη δέν δημοσιεύθηκε ποτέ. Πάντως ὁ Βρανούσης σημειώνει ὅτι ἀν θυμάται καλά, ὁ Βέης ἄφηνε νά ἐννοηθεῖ στά μαθήματά του συνεργασία τοῦ Ρήγα μέ τόν Alter.
- σ. 75 Ὁ J. Chr. von Engel εἶχε ἰδεῖ τά 4 πρῶτα φύλλα τῆς μεγάλης χάρτας καί εἶχε ἐντυπωσιασθεῖ ὀπό τόν πλοῦτο καί τήν ποιότητά της, ἀλλά

καί ἀπό τήν ἐκρηκτική προσωπικότητα τοῦ Ρήγα: Πόση εὐχαρίστηση μοῦ ἐπροξένησε ἡ γνωριμία ἐνός Θεσσαλοῦ... ὁ ὄποιος ὀνομαζόταν Ρήγας... καὶ τώρα βρίσκεται στήν Βιέννη. Ὁ ἀνθρωπος αὐτός ἔχει φιλολογική καὶ πολιτική κατάρτιση, γνωρίζει, ἐκτός ἀπό τίς ντόπιες γλῶσσες, τήν γαλλική καὶ τήν ιταλική, περιόδευσε... τίς τουρκικές ἐπαρχίες καὶ πῆρε τήν ἀπόφαση νά μᾶς δώσει καλύτερους χάρτες ἀπό τοὺς μέχρι τώρα γνωστούς... βλ. J. Christian von Engel, *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, τ. Α', Halle 1797, σ. 473-474. Τόν Engel ὀπεκάλυψε ὁ N. Camariano, «Contributions κ.λπ.» *Balcania* 1(1938) 222-223 - πρβλ. Γ. Λάιος, «Οἱ χάρτες τοῦ Ρήγα», ΔΙΕΕ 14(1960) 296-299, Π. Ἔνεπεκίδης, *Ρήγας-Ψηλάντης-Καποδίστριας*, Ἀθήνα 1965, σ. 33-34.

Γιά τόν χαράκτη Franz Müller (1755-1816) βλ. Johannes Dörflinger, *Die Österreichische kartographie in 18 und zu beginn des 19. Jahrhunderts... 1, Band: Österreichische Karten des 18 Jahrhunderts*, Βιέννη 1984, σ. 142-147.

Πάντως εἶναι ἀναμφισβήτητο τό γεγονός ὅτι ὁ Ρήγας εἶχε μαθητεύσει, μᾶλλον στό Βουκουρέστι σέ κάποιον ἀξιόλογο χαρτογράφο πρίν ἀρχίσει νά καταρτίζει τοὺς χάρτες του. Εἶναι πολύ πιθανόν νά ἐργάσθηκε ὁ Ρήγας σέ ύπηρεσία ἀρμόδια γιά σύνθεση χαρτῶν καὶ ἔτσι ἔμαθε τήν τέχνη τῆς χαρτογραφίας, μᾶλλον κοντά σέ Αὐστριακούς «γεωμέτρες» τοπογράφους καὶ χαρτογράφους.

- σ. 75 Γιά τούς χάρτες τοῦ Ρήγα ὑπάρχουν σχετικές παρατηρήσεις καὶ σχόλια στοῦ Βρανούση, Ἐφημερίς, σ. 424-435 καὶ 847-851 ἀναφορικά μέ τίς ἀγγελίες πού δημοσιεύθηκαν, τήν πρακτόρευσή τους κ.λπ. Βλ. καὶ Μαρία Μαντουβάλου, 'Ο Ρήγας στά βήματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἐκδ. Ἐπιστημ. Έταιρ. Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Ἀθήνα 1996.
- σ. 77 Βλ. τά σχετικά μέ τήν ταφόπετρα τοῦ Ἰπποκράτους, πού εἶχε ἰδεῖ νεαρός ὁ Ἀνθιμος Γαζῆς καὶ μνημονεύει τό 1807, στοῦ Βρανούση, δ.π., σ. 834-838. Πιθανόν μάλιστα ὁ Ρήγας καὶ ὁ Γαζῆς νά συζήτησαν σχετικά μέ τό θέμα αὐτό.
- σ. 79 'Ο Χ" Κωνσταντίνος Πώπ ήταν πατέρας τοῦ Ζηνοβίου Πώπ, ἰδρυτής μιᾶς ἀπό τίς μεγαλύτερες ἐμπορικές καὶ τραπεζικές ἐπιχειρήσεις, μέ δραστηριότητες στό Sibiu, στό Brașov, στό Βουκουρέστι, τήν Κωνσταντινούπολη, τήν Βιέννη κ.λπ. Πρβλ. τήν μελέτη μου *L'Hellenisme en Transylvanie*, Θεσσαλονίκη 1989, *passim*.
- σ. 86 'Ο Βρανούσης, Ἐφημερίς, τ. 5, σ. 401-404 καὶ 818-820 ἀσχολήθηκε καὶ τελευταίᾳ (1989-1995) μέ τήν ἐπιστολή αὐτήν τοῦ Ρήγα, τής ὁποίας μάλιστα καὶ δημοσιεύει φωτοτυπία (δ.π., σ. 402) καὶ ἐπαναδημοσιεύει (σ. 403). Δηλώνει, ώστόσο, ἄγνοια τῶν σχέσεων τοῦ Ἀναστασίου μέ τόν Ρήγα, ὅλλα ὑπενθυμίζει τό ἐνδιαφέρον του γιά τήν διακίνηση τῆς Ἐφημερίδος καὶ χρονολογεῖ τήν ἐπιστολή μεταξύ τῶν ἐτῶν Σεπτ. 1791- ante Ιαν. 1793, ὅπότε ὁ Μ.

Σοῦτσος ἀπώλεσε τόν ἡγεμονικό θρόνο καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι του τίς θέσεις τους. Κατά τόν Βρανούση ὁ πληθυντικός *les gazettes grecques de Vienne* τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ρήγα δέν σημαίνει ὅτι ὑπονοεῖται καὶ συνδρομή τῆς σερβικῆς ἐφημερίδος ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ Μαρκίδες Πούλιου χρησιμοποιοῦσαν γιά τήν ἐφημερίδα τους καὶ πληθυντικό ἀριθμό (δ.π., σ. 818). Ἀπορρίπτει, ἐπίσης, τήν πιθανότητα νά είναι ὁ Ἀναστάσιος Οἰκονόμου καὶ πιστεύει ὅτι πρόκειται γιά κάποιον ἀγνωστο, ἀκόμη, στίς πηγές.

σ.88 Γιά τήν Ἑλληνοσερβική ἐφημερίδα βλ. J. Tarnanidès. “Étude comparée des journaux “Ephéméris” et “Serbskija Novini”, édités à Vienne par les frères Grecs Marcidés Pouliou, pendant les années 1791-1792”, *Balkan Studies* 17 (1976) 115-122.

σ.97 Ὁ Λάμπρος πού ἀπαντᾶται στόν «κατάλογο τῆς ἀλληλογραφίας» τοῦ Ρήγα μᾶλλον δέν είναι ὁ Λάμπρος Φωτιάδης, ὅπως ὑπέθεσαν μερικοί, ὀλλά ὁ Λάμπρος Ρέσσος. Ὁ Βρανούσης, *Ἐφημερίς*, τ.5, σ. 863 θεωρεῖ πιθανότερο νά είναι αὐτός· ὁ ἴδιος ἔρευνητής γράφει ὅτι ὁ Ρέσσος καταγόταν ἀπό τά Ζαγοροχώρια τῆς Ήπείρου, εἶχε ἐγκατασταθεί στήν Βλαχία καὶ ὑπῆρξε Φιλικός. Γι’ αὐτόν, γράφει, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἀθησαύριστες πληροφορίες· βλ. ἐδῶ καὶ τήν σχετική βιβλιογραφία.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ

Στήν μελέτη πού παρουσιάσαμε σέ μετάφραση ἀναδεικνύεται γιά μιάν
ἀκόμη φορά ἡ συγκλονιστική μορφή τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ μέ νέα
ἀσφαλῶς στοιχεῖα κοί διορθώσεις ἀναφερόμενα στή ζωή καί τό ἔργο του.
Ο Νέστωρ Καμαριανός, τέκνο τῆς στοχαζόμενης Ἐλληνικῆς Διασπορᾶς,
μελέτησε μεθοδικῶς τήν πορεία τοῦ Ρήγα στήν Βλαχία, ἀλλά κοί τίς
πνευματικές του ἀνησυχίες πού στόχευαν στήν ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους.
Φυσικά, ώς συνήθιζε, ὁ μακαρίτης Καμαριανός βασίσθηκε στήν πλού-
σια ἐλληνική και ρουμανική βιβλιογραφία, τήν ὅποια συνεδύασε κατά
τρόπον ἄψογον μέ τήν χρήση ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ.

Οἱ νεώτεροι ἐρευνητές θα μπορέσουν νά ἀντλήσουν χρήσιμα συμπε-
ράσματα ἀπό τήν παρούσα μελέτη, ἐφ' ὅσον ὁ συγγραφεύς της συζητεῖ μία
ποικιλία προβλημάτων πού ἡ προηγουμένη ἐρευνα εἴτε δέν ἥγγισε εἴτε
ἐρμήνευσε κατ' ἄλλον τρόπον κατά τό μᾶλλον ἡ ἦττον διφορούμενον.

Ύμνον ἐπιστημονικόν, πάντως, στόν Ρήγα θεωρούμε τήν παρούσα μελέτη.
Λαμπρός ἐρευνητής ὁ Νέστωρ Καμαριανός ἐφυγε ἐνωρίς σχετικῶς ἀπό¹
τήν ζωή ἀφήνοντας ὅμως ἔνα ἔξοχο ἔργο γραμμένο τό μεγαλύτερο μέρος
του ὑπό τραγικές, γι' αὐτόν και τήν χώρα τῆς φιλοξενίας του, συνθήκες.
Ο ἀναγνώστης και τοῦ παρόντος μπορεῖ νά διαπιστώσει τόν λεπτολόγο
και αἰσθαντικό ιστορικό και φιλόλογο πού ἀγάπησε μέ πάθος τά
νεοελληνικά γράμματα. Και στήν περίπτωσή μας πόσον ἀγάπησε τόν
Ρήγα Βελεστινλῆ πού τά βήματά του ἀκολούθησε ἔνα πρός ἔνα στήν
Βλαχία και στήν Βιέννη.

Αὐτά πού γράφηκαν στόν Ἐπίλογο ἃς ἀποτελέσουν ἔνα μικρό μνη-
μόσυνο τιμῆς και εὐχαριστιῶν στόν Καμαριανό γιά ὅλα ὅσα λαμπρά
μᾶς ἔδωσε και ιδίως γι' αὐτήν τήν μελέτη πού συμπληρώνει και διορθώνει
τίς γνώσεις μας γιά τόν Ρήγα Βελεστινλῆ.

Αθ. Ε. Καραθ.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- ”Αγιος Δημήτριος, ἐκκλ. Βουκουρεστίου 80
’Αθανάσιος Δρίστρας 57
Αἴννεκιος 58
Αἴσωπος 38
’Ακαδημία Βουκουρεστίου 10, 16, 17, 18, 19, 20
’Αμαντος Κ. 15, 76, 80, 92, 95, 97
’Αναγνώστης Δ. 81, 82, 86
’Αναστάσιος ἀρμάστης 10, 87, 88, 89, 102
Αύστρια (-κοί) 25, 27
’Αψβούργοι 99
- Βασσαράβας - Brîncoveanu Γρηγ. 10, 19, 20, 21, 22, 23
 Νικόλ. 20, 21, 23, 24, 58
 οἰκογένεια 21, 58, 80
Βέης N. (Bees N.) 9, 34, 54, 55, 80, 98, 101
Βελεστίνο 16, 76
Βελιγράδι 49
Βενδότης Γ. 60
Βερνάρδος Δ. 19, 58
Βιέννη 29, 32, 33, 36, 37, 45, 68, 78, 73, 80, 88, 89
Βόλος 77
Βοσκοπούλα τῶν Ἀλπεων 72, 74
Βουλγαρία 30
Βούλκος Γ. 39
Βρανούσης Λέανδρος 9, 16, 17, 20, 24, 25, 26, 27, 49, 51, 53, 54, 55,
 58, 59, 60, 63, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 80, 81, 83, 84, 88, 89, 91,
 92, 93, 96, 98, 101, 102
- Γαζῆς Ἀνθ. 102
Γιούργεβο 57
Γκίκας βάνος 32
Γούδας Ἀν. 25, 50
- Δακία 16
Δασκαλάκης Ἀπ. 9, 16, 17, 20, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 34, 49, 50, 51,
 53, 54, 55, 57, 63, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 80, 81, 83, 84,
 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93
Δεστούνης Σπ. 98
Δημαρᾶς Κ. Θ. 25, 51, 63, 71, 93
Δημητράκης 40
Δημητρακόπουλος Ἀνδρ. 101
Δοβρούτσα 54

Δούκας Νεόφ. 97

Δούναβις 28, 30

Δωρόθεος Μονεμβασίας 101

Ἐνεπεκίδης Πολ. 24, 30, 54, 56, 76, 78, 92, 93, 95, 96, 97

Ἐφημερίς Μαρκίδων Πούλιου 10, 28, 57, 87, 94

Ζαγορά 57

Ζαγοραίος Ἀντ. 53

Ζαγόρι 97

Ζαγοροχώρια 103

Ζυρίχη 78

Ἡθικός Τρίπους 73, 74

Ἡλιάδης Μανασσῆς 19, 57, 92, 93

Θεοτόκης Σπ. 57

Θεοχάρης 29

Θεσσαλία 16, 27, 57, 77

Θεσσαλονίκη 102

Θούριος 30, 81, 83, 84, 85

Ἰάσι 27, 58, 83, 91

Ἴπποκράτης 77, 102

Ἴωλκός 77

Καλαφάτης Γ. 17, 57

Κάλφογλου Ἀλ. 27, 53

Καμαριανοῦ Ἀριάδνη (Camariano) 9, 19, 57, 58, 60, 91

Καραμπερόπουλος Δ. 7, 11, 101

Καταρτζῆς Δ. 70, 71, 93

Κατσιαρδή Ὁλγα 57

Καυσοκαλυβίτης Νεόφ. 19

Κέρκυρα 83, 84, 86, 97

Κιρλιάνος Χρ. (Langenfeld) 10, 20, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 54, 55, 56, 60, 63, 66, 71, 72, 90, 93

Κονδύλης Γ. 52

Κοραῆς Ἀδ. 57

Κοδρικᾶς Π. 32, 34, 35, 55, 63, 63-66, 89

Κορδάτος Γ. 9, 21, 51, 63, 91

Κραϊόβα 23, 24, 25, 26, 29, 30, 53, 59, 79

Κωνσταντᾶς Γρηγ. 19

Κωνσταντῖνος Μέγας 98

Κωνσταντινούπολις 17, 18, 102

Κωστῆς, ἀδελφός Ρήγα 69

- Λάιος Γ. 9, 30, 34, 55, 75, 76, 93, 102
Λαμπανιτζιώτης - Πολυζώης 31
Λάμπρος Σπ. 9, 24, 58, 80, 83, 96, 98, 101
Λάρισα 95
Λεοπόλδος αυτοκράτωρ 60
Λόγιος Ἐρμῆς 97
Λογοθέτης Γ. 29
Λονδίνο 60
- Μαιερδάμ 41
Μανουήλ ἀρμάσης 36
Μαντουβάλον Μ. 101, 102
Μαρκίδες Πούλιου (Markides) 58, 59, 60, 74, 87, 88, 90, 94, 102, 103
Μαυρογένης Ν. 10, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 50, 51,
53, 58, 59, 68, 92
Μαυροκορδάτος - Φιραρῆς Ἀλ. 27, 53
Μελένικο 57
Μιτρόφσκυ 32
Μιχαλόπουλος Φάνης 9, 15, 16, 49, 63, 64, 65, 101
Μοισιόδαξ Ἰώσ. 70
Μολδαβία 53
Μουρούζης 59
Μουστοξύδης Ἀνδρ. 16, 20
Μπιρδιοδάνης 41
- Νέος Ἀνάχαρσις 28, 51, 57, 59, 76
Νερουλός - Ρίζος Ραγκ. 10, 63, 64, 66, 91
- Οίκονομιδης Δ. 17, 21, 22, 50, 64, 92, 98
Οίκονόμου Ἀναστ. 89, 103
Ὦλτος 77
Ὀλυμπιάδα Μεταστασίου 72
Ὀρλώφ 27
- Πανταζόπουλος Ν. 9
Παπαδόπουλος - Βρετός Ἀνδρ. 16, 50
Παπαδόπουλος - Calimah Ἀλέξ. 9, 16, 19, 21, 25, 50, 51, 52, 81
Παπαχρήστου Κ. 53
Παρίσι 16
Πασαγιάννης Κ. 49
Πέλινα χωριό 30
Περδικάρης Μιχ. 20, 21, 58
Περραιβός Χριστ. 15, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 30, 49, 51, 66, 68, 71, 83,
84, 85, 91, 96, 98
Περσιάνος Μ. (Persiany) 28, 60

- Πέστη 33, 39, 45
 Πετρόσης 40, 41
 Πέτρου Κ. Στ. 79
 Πηνειός 77
 Πολυδάμος (ας) 59, 66
 Πόσχαρις Δ. 39
 Πώπ Δ. 39
 Πώπ Χ" κωνστ. 102
- Ρέσσος Λ. 97, 103
Ρήγας ἡ κατά ψευδοφιλελλήνων 58
 Ρόδος 22
 Ρούσσος Δημοσθ. 9
 Ρουτσούκι 59
 Ρώσσοι 25, 82
- Σάθας Κ. 16, 50
 Σαιτης Γρηγ. 37, 46
 Σανίδας 77
 Σαφράνος Μανικάτης 79
 Σιλίστρια 54
 Σιμπίνι 39, 45, 46 (βλ. καὶ Sibiu)
 Σοῦτσος Ἄλ. 50
 Σοῦτσος Μιχαήλ. 10, 11, 29, 54, 55, 70, 71, 72, 89
 Στασινοπούλου Μ. 101
 Σταυρουπόλεως Βουκ. 69
 Στούρτζα Ζωή 58
 Σχινᾶς Μ. 97
 Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν 11, 70, 71, 72
- Τεργέστη 57, 64
 Τζέρτζης Ἰω. 95
 Τούρκοι 77
 Τρανσυλβανία 32
Τρίπονς τῆς Ἐλένης 94
 Τυπάλδος Κ. φον 78, 79, 95
 Ἰω. 95
 Τυρναβίτης Δημ. 28, 59, 66 (βλ. καὶ Turnavitu)
- Φιλάρετος, ἐπίσκοπος Ρημνίκου 28, 39
 Φιλετέριος 95
 Φιλήμων Ι. 17, 23, 24, 50, 92
 Φιλική Ἐταιρεία 32
 Φραγκίσκος ἀρχιδούξ 60
 Φραντζή Χρονικό 101

Φυσικής Ἀπάνθισμα 10, 11, 29, 54, 55, 70, 71, 72

Φωτεινός Διον. 28, 52, 53, 54, 98

Φωτιάδης Λάμπρος 22, 97, 103

Χάρτες 11, 75-79

Χίος 97

Χ" μόσκου 19

Χ" πώπ 79

Χόλτζα μπαρών 40

Χρήστου Ἀλέξ. 37, 44

Ψαλίδας Ἀθ. 37, 44, 46, 53, 56

Alter F. K. 74, 103

Arš Gr. 82, 97, 98

Bals Ἐλισ. 22

Bianu - Hodos Βιβλιογ. 53

Bréchet 10, 64

Brigido 64

Björnstaal J. 95

Carangiu S. 64

Cartojani 69

Cavacal Stoica 92

Celej γέφυρα 95

Cernica 96

Chirita Il. 22

Cîmpulung 31

Cîrstoii Corn. 54

Clogoveanu N. 31

Cornea P. 79, 96

Danielopolu - Papacostea C. 9

Davidović D. 93

Drobeta 95

Duică B. 96

Efif Ibrahim 79

Elian Alex. 9, 24, 25, 51, 64, 81, 82, 86

Eminescu M. 81

Engel J. Chr. 75, 76, 94, 101, 102

Erbiceanu C. 24

Fabris κόμης 52

- Filitti I. C. 24, 25, 28, 52
Florian 94
Freibourg 18, 21, 28, 53
Füves Ödon 92
- Gälaretii 66, 69
Gaudi A. 36, 37
Gaudin E. 59, 64, 65, 66, 90, 91, 92
Giurgiu 28
Gnedić N. 98
Golescu I. 78, 94
Grandea Γρηγ. 79
Gunibert B. S. 99
- Hartel agent 45
Holzag βαρῶνος 32
Hurmuzaki 91, 92
- Iorga N. 9, 21, 22, 23, 24, 25, 30, 51, 52, 54, 55, 81, 86, 87, 96
Ilić U. 49
Ionescu - Gion G. 9, 21, 24, 25, 51, 52, 54, 64, 65, 91
- Karlsbourg 52
Kobourg πρίγκηψ 33, 45
- Langenfeld βαρῶνος 29, 31 (βλ. καὶ Κιρλιάνος)
Legrand É. 96, 101
Litzica C. 72, 93
- Măgureanul ἐκκλησία 80
Marmontel 79
Merkelius 33, 36, 37, 38, 55
Milutinović K. 49
Moniteur 68
Müller F. 78, 102
Münch E. 18, 21, 22, 51
- Negruzzi K. 94
- Oțetea A. 32, 54
- Perini M. 36, 50
Persiani E. 52' (βλ. καὶ Περσιάνος)
Petrossi 55
Piru Elena 79, 96

- Popovici D. 94
Potra G. 18, 51
Prater 60
- Răteasca A. 69
Retif de la Bretonne 70
- Schindelmayer K. 78
Schönbrunn 60
Schröder 60
Sibiu 33, 57, 58, 79, 102 (βλ. καὶ Σιμπίνι)
Slatineanu 28, 47
Stamati C. 94
Stefănescu I. 31, 54
- Tarnanidès J. 103
Tirgoviște 33
Traïkoff N. 97
Trombeta Carpatilor 80, 96
Turnavitu D. 51 (βλ. καὶ Τυρναβίτης Δ.)
- Ubicini A. 25, 49
Urecchia U. A. 9, 19, 51
- Văcărescu I. 54
Verniac 65, 65
Virtosu E. 9, 18, 20, 54, 68, 69, 81, 92, 93
Vladimirescu I. 32
- Warlam ποστέλνικος 47
Wolko 50 (βλ. καὶ βοῦλκος)
- Xeropol A. D. 9, 92
- Zeitung der Elegante Welt* 10

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗΣ

Popovici D. 94

Potra G. 18, 51

Prater 60

Răteasca A. 69

Retif de la Bretonne 70

Schindelmayer K. 78

Schönbrunn 60

Schröder 60

Sibiu 33, 57, 58, 79, 102 (βλ. καὶ Σιμπίνι)

Slatineanu 28, 47

Stamati C. 94

Stefănescu I. 31, 54

Tarnanidès J. 103

Tirgoviște 33

Traïkoff N. 97

Trombeta Carpatilor 80, 96

Turnavitu D. 51 (βλ. καὶ Τυρναβίτης Δ.)

Ubicini A. 25, 49

Urecchia U. A. 9, 19, 51

Văcărescu I. 54

Verniac 65, 65

Vîrtosu E. 9, 18, 20, 54, 68, 69, 81, 92, 93

Vladimirescu I. 32

Warlam ποστέλνικος 47

Wolko 50 (βλ. καὶ βοῦλκος)

Xeropol A. D. 9, 92

Zeitung der Elegante Welt 10

III
 $\Delta\rho$

EIS

A' **M**

A.
B.
Γ.

Δ.

E.

ΣΤ.

$\Sigma\eta\mu$

$\Sigma\chi\circ$

B' **M**

A.

B.

Γ.
Δ.
E.
ΣΤ.

Z.

$\Sigma\eta\mu$

$\Sigma\chi\circ$
EII
ΓΕΙ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δρ. Δ. Καραμπερούσου, Προέδρου της Ἐπιστημονικῆς
Ἐταιρείας Μελέτης Φερῶν - Βελεστίνου - Ρήγα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ Ἀθαν. Καραθανάση

A' ΜΕΡΟΣ

- A. Τό έτος γεννήσεως τοῦ Ρήγα καὶ οἱ σπουδές του.
- B. Πότε ὁ Ρήγας ἥλθε στό Βουκουρέστι.
- Γ. Ὁ Ρήγας ὑπῆρξε καθηγητής στὴν Αὐθεντικὴ Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου;
- Δ. Ὁ Ρήγας ὑπῆρξε γραμματεὺς τοῦ Γρηγορίου Βραγκοβάνου;
- E. Ὁ Ρήγας ὑπῆρξε γραμματεὺς τοῦ ἡγεμόνος Νικολάου Μαυρογένους καὶ «καϊμακάμης» τῆς Κραϊόβας;
- ΣΤ. Οἱ σχέσεις τοῦ Ρήγα μὲ τὸν σερδάρη Χριστόδουλο Κιρλιάνο, βαρῶνο τοῦ Langenfeld.

Σημειώσεις

Σχόλια

B' ΜΕΡΟΣ

- A. Ὁ Ρήγας διετέλεσε γραμματεὺς τοῦ πρίγκιπος Μιχαήλ Σούτσου καὶ δραγουμάνος τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου τοῦ Βουκουρεστίου;
- B. Ὁ Ρήγας ἴδρυσε στό Βουκουρέστι μία μυστική ἐταιρεία;
- Γ. Οἱ ἐμπορικές ἀσχολίες τοῦ Ρήγα.
- Δ. Ἡ πνευματική δραστηριότητα τοῦ Ρήγα.
- E. Οἱ χάρτες τοῦ Ρήγα.
- ΣΤ. Τὰ πατριωτικά τραγούδια τοῦ Ρήγα στά χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.
- Z. Διασαφηνίσεις σέ μία ἐπιστολή τοῦ Ρήγα.

Σημειώσεις

Σχόλια

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑ

ΡΗΓΑ ΒΕΛΙ
ΦΥΣΙΚΗΣ
BIENNH 17/
Φωτοαναστι
όνομάτων
1991.

ΡΗΓΑ ΒΕΛΙ
ΤΑ ΕΠΑΝΑ/
BIENNH 17/
Ἐπαναστατ
τοῦ ἀνθρώπ
ριος, "Υμνος
Τετάρτη έκδ

ΡΗΓΑ ΒΕΛΙ
ΤΑ ΕΠΑΝΑ/
BIENNH 17/
Βουλγαρική
Σόφια 1998

ΡΗΓΑ ΒΕΛΙ
ΤΑ ΕΠΑΝΑ/
BIENNH 17/
Ρουμανική
Βουκουρέστ

ΓΙΑΝΝΗ ΚΑ
ΓΕΡΜΑΝΟ
ΣΚΕΨΗ ΤΙ
ΕΛΛΗΝΙΚ
ΣΤΕΦΑΝΟ
ΦΥΣΙΚΗΣ
Αθήνα 1993

ΔΗΜΗΤΡΙΟ
ΛΟΥ
ΓΝΩΣΕΙΣ
ΣΙΟΛΟΓΙΑ
ΔΑΣΚΑΛΟ
ΜΟΥ ΓΑΖΙ
Αθήνα 1993
ΝΙΚΟΛΑΟΥ

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑ**

**ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗ
ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΠΑΝΟΙΣΜΑ
ΒΙΕΝΝΗ 1790**

Φωτοαναστατική έκδοση, μέ εύρετήριο
όνομάτων και πραγμάτων, Αθήνα
1991.

**ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗ
ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ
ΒΙΕΝΝΗ 1797**

Έπαναστατική προκήρυξη, τά Δίκαια
τού ἀνθρώπου, τό Σύνταγμα, δ Θου-
ριος, "Υμνος Πατριωτικός, Αθήνα 1994.
Τετάρτη έκδοση 1998.

**ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗ
ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ
ΒΙΕΝΝΗ 1797
Βουλγαρική έκδοση
Σόφια 1998**

**ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗ
ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ
ΒΙΕΝΝΗ 1797
Ρουμανική έκδοση
Βουκουρέστι 1999**

**ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΡΑ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗ
ΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΝΕΟ-
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ.
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΟΥΓΚΑΣ Η ΠΕΡΙ
ΦΥΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
Αθήνα 1993.**

**ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥ-
ΛΟΥ**

**ΓΝΩΣΕΙΣ ΑΝΑΤΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΦΥ-
ΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΥ ΔΙ-
ΔΑΣΚΑΛΟΥ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΑΝΘΙ-
ΜΟΥ ΓΑΖΗ (1758 - 1828)
Αθήνα 1993.**

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

**ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟ
ΒΕΛΕΣΤΙΝΗ**

Αθήνα 1994.

**ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟ-
ΟΝΟΜΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΩ-
ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗ.**

Αθήνα - Βελεστίνο 1997

**ΥΠΕΡΕΙΑ, ΤΟΜΟΣ 1ος
ΠΡΑΚΤΙΚΑ Α' ΣΥΝΕΔΡΙΟ
«ΦΕΡΑΙ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ -
(ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ 1986) - Αθήνα
Ἐπιμέλεια: Παν. Καμηλάκη
Πολυμέρου - Καμηλάκη.**

**ΥΠΕΡΕΙΑ, ΤΟΜΟΣ 2ος
ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β' ΣΥΝΕΔΡΙΟ
«ΦΕΡΑΙ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ -
(ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ 1992) - Αθήνα
Ἐπιμέλεια: Δημ. Καραμπερότ
Εύαγ. Κακαβογιάννη.**

**ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ
Ο ΡΗΓΑΣ ΣΤΑ ΒΗΜΑΤΑ
ΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
Αθήνα 1996**

**ΑΙΜ. ΛΕΓΡΑΝΔ - ΣΠ. ΛΑΜ-
ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ Ι
ΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗ ΚΑΙ Τ
ΑΥΤΩ ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤ
ΤΩΝ ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΑΡΧ
ΕΑΧΘΕΝΤΑ
(ΑΘΗΝΑ 1891) - Αθήνα 1998
Φωτοαναστατική έπανεκδοσ
τήριο όνομάτων και πραγμά-**

**ΚΩΝ. ΑΜΑΝΤΟΥ
ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ Ι
ΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗ
(ΑΘΗΝΑ 1930) - Αθήνα 1998
Φωτοαναστατική έπανεκδοσ
τήριο όνομάτων και πραγμά-**

ΕΣΤΙΝΛΗ

97 - Αθήνα 1997
ΑΚΕΣ ΜΟΥΣΙΚΕΣ ΠΑΡΑ-
ΛΑΙ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΕΣ

ψηφιακό δίσκο (CD) και

ΒΡΑΝΟΥΣΗ
ΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ 1757 - 1798
ελεστίνο 1997.

ΕΣΤΙΝΛΗ
ΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

96 - 1797

αύθεντική έπανέκδοση τῶν
ιλλων τῆς ΧΑΡΤΑΣ, που
ι από τό ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ της
έτες «Η Χάρτα τῆς Ἑλλά-
γα. Τά πρότυπά της και νέα
«Τά νομίσματα τῆς Χάρτας

PANTAZOPOULOS
LESTINLIS
AND REALITY